

ISSN 1810-911X
İPƏK YOLU

İPEK YOLU ♦ ИПЕК ЙОЛУ

TƏSİSÇİ:
AZƏRBAYCAN
UNİVERSİTETİ

PUBLISHED BY:
AZERBAIJAN
UNIVERSITY

УЧРЕДИТЕЛЬ:
УНИВЕРСИТЕТ
АЗЕРБАЙДЖАН

№ 2. 2016

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində qeydə alınmışdır. Şəhadətnamə № 472

REDAKSİYA HEYƏTİ:

Akif Musayev
(*baş redaktor*)

Dünyamalı Vəliyev
(*baş redaktorun müavini*)

Ziyad Səmədzadə
Teymur Bünyadov
Akif Əlizadə
Asəf Hacıyev
Əli Nuriyev
Səlahəddin Xəlilov
Yusif Məmmədov
Telman Əliyev
Vilayət Quliyev
Rövşən Quliyev
Həbil Qurbanov
Mais Əliyev
Həsən Əlibəyli
Tofiq Vəliyev
Hüseyn Hüseynov
Bijan Fəzlullahi
(*ABŞ*)
Murat Barkan
Behzat Gürkan
(*Türkiyə*)
Erhan Özdemir
(*Türkiyə*)
Bayram Kodaman
(*Türkiyə*)
Mətin Özkul
(*Türkiyə*)
Venera Şərifzadə
(*məsul katib*)

Texniki heyət:
Zəmin Əliyev

Korrektorlar:
Aysən Hüseynova
Nisəxanım Babayeva

EDITORIAL BOARD:

Akif Musayev
(*editor-in-chief*)

Dünyamalı Vəliyev
(*deputy editor-in-chief*)

Ziyad Samedzadeh
Teymur Bunyadov
Akif Alizadeh
Asef Hajiyev
Ali Nuriyev
Selaheddin Khalilov
Yusif Mamedov
Telman Aliyev
Vilayet Quliyev
Rovshen Quliyev
Habil Qurbanov
Mais Aliyev
Hasan Alibeyly
Tofig Veliyev
Hussein Husseinov
Bijan Fezlollahi
(*USA*)
Murat Barkan
Behzat Gurkan
(*Turkey*)
Erhan Ozdemir
(*Turkey*)
Bayram Kodaman
(*Turkey*)
Metin Ozkul
(*Turkey*)
Venera Sharifzadeh
(*secretary responsible*)

Technical staff:
Zəmin Aliyev

Correctors:
Ayshan Huseynova
Nisaxanim Babayeva

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Акиф Мусаев
(*главный редактор*)

Дуньямалы Велиев
(*зам. главного редактора*)

Зияд Самедзаде
Теймур Буньядов
Акиф Ализаде
Асаф Гаджиев
Али Нуриев
Салахаддин Халилов
Юсиф Мамедов
Тельман Алиев
Виляят Гулиев
Ровшан Гулиев
Хабил Гурбанов
Маис Алиев
Гасан Алибейли
Тофик Велиев
Гусейн Гусейнов
Бижан Фазлуллахи
(*США*)
Мурад Баркан
Бехзат Гюркан
(*Турция*)
Эрхан Оздемир
(*Турция*)
Байрам Кодаман
(*Турция*)
Метин Озкул
(*Турция*)
Венера Шарифзаде
(*ответственный секретарь*)

Технический персонал:
Зəмин Алиев

Корректоры:
Айшен Гусейнова
Нисаханум Бабаева

Redaksiyanın ünvanı:
Bakı şəhəri, Nəsimi rayonu,
Tbilisi pr. 72

Telefonlar:
(994 12) 431 41 12-13/16-17,
Fax:
(994 12) 431 41 18

İnternet ünvanımız:
www.au.edu.az
e-mail:
venera.sharifzade@au.edu.az

Azərbaycan Universitetinin mətbəəsində çap olunmuşdur.

Çapa imzalanmışdır:
25.06.2016
Tiraj 500.

MÜNDƏRİCAT

İQTİSAD ELMLƏRİ

■ DÜNYA İQTİSADİYYATI

Dünyamalı VƏLİYEV	
Dünyanın inkişafında qloballaşma proseslərinin rolu.....	5
Müslümat ALLAHVERDİYEV	
Transmilli biznesin genişlənməsində birbaşa investisiyaların rolu.....	13
Natəvan QORÇİYEV	
Azərbaycanda milli resurslardan istifadənin tənzimlənməsinin iqtisadi-hüquqi aspektləri.....	28
Samir ABDURAHMANOV	
Sahibkarlıq strukturlarında idarəetmənin iqtisadi mexanizminin effektivliyinin qiymətləndirilməsi metodikası.....	36
Tahir QARAYEV	
Davamlı regional inkişaf: anlayışı, yanaşma və amillər.....	42
Ülviyyə CƏFƏROVA	
Sənaye müəssisələrinin rəqəbat strategiyasının modelləşdirilməsi problemləri və istiqamətləri.....	47
Novruz NOVRUZOV	
Dünya ölkələrində tikinti klasterlərinin yaradılması prosesləri və təşkili təcrübəsi.....	56

■ REAL SEKTOR

Cavanşir PAŞAZADƏ	
Azərbaycanda neft-qaz sənayesinin emal səviyyəsinin müasir vəziyyəti və onun artırılmasını şərtləndirən amillər.....	63
Lalə MAHMUDOVA	
İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin modernləşdirilməsi şəraitində ali məktəblərdə innovasiyalı fəaliyyətin əsas aspektləri.....	70
Malik TAĞIYEV	
Beynəlxalq reyting təşkilatlarının qiymətləndirilmələrində Azərbaycan İKT sektorunun mövcud durumu və onu səciyyələndirən inkişaf proqramları.....	76

■ MALİYYƏ

Rza ƏLİYEV	
Bankların maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi (aktiv əməliyyatların qiymətləndirilməsi).....	87
Fərid QARAYEV	
Azərbaycanın sığorta bazarında tənzimləmə mexanizmlərinin tədqiqi.....	97
Qəzənfər SÜLEYMANOV, Vüqar TAĞIYEV	
Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyələşmə mənbələri və onun yaxşılaşdırılması yolları.....	105
Rauf HACIYEV	
Bank sektorunda investisiya maliyyələşməsi və kreditləşməsində risk analizinin beynəlxalq təcrübəsi.....	117
Təyyar İBRAHİMOV	
Aruş bəyannaməsi: öhdəlik və məsuliyyət.....	125

■ SOSIAL PROBLEMLƏR

Ebru CENGİZ, Zəkəriyyə ŞAHİN	
Sağlıq işçilərinin qarşılaşdığı risklər.....	131
Mahir HƏMİDOV	
Mənəvi dəyərlərimizin qorunmasında Şamaxı mühitinin rolu.....	138

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

Xavər ƏLİYEV	
Azərbaycan və ingilis dillərində terminlərin yaranması üsulları və mənbələri.....	145
Vüsalə MƏDƏTOVA	
Çarlz Persi Snounun "Müəllimlər" romanında ziyalı problemi.....	154

MAGİSTR TRİBUNASI

Bahar MƏMMƏDOVA	
Bernard Malamudun yaradıcılığında "milli kimlik" problemi.....	163
Nurlana ƏYYUBOVA	
Afro-Amerikan dialektinin linqvistik aspektləri.....	168
Leyla SARIVƏLLİ	
İngiltərədə Cənub-Qərb dialektlərinin fonetik variasiyaları.....	172

"İpək yolu" jurnalına məqalələrin təqdim olunma qaydaları.....	176
--	-----

CONTENTS

ECONOMIC

■ WORLD ECONOMY

Dunyamali VALIEV	
The role of globalization in the world development.....	5
Muslumət ALLAHVARDIYEVA	
The role of foreign investments in expansion of transnational business.....	13
Natavan GORCHIYEVA	
Economic and legal aspects of regulating the use of national resources in Azerbaijan.....	28
Samir ABDURAHMANOV	
The assessment methods of the effectiveness of the economic mechanism of management in enterprises.....	36
Tahir GARAYEV	
Sustainable regional development: concept, approaches and factors.....	42
Ulviya JAFAROVA	
Problems and directions of modeling of competitive strategy of industrial enterprises.....	47
Novruz NOVRUZOV	
The processes of creation and practice of the building clusters in the world	56

■ REAL SECTOR

Javanshir PASHAZADE	
Current level of processing of oil-gas industry in Azerbaijan and contributing factors to its increase.....	63
Lala MAKHMUDOVA	
Basic aspects of the innovation activities in the high schools in the condition of the modernizing of separate areas of the economy.....	70
Malik TAGIYEV	
Position of ICT sector of Azerbaijan as defined by evaluations of international rating organizations and development programs characterizing this position.....	76

■ FINANCE

Rza ALIYEV	
Ensuring the financial security of the banks (evaluation of active operations).....	87
Farid GARAYEV	
The research of regulation mechanisms of insurance market in Azerbaijan.....	97
Qezenfer SULEYMANOV	
The financial resources and ways of improvement of business activity in Azerbaijan.....	105
Rauf HAJIYEV	
International practice of risk analysis of investment financing and lending to the real sector in the banking sector.....	117
Tayar İBRAHIMOV	
Arush declaration: obligation and responsibility.....	125

■ SOCIAL PROBLEMS

Ebru CENGİZ, Zekeriya ŞAHİN	
The risks faced by the health-care workers.....	131
Mahir HAMİDOV	
The role of Shamakhi environment in the protection of moral values.....	138

PHILOLOGICAL SCIENCES

Khaver ALIYEVA	
Origins and ways of new terms' formation in Azerbaijani and English languages.....	145
Vusala MADATOVA	
The problem of the intellectual in the novel "Teachers" by Charles Percy Snow.....	154

TRIBUNE FOR GRADUATE STUDIES

Bahar MEMMEDOVA	
"National identity" problem in the works of Bernard Malamud.....	163
Nurlana AYYUBOVA	
Linguistic aspects of the Afro-American dialect.....	168
Leyla SARIVELLY	
Phonetic variation of the South-West dialects of England.....	172
Rules of presentation of articles to the journal "İpek yolu".....	176

СОДЕРЖАНИЕ

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

■ МИРОВАЯ ЭКОНОМИКА

Дуньямалы ВЕЛИЕВ	
Роль глобализации в мировом развитии.....	5
Муслимат АЛЛАХВЕРДИЕВА	
Роль иностранных инвестиций в расширении транснационального бизнеса.....	13
Натаван ГОРЧИЕВА	
Экономико-юридические аспекты регулирования использования национальных ресурсов в Азербайджане.....	28
Самир АБДУРАХМАНОВ	
Методика оценки эффективности экономического механизма управления в предпринимательских структурах.....	36
Таир ГАРАЕВ	
Устойчивое развитие регионов: понятие, подходы и факторы.....	42
Ульвия ДЖАФАРОВА	
Проблемы и направления моделирования конкурентной стратегии промышленных предприятий.....	47
Новруз НОВРУЗОВ	
Процессы создания и практика организации строительных кластеров в странах мира.....	56

■ РЕАЛЬНЫЙ СЕКТОР

Джаваншир ПАШАЗАДЕ	
Современное состояние уровня переработки нефтегазовой промышленности в Азербайджане и обуславливающие факторы его повышения.....	63
Лала МАХМУДОВА	
Основные аспекты инновационной деятельности в высших школах в условиях модернизации отдельных отраслей экономики ...	70
Малик ТАГИЕВ	
Позиция сектора ИКТ Азербайджана в оценках проведенных международными рейтинговыми организациями и программы развития, характеризующие эту позицию.....	76

■ ФИНАНСЫ

Рза АЛИЕВ	
Обеспечение финансовой безопасности банков.....	87
Фарид ГАРАЕВ	
Исследование механизмов регулирования страхового рынка Азербайджана.....	97
Г. Азанфар СУЛЕЙМАНОВ, Вугар ТАГЫЕВ	
Источники и способы улучшения финансирования предпринимательской деятельности в Азербайджане.....	105
Рауф ГАДЖИЕВ	
Международная практика анализа рисков при инвестиционном финансировании и кредитовании реального сектора в банковской сфере.....	117
Таяр ИБРАГИМОВ	
Арушская декларация : обязательство и ответственность.....	125

■ СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ

Эбру ДЖЕНГИЗ, Зекерия ШАХИН	
Риски, с которыми сталкиваются сотрудники медицинской сферы.....	131
Махир ГАМИДОВ	
Роль шемахинской среды в защите духовных ценностей.....	138

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Хавер АЛИЕВА	
Источники и создание новых терминов о Азербайджанском и Английском языках.....	145
Вусала МАДАТОВА	
Проблема просвещения в романе Чарльза Перси Сноу “Наставники”.....	154

Трибуна магистрантов

Бахар МЕММЕДОВА	
Проблема “Национальной личности” в творчестве Бернардо Маламуда.....	163
Нурлана ЭЙУБОВА	
Лингвистические аспекты Афро-Американского диалекта.....	168
Лейла САРЫВЕЛЛИ	
Фонетические вариации юго-западных диалектов Англии.....	172
Правила приёма статей в журнал «İrek yolu».....	176

DÜNYANIN İNKİŞAFINDA QLOBALLAŞMA PROSESLƏRİNİN ROLU

Dünyamalı VƏLİYEV

*AMEA, Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu,
Şərq-Qərb şöbəsinin müdiri*

**Müəllifi Qərb dövlətləri və onlara xidmət edən institutlar
olan düşünülməmiş qloballaşma siyasəti, digər dövlətlərin və
bütöv regionların inkişafının regional, mədəni, dini,
tarixi determinantlarına məhəl qoyulmaması qlobal miqyasda
konfliktlərin və qeyri-sabitliyin artmasına gətirib çıxarıb.
*akademik, Ramiz MEHDİYEV***

Açar sözlər: qloballaşma, iqtisadi inkişaf, qloballaşma prosesləri

XX əsrin II yarısında qloballaşmanın sürət götürməsi ilə insan fəaliyyəti planetar miqyas aldı, hətta kosmosa doğru irəliləməyə başladı. Bu işə ictimai inkişafın mümkün ssenarisini məhdudlaşdırdı, istiqamətinə təsir göstərdi. Qlobal istiləşmə, ozon təbəqəsindəki dəyişikliklər, biosferdəki uyğunsuzluqlar, bir sıra heyvan və bitki növlərinin kökünün kəsilməsi artıq bütün bəşəriyyət üçün təhlükə yaradır.

Informasiya mexanizmi vasitəsilə təbiətin ən yüksək varlıqları olan insanların da davranışı qlobal güclərin mənafeyinə uyğun olaraq idarə olunur. Mənəvi mühitin dağılması üçün real təhlükə yaranmışdır. Sosial qütbləşmə və sosial-iqtisadi ziddiyyətlər dərinləşir. Ümumiyyətlə, demək olar ki, XX əsrin II yarısından bəşəriyyət keyfiyyətə yeni mühitdə yaşayır və onun fəaliyyətinin bütün sahələrində (ekoloji, informasiya, sosial) qeyri-sabitlik getdikcə artır.

Milli təsərrüfatların iqtisadi, elmi-texniki, hüquqi və informasiya baxımından bir-birindən asılılığını kəskin şəkildə artıran qloballaşma, dünyanın inkişafında bir sıra səciyyəvi cəhətlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Hər şeydən əvvəl, dünya iqtisadi birliyi keçmişdə bir-birindən az-çox asılı olan ölkələrin məcmusundan ibarət idisə, indi bu birlik vahid iqtisadi sistemə çevrilməyə başlamışdır. Həmin vahid iqtisadi sistemdə milli təsərrüfatlar, sadəcə olaraq, beynəlxalq əmək bölgüsü mexanizmi ilə deyil, öz miqyasına görə nəhəng, ümumdünya istehsal-satış strukturu, qlobal maliyyə sistemləri və informasiya şəbəkələri ilə bir-birinə "lehimlənərək" vahid ümumdünya iqtisadi orqanizminin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişlər.

XX əsrin ortalarına qədər xarici ticarət dövriyyəsi bütün dünyada ÜDM-in cəmi 10-16 faizini təşkil edirdisə, XXI əsrin əvvəlində kommərsiya xidmətlərinin idxalı və ixracını da nəzərə alıqda bu hədd 48 faizə çatmışdır. Son onillikdə dünya xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi istehsaldan iki dəfə çox olmuşdur. Nəticədə, qlobal maliyyə piramidaları və onların himayədarları olan, ilk növbədə, ABŞ və onun müttəfiqləri müasir dünyada şəriksiz hökmranlıqlarını daha da artırdılar [1,s.321].

Qlobal maliyyə piramidalarının dünyada hegemonluğunun kökündə isə İkinci Dünya müharibəsindən sonra Bretton-Vuds valyuta sistemi vasitəsilə ABŞ dollarına dünya pulu statusu verilməsi dayanır. Bu sistem və onun mühafizəçiləri olan BVF və Dünya Bankı bu hegemonluğun dayaq nöqtələridir. Bu piramidanın ən uca zirvəsində dayanan ABŞ, onların sayəsində və onları da idarə edərək öz mənafeyinə uyğun dünya nizamı yaratmışdır.

ABŞ qlobal kapitalizmi idarə edir və istiqamətləndirir. ABŞ-ın və dolların dünyada hegemonluğunun yaradılması və qorunması üçün ona qarşı çıxan bütün maneələr, onları yaradanlarla birlikdə yer üzündən silinmişdir. Məlum olduğu kimi, dolların dünyada hegemonluğuna qarşı çıxan ilk ən güclü insan İosif Stalin olmuşdur. O, Bretton-Vuds valyuta sistemini tanımadı. Sovet İttifaqı kimi böyük bir məkanda dollar hegemonluq edə bilmədi. Yalnız Stalin öləndən sonra SSRİ dünya valyuta sisteminə qoşuldu. SSRİ-nin süqutunun səbəblərindən biri dolların hegemonluğuna burada yolun açılması cəhdidir. Səddam Hüseyn öz neft dollarlarını avroya çevirmiş və bununla da öz qəbrini qazmışdır. Qəddafi isə Afrika birliyini yaratmaq və “qızıl dinarla” ticarət aparmaq, müstəqil valyuta- kredit siyasəti yeritməyə cəhd etmişdir. Nəticəsi isə çox faciəli oldu [2,s.119].

Qloballaşmaya, bir qayda olaraq, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə mənfi münasibət bəslənir. İnkişaf etmiş sənaye ölkələrinin elmi və ictimai dairələrində isə, adətən, bu proseslər pozitiv baxımdan dəyərləndirilir. Lakin son vaxtlar sonuncular arasında bu proseslərə tənqidi mövqedən yanaşanların da sayı artmaqdadır. Bu qəbildən olan alimlərə görkəmli Amerika iqtisadçısı, 2001-ci ildə iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı Cozef Stiqlis də aiddir. Onun “Qloballaşma və narazılıqlar” adlı kitabı dünyada böyük əks-səda doğurmuşdur. C.Stiqlis akademik dairələrdə özünün fundamental tədqiqatları ilə tanınmış və iqtisad elminin müasir mərhələdə inkişafına əhəmiyyətli təkan vermişdir. O, iqtisad elminin yeni sahəsi olan “İnformasiya iqtisadiyyatının” banisi hesab olunur.

Alim C.Keyns nəzəriyyələrinin və F.D.Ruzveltin “Yeni kurs”unun davamçısı kimi iqtisadiyyatda dövlətin fəal rolunun tərəfdarıdır və hesab edir ki, müasir kapitalizm təkmilləşə bilər və təkmilləşməlidir. 1993-cü ildə C.Stiqlis ABŞ Prezidenti B.Klintonun yanında iqtisadçı-məsləhətçilər şurasının başçısı təyin edilmişdir. 1997-2001-ci illərdə o, Dünya Bankının baş iqtisadçısı və vitse- prezident olmuşdur. Bu ona Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) praktik fəaliyyəti ilə yaxından tanış olmağa imkan vermiş və belə bir qənaətdə gəlmişdir ki, bu nəhəng təşkilatın fəaliyyəti əksər hallarda qeyri-səmərəlidir [3,s.212].

“Nə üçün bu qədər faydalı nəticələrə malik olan qloballaşma kəskin mübarizə predmetinə çevrilmişdir?” - sualına C.Stiqlis belə cavab verir: “Beynəlxalq ticarət üçün bazarların açılması bir çox ölkələrə imkan verdi ki, onlar çox sürətli iqtisadi inkişafı təmin edə bilsinlər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq ticarət o zaman iqtisadi inkişafı sürətləndirir ki, ixracat ölkənin iqtisadi artımına təsir göstərir”. C.Stiqlis sürətlə inkişaf edən və əhalisini varlandıran Asiya ölkələrini buna misal göstərir. Bununla yanaşı, onun fikrinə görə, qloballaşma tərəfdarları hesab edirlər ki, qloballaşma tərəqqidir və inkişaf etməkdə olan ölkələr, əgər səmərəli artıma nail olmaq və kasıbçılığı aradan qaldırmaq istəyirlərsə, mütləq onu qəbul etməlidirlər.

Lakin ölkələrin bir çoxu qloballaşmadan gözlədikləri iqtisadi faydalara nail ola bilmirlər. Varlı və kasıb ölkələr arasında mövcud olan uçurumun daha da artması “üçüncü dünya” ölkələrində əhalinin böyük əksəriyyətini kasıblığın qəddar məngənəsində saxlayır. Son illərdə dünyada adambaşına gəlirin orta hesabla ildə 2, 5 faiz artımına baxmayaraq, kasıbcılıq şəraitində yaşayan insanlar daha 100 milyon nəfər artmışdır. Afrikada müstəqillik əldə edildikdən sonra yaranmış böyük ümidlər puç olmuşdur [4,s.21].

C. Stiqlisin fikrinə görə, əgər qloballaşma yoxsulluğun azaldılmasında bir şey edə bilməmişdirsə, sabitliyin təmin edilməsində daha az nəticəyə nail olmuşdur. Asiya və Latin Amerikasında özünü göstərən böhranlar inkişaf etməkdə olan ölkələrin hamısının iqtisadiyyatı və sabitliyi üçün ciddi təhlükə yaratdı. O, hesab edir ki, qloballaşma Rusiya və kommunizmdən bazar iqtisadiyyatına keçən bəzi ölkələrdə də gözlənilən nəticəni vermədi. Qərbin verdiyi vədlərə baxmayaraq, yeni iqtisadi sistem bu ölkələrin əhalisinin çoxu üçün onların kommunist liderlərinin öncə gördüklərindən də pis nəticələr doğurdu. Bazar iqtisadiyyatına keçid bu ölkələrdə beynəlxalq iqtisadi təşkilatların sxemi əsasında həyata keçirilmiş və bəzən çox pis nəticələr əldə edilmişdir. Halbuki, öz proqramı əsasında həmin prosesləri idarə edən Çində çox böyük nəticələrə nail olunmuşdur [5, s.115].

Qloballaşma bir çox baxımdan neoliberal modelin sərt qanunları əsasında inkişaf edir. Bu modeldə isə dünya milli dövlətlərin maraqlarının harmoniyası, onlarda olan müxtəlif təsərrüfat ukladları və milli mədəniyyətlərin qorunması prinsipi əsasında deyil, sosial darvinizm prinsipləri əsasında inkişaf edir. Bu sərt qanunlara uyğunlaşa bilənlər sürətlə inkişaf edir, uyğunlaşmayanlar isə uduzurlar. Qlobal proseslərə uyğunlaşa bilməyən ölkələr üçün iqtisadiyyatın daha çox beynəlmilləşməsi onlar üçün milli iqtisadiyyatı tənzimləmə qabiliyyətinin daha da azalmasına yol açır. Bu ölkələrdə bir çox iqtisadi proseslərin qlobal təbiəti ilə onların milli təsərrüfat çərçivəsində tənzimlənməsi arasında uyğunsuzluq artır.

Təbiidir ki, bu uyğunsuzluq özünü müxtəlif ölkələrdə fərqli dərəcədə göstərir. Çünki milli dövlətlər qloballaşma proseslərini müxtəlif dərəcədə həll ediblər, müxtəlif “çəkiyə” malikdirlər, qlobal bazarlardan müxtəlif dərəcədə “fayda” və ya “zərər” əldə edirlər. Bütün bunlar isə mənafeələr arasında ziddiyyətin yaranmasını labüd edir. Çünki xarici satış bazarlarından, beynəlxalq maliyyə ehtiyatlarından, texnoloji və idarəçilik təcrübəsindən güclülər daha çox istifadə edə bilirlər. Ona görə də qloballaşmanın ümumbəşəri əhəmiyyət kəsb edən problemlərindən biri bu prosesin ölkələr arasında inkişaf səviyyəsi baxımından kəskin fərqi necə təsir etməsi, qloballaşmanın faydalarının ölkələr arasında necə bölünməsi problemidir. Müasir mərhələdə heç bir dövlət həmin proseslərdən kənarda qala bilməz.

Lakin getdikcə daha çox dərk edilir ki, qloballaşmanın faydaları qeyri-bərabər bölüşdürülür. Müasir beynəlxalq siyasi-iqtisadi sistemdə azsaylı inkişaf etmiş sənaye ölkələri aparıcı rol oynayır. Texnoloji və informasiya inqilabları iqtisadi inkişafın xarakterini dəyişmişdir. Qabaqcıl sənaye ölkələri və müəyyən dərəcədə orta inkişaf səviyyəli ölkələr üçün rifah səviyyəsinin artırılmasında yeni imkanlar daha çox yaranmışdır. Bununla yanaşı, tədqiqatlar göstərir ki, XX əsrdə baş vermiş elmi-texniki inqilablar inkişaf etməkdə olan ölkələrin və keçid iqtisadiyyatı ölkələrinin sosial-iqtisadi tərəqqisinə də ciddi təsir göstər-

mişdir. Belə ki, XX əsrdə (100 il ərzində) ÜDM bütün dünyada 18, 8 dəfə artdığı halda, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 27, 3 dəfə artmışdır. 2000-2009-cu illərdə isə ÜDM- in orta illik artım sürəti inkişaf etməkdə olan ölkələrdə inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən xeyli yüksək olmuşdur. Real həyat isə göstərir ki, qloballaşmanın bəhrələrini ilk olaraq güclü dövlətlərin mənimsəməsi nəticəsində inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında fərq azalmır, əksinə, daha da artır.

Bu haqda iqtisadi ədəbiyyatda kifayət qədər dəlillər və faktlar mövcuddur. Məsələn: adambaşına düşən ÜDM inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 1900-cü ildə ABŞ səviyyəsinin 11, 3 faizini təşkil etdiyi halda, 2000-ci ildə 10,7 faizə enmişdir. Sürətli artım olduğu halda həyat səviyyəsi bu ölkələrdə ABŞ səviyyəsinə nisbətən daha da geriləmişdir. Bu, qlobal sistemi yönləndirən nəhəng dövlətlərin yeni müstəmləkəçilik siyasətinin bariz nəticəsidir [6,s.32].

Qloballaşma prosesləri dərinləşdikcə inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasındakı münasibətlər “Vaşinqton konsensusu” adlanan sənəddə cəmləşmiş olan tövsiyələr (BVF, Dünya bankı və digər beynəlxalq təşkilatların) əsasında formalaşmağa başlamışdır. Həmin sənəddə adı çəkilən ölkələrə tövsiyə edilir ki, onlar bank, xarici ticarət, xarici investisiyalar haqqında qanunvericiliyi daha da liberallaşdırsınlar; vergiləri və büdcə xərclərini ixtisar etsinlər; genişmiqyaslı özəlləşdirmə tədbirlərini həyata keçirsinlər; inflyasiyanın qarşısını qətiyyətlə alsınlar və maliyyə vəziyyətlərini sabitləşdirdirsinlər; xarici borcları restruksizasiya etsinlər.

Bu tövsiyələr C.Stinqlisin göstərdiyi kimi, standart xarakter daşıyırdı və heç də istənilən müsbət nəticə vermədi: “BVF-nin bazarların öz-özlüyündə kənar müdaxilə olmadan səmərəli fəaliyyət göstərməsi kimi köhnəlmiş fikirlərə əsaslanan siyasi kursu, bazar iqtisadiyyatının düzgün istiqamətləndirilməsinə və əhəlinin maddi rifahının yüksəldilməsinə səbəb ola biləcək, arzuolunan dövlət müdaxiləsinə imkan yarada bilməmişdir”.

Inkişaf etməkdə olan ölkələrdə mövcud olan köklü problemlərin həlli üçün inkişaf etmiş ölkələrin və beynəlxalq təşkilatların liberal görüşlərə əsaslanan tövsiyələri ciddi tənqiddə məruz qaldığı üçün “Vaşinqton konsensusu”nun bir sıra müddəaları yenidən nəzərdən keçirildi. Bu zaman liberal postulatların bir sıra radikal müddəalarından, əslində, imtina edildi və yeni islahat tədbirləri hazırlandı. Bu tövsiyələr (müəllifi C. Stinqlis) “postvaşinqton konsensusu” adını aldı. Bu zaman əvvəl verilmiş tövsiyələr (məsələn, inflyasiyanın boğulması, dövlət mülkiyyətinin irimiqyaslı özəlləşdirilməsi, ticarət və maliyyə bazarlarının liberallaşdırılması, xarici borcların restruksizasiyası və liberal siyasətin digər “alətləri” vasitəsilə maliyyə sabitliyinin yaradılması) yenidən nəzərdən keçirildi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşmanın verdiyi imkanlardan bütün inkişaf etməkdə olan ölkələr özləri də eyni dərəcədə istifadə etmirlər. Nəticədə, bu ölkələr arasında da təbəqələşmə sürətlənir. Onların arasından texnoloji inqilabların və yeni beynəlxalq iqtisadi-maliyyə mühitinin verdiyi üstünlüklərdən səmərəli istifadə edən ölkələr (məsələn, Cənub-Şərqi Asiya ölkələri) öz inkişaf səviyyələrinə görə sənaye ölkələri ilə aralarında olan fərqi aradan qaldırırlar. Lakin beynəlxalq təşkilatların standart “reseptinə” və təbii istehsal amillərindən istifadəyə əsaslanan ölkələrdə vəziyyət ağır şəkildə qalmaqda davam edir, on-

ların dövlət borcları sürətlə artır, istehsalın strukturunda hasilat sənayesinin payı yüksək səviyyədə qalır.

Ona görə də qlobal yeni dünya iqtisadi nizamı zəif inkişaf etmiş ölkələrdə insanların çoxu üçün yoxsulluq mənasına gəlir. Bu, müasir dövrdə elmi və siyasi dairələrdə ən çox müzakirə olunan mövzulardandır. Lakin yoxsulluq günümüzdə yalnız zəif inkişaf etmiş və ya inkişaf etməkdə olan ölkələri deyil, inkişaf etmiş ölkələr də daxil olmaqla qloballaşmanın vəhşi təbiəti nəticəsində böyük bir coğrafiyanı öz təsiri altına almış olan ən ciddi sosial problemdir. Son dövrlərdə aparılan araşdırmalar, yoxsulluq həddləri içərisində yaşayan insanların geri qalmış ölkələrlə yanaşı, inkişaf etmiş ölkələrdə də payının artdığını göstərir.

Qloballaşmanın sürətləndiyi, dünyanın intensiv olaraq integrasiya proseslərinə daxil olduğu 1990- cı ildən sonra bir çox ölkədə gəlir bölgüsü daha da pozulmuşdur. 2012-ci ildə İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatının (OECD) hazırladığı “OECD ölkələrində artan gəlir qeyri-bərabərliyi” hesabatına görə, 2008-ci il qlobal iqtisadi böhranından əvvəlki 20 il ərzində 22 OECD ölkəsindən 17-sində gəlir bölgüsündə qeyri-bərabərlik artmışdır. Maraqlıdır ki, dünya miqyasında yoxsul insanların yarısı, dünyanın ən böyük 20 iqtisadiyyatına malik olan G20 ölkələrində yaşayır. İnkişaf etmiş ölkələrin bir tərəfində, ultralüks həyat standartına malik olan azsaylı təbəqələrlə, eyni ölkədə yalnız gündəlik ehtiyaclarını belə ödəyə bilməyən milyonlarla insan mövcuddur.

Dünya Bankının statistikasına görə, son 30 ildə dünyanın ən güclü iqtisadiyyatına malik G20 ölkələrindəki zəngin və yoxsullar arasında uçurum heç vaxt bu qədər dərin olmamışdır. Qloballaşmanı daim müşayiət edən böhranlar varlığını daha da varlandırır, kasıbı isə kasıblaşdırır. Məsələn, 2008-2010-cu illərdə baş vermiş qlobal maliyyə böhranı dövründə ABŞ-ın başçılığı ilə həyata keçirilən pul siyasəti ultrasərvət sahiblərini daha da varlandırırmışdır. Belə ki, böhranın əvvəlində ABŞ-ın beş böyük bankının cəmi varidatı ABŞ iqtisadiyyatının 43 faizinə bərabər idi. Böhran dövründə isə bu beş böyük bankın varidatında 8,5 trilyon dollarlıq artım oldu: onların payı ABŞ iqtisadiyyatının 56 faizindək yüksəldi. Beynəlxalq İşçi Təşkilatının (ILO) 2012-ci il “Qlobal Məşğuliyyət Hesabatına” görə, bu böhrandan sonra 50 milyon nəfər işini itirmişdir. Hazırda dünyada 1 milyard ac insan vardır.

Qloballaşma prosesində milli və ümumdünya iqtisadi mexanizmləri öz rollarını da dəyişdirirlər. Belə ki, məlum olduğu kimi, keçmişdə aparıcı rol milli təsərrüfatlara məxsus idi. Müasir dövrdə isə dövlətlərustü maliyyə-əmtəə bazarları, istehsal-satış strukturları formalaşdıqca, ümumdünya iqtisadi münasibətləri bəşəri proseslərin tənzimlənməsində aparıcı rol oynamağa başlamışlar. Hətta ən inkişaf etmiş dövlətlərin də ölkədaxili münasibətləri qlobal iqtisadiyyatın tələblərinə uyğunlaşmaq məcburiyyəti qarşısındadır. Bəşəri münasibətlərin tənzimlənməsində ümumdünya iqtisadi münasibətlərinin aparıcı amilə çevrilməsi isə, öz növbəsində, beynəlxalq proseslərdə milli dövlətlərin rolunun azalmasına gətirib çıxarır. Çünki onlar milli sərhədlərdən kənarda baş verən və müstəqil cərəyan edən ümumbəşəri prosesləri tənzimləmək iqtidarında deyillər.

Bundan əlavə, milli dövlətlərin bağladıkları beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq, makroiqtisadi tənzimləmələr aparmaq üçün gömrük sədləri, valyuta tənzimləmələri və digər

ənənəvi vasitələrdən istifadə etmək hüquqları məhduddur. Onlar beynəlxalq iqtisadi təşkilatların, nəhəng transmilli şirkətlərin tələblərinə uyğunlaşmağa məcburdurlar. Başqa sözlə, qloballaşma prosesində dünya iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvəsi olan transmilli sənaye və bank korporasiyalarının gücü və təsir dairəsi genişlənmişdir. Qlobal iqtisadiyyatın ənənəvi subyekti olan milli dövlətlər isə müəyyən baxımdan sıxışdırılmışlar. Onlar “kənüllü” olaraq, bir çox milli hüquqlarından beynəlxalq hüquq normalarının lehinə imtina etmişlər.

Lakin bütün bunlar milli dövlətlərin rolunun heç də azalması demək deyildir. Əksinə, müasir dövrdə bəşəriyyətin inkişafının mühüm xarakterik xüsusiyyətlərindən biri ölkə daxilində gedən sosial-iqtisadi proseslərin tənzimləyicisi kimi milli dövlətlərin rolunun durmadan artmasıdır. Bazar iqtisadiyyatı tələb edir ki, dövlətlər iqtisadiyyata, ən azı, iki məqsədlə geniş müdaxilə etsinlər: birincisi, digər ölkələrin iqtisadiyyatı ilə maksimum rəqəbətqabiliyyətli olmaq, ikincisi isə, maliyyə-kredit kimi yenidən bölgü mexanizmindən istifadə etməklə ölkə daxilində yaranan sosial və siyasi gərginliyi mümkün qədər azaltmaqdır. Məhz həmin funksiyaların genişləndirilməsi sürətlə artan qloballaşma prosesinin ən mühüm əlamətlərindən biridir. Bu məsələ keçid iqtisadiyyatı ölkələri üçün xüsusən aktualdır [6,s.302].

Həqiqətən, dünya miqyasında mövcud ehtiyatlardan istifadə uğrunda rəqəbət mübarizəsinin əhəmiyyəti və daha da kəskinləşməsi qlobal miqyas almışdır. Belə bir rəqəbət mübarizəsində təsərrüfat subyektlərinin uduzması nəticəsində maddi, insani və hətta siyasi ehtiyatların mümkün itkiləri də çox ciddi və bəzən qlobal əhəmiyyət kəsb edə bilər. Təsədüfi deyildir ki, qloballaşma prosesində aparıcı mövqeyə məhz təsərrüfat subyektlərini məqsədli şəkildə tənzimləyən dövlətlər çıxıb biliblər. Çünki hər hansı bir ölkədə mövcud olan rəqəbət üstünlüyünü qloballaşma prosesində ən səmərəli şəkildə həyata keçirmək üçün ölkənin bütün potensialından yalnız milli dövlətlər maksimum istifadə edə bilərlər. Qloballaşmanın real gedişi ölkə potensialının milli dövlətlər vasitəsilə tam mənası ilə rəqəbət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilməsini tələb edir. Dünyanı idarə edən bir ovuc qlobal gücləri də ən çox qorxudan məhz budur.

SSRİ dağıldıqdan sonra həmin qlobal güclər üçün yeni hökmranlıq sahəsi açılmışdır: “keçid iqtisadiyyatı ölkələri”. Keçid iqtisadiyyatı ölkələrində mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatdan azad bazar iqtisadiyyatına transformasiya prosesinin tarixdə analoqu yoxdur və qloballaşma dövrünə təsadüf etdiyi üçün olduqca mürəkkəbləşir. Bu ölkələrdə gedən proseslər iqtisadi münasibətlərin qloballaşmasının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Qloballaşma dövründə isə dünyanın iqtisadi inkişafında ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. İnformasiya inqilabı, kapital axınının beynəlmilləşməsi iqtisadi inkişaf modelində dərin keyfiyyət dəyişiklikləri yaratmışdır.

Ticarətin və maliyyə bazarlarının liberallaşması bu ölkələr qarşısında yeni perspektivlər açmaqla yanaşı, yeni problemlər də yaradır. Bu ölkələrdə ticarətin liberallaşması və maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi qapalı olan iqtisadiyyatın açıq iqtisadiyyatla əvəz olunması prosesi ilə paralel gedir. Bunun nəticəsində, həmin ölkələr beynəlxalq əmək bölgüsünə daha çox cəlb edilir və onlarda xarici ticarət dövriyyəsi sənaye istehsalına nisbətən çox sürətlə artır.

Xarici investorlar isə neft-energetika və maliyyə sahəsində daha çox fəallıq göstərirlər. Bu isə onlar tərəfindən göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşmasına səbəb olmaqla, digər tərəfdən “asılı kapitalizm” adlanan hadisənin baş verməsi ehtimalını artırır. Bu asılılıqdan xilas olmaq və müstəqil siyasət yeritmək istəyən dövlətlər isə nəhəng global güclərin qəzəbinə düşər olurlar. Belə dövlətlərdən biri də müstəqil Azərbaycandır.

Prezident İlham Əliyev 2015-ci il oktyabrın 12-də Nazirlər Kabinetinin iclasındakı çıxışında Azərbaycan dövlətinin Qərbin ikili standartlarının mənfi təsirlərini heçə endirməsi xəttini, haqlı olaraq, belə dəyərləndirmişdir: “Azərbaycanda düşünülmüş, müstəqil siyasət aparılır. Biz öz yolumuzla gedirik. Bu yol inkişaf yoludur, tərəqqi yoludur və bu yolda böyük nailiyyətlərə imza atmışıq. Müstəqil siyasət aparmağımız bizə bəzi problemlər də yaradır. Çünki bu gün dünyada qütbləşmə göz qabağındadır, bu proses gedir. Böyük ölkələr öz təsir dairələrini genişləndirmək istəyirlər və görəndə ki, dünyada müstəqil, öz sözünü deyən, heç kimdən çəkinməyən, prinsipial ölkə var, əlbəttə, bu onları qıcıqlandırır. Ancaq bu bizi narahat etməməlidir... Çünki mənim üçün əsas məsələ ölkəmizin təhlükəsizliyi, inkişafı və sabitliyidir. Ona görə, Azərbaycan bundan sonra da müstəqillik yolu ilə gedəcək” [6,s.132].

ƏDƏBİYYAT:

1. Микаель Н. Тодоро. Экономическое развитие. - Москва, Экономический факультет МГУ, ЮНИТИ, 1997, с. 667
2. Мануэль Кастельс. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура. М., ГУ ВШЭ, 2000, с. 607.
3. DTP. Küreşelleşme özel ihtisas komisyonu raporu. Ankara, 2000, DTP. s. 111.
4. Блауг М. Экономическая мысли в ретроспективе. М., Дело ЛТД, 1994, с. 687.
5. Stiqlis C. E. Qloballaşma və onun doğurduğu narazılıqlar. İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, Xəzri Ekspress, Bakı-2004, s. 317.
6. D. Vəliyev. Azərbaycanın global iqtisadiyyata integrasiyası., Bakı “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2008. 428 səh.

Abstract

THE ROLE OF GLOBALIZATION IN THE WORLD DEVELOPMENT

Dunyamali VALIEV

*Head of “East-West” department of the Institute
of Oriental Studies, ANAS*

Key words: globalization, economic development, globalization process

The article notes that one of the key points of the development of world economy in the late XX-XXI centuries is globalisation: a new step in the internalisation of economy. It also studies different reaction of both specialists, as well as world citizens reactions.

Резюме

РОЛЬ ГЛОБАЛИЗАЦИИ В МИРОВОМ РАЗВИТИИ

Дуньямалы ВЕЛИЕВ

*Заведующий отделом Восток-Запад Института Востоковедения
имени Зия Буньядова НАНА*

Ключевые слова: глобализации, мировое развитие, развития

В статье отмечается, что одним из ключевых процессов развития мировой экономики на грани XX-XXI веков является прогрессирующая глобализация, т.е. качественно новый этап в развитии интернационализации хозяйственной жизни.. Отношение к глобализации как специалистов, так и всех жителей нашей планеты очень неоднозначно, а порой и диаметрально противоположно. Это связано с разными точками зрения на последствия глобализационных процессов, в которых одни усматривают серьезную угрозу мировой экономической системе, а другие видят средство дальнейшего прогресса экономики. Несомненно, последствия глобализации могут носить как позитивный, так и негативный характер, однако альтернативы ей нет, в связи с чем основное внимание в статье уделено исследованию опасностей (угроз), которые несут эти процессы, и возможностей и выгод, возникающих в процессе глобализации.

TRANSMİLLİ BİZNESİN GENİŞLƏNMƏSİNDƏ BİRBAŞA İNVESTİSİYALARIN ROLU

Müslümat ALLAHVERDİYEVA

ADİU dos., i.e.n.

Rəyçi: i.e.d., prof. Dünyamalı Vəliyev

Açar sözlər: transmilli biznes, investisiya, birbaşa xarici investisiyalar, gömrük baryerləri, kapital axını

Giriş. Uzunmüddətli kapitalın beynəlxəq hərəkəti müxtəlif ölkələrin iqtisadi subyektlərinin iştirakı ilə müxtəlif cür dəyişir. Hazırkı dövrdə ölkələrin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası o dərəcədə yüksəkdir ki, kapitalın hansısa bir ölkədə daha çox toplanması problemi öz mənasını itirir, belə ki, ölkənin inkişafı eyni zamanda kapitalın iri ixracatçıları və idxalçıları kimi çıxış edir.

Azərbaycan maliyyə bazarı dünya maliyyə bazarının tərkib hissəsinə daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, respublikanın maliyyə bazarı son illər nəzərə cərpacaq dərəcədə genişlənməmişdir. Təkcə 2005-2013-cü illər üzrə ölkənin pul əqreqləri 1841,8 mln. manatdan 19289,4 mln. manata qədər yüksəlmişdir, o cümlədən M2 pul əqreqləri 796,7 mln. manatdan 16434,8 mln. manata qədər artmışdır. M1 pul əqreqləri 747,8 mln. manatdan 12736,9 mln. manata, o cümlədən bankdan kənar pul sistemi məbləği 577,8 mln. manatdan 10488,7 mln. manata çatmışdır. Pul emissiyası 67,9 mln. manatdan 1255,6 mln. manata çatmışdır.

Kapitalın ixracı pul və mal formasında həyata keçirilir. Müasir şəraitdə kapitalın pul forması ümumi inkişafın üstün cəhəti hesab olunur. Bunun mahiyyəti bir ölkədə milli dövriyyə prosesindən kapitalın bir hissəsinin tutulması və başqa bir ölkənin dövriyyə prosesinə daxil edilməsi ilə bağlıdır. Bununla belə, ölkənin xaricinə gəlirin realizasiyası aktı deyil, onun yaradılması prosesi köçürülür. Kapitalın pul formasında toplanması sahibkarlıq və borc kapitalı kimi də həyata keçirilir [1]. Kapitalın beynəlxəq hərəkətinin əsasını investisiyalar təşkil edir ki, iqtisadi ədəbiyyatlarda bu, müxtəlif cür traktovka olunur. Məsələn, E.A.Kuznesov [2] hesab edir ki, investisiyalar son nəticədə gəlir və digər effektlər yaradan, material vasitələrinin hərəkət xüsusiyyətlərini öyrənən, maliyyə bazarının alətləri və real layihələrin idarə edilməsi və vəziyyəti haqqında elmdir.

Real investisiyalar - material və qeyri-material formada real aktivlərə vəsait qoyuluşudur. Real investisiyalar müəssisənin əsas dövriyyə kapitalı kimi formalaşır.

Material aktivləri, yeni istehsal binaları, avadanlıqları, maşınlar, dəstləşdirici materiallar, hazır məhsulları özündə əks etdirir.

Qeyri-material aktivləri - lisenziyaları, patentləri, mal nişanları, reklama və kadr hazırlığına çəkilən xərclər.

Maliyyə investisiyaları kimi müxtəlif maliyyə aktivlərində vəsaitlərin qoyuluşu başa

düşülür. Maliyyə alətlərinə oblikasiyalar, aksiyalar, qiymətli kağızlar, bank hesabları, depozitlər, depozit və bank sertifikatları, qısamüddətli veksellər aiddir.

B.T.Kuznesovun fikirlərinin əsas xüsusiyyəti investisiya proseslərinə innovasiya fəaliyyəti ilə sıx əlaqədə baxılmasıdır. Qeyd edilir ki, innovasiya prosesi innovasiyaların yaradılması, onların satılması, innovasiya məhsulunun alınması, onun bazara yeridilməsi və gəlirin alınmasıdır.

Innovasiya məhsulu dedikdə, innovasiya prosesləri nəticəsində yaradılmış əmtəələr, xidmətlər və texnologiyalar başa düşülür. Innovasiyalar bir sıra xüsusiyyətlərə malikdirlər. İlk növbədə, innovasiyalar insanların keçmiş və ya hazırkı elmi fəaliyyətlərinin nəticəsi əsasında alınmış yaradıcı ideyanın nəticəsidir. İkincisi, yenilik hesab olunan yaradıcı ideya müasir elmi, texnika, texnologiya və vacib ehtiyatların miqdarı əsasında istehsalın realizasiyası xüsusiyyətinə görə malik olsun. Üçüncü, innovasiya kollektivin və ya ayrıca bir insanın fəaliyyətinin dəyişməsi ilə, həm də mövcud əmtəənin, xidmət və texnologiyaların dəyişməsi ilə əlaqədardır. Dördüncü, yeni əmtəələr, xidmətlər və texnologiyalar kommersiya realizasiyası, daha doğrusu, gərək bazarda alınıb satılsın.

Innovasiya iqtisadiyyatı üçün bir sıra göstəricilər və əlamətlər xasdır. Hər şeydən əvvəl, bu innovasiya müəssisəsinin innovasiya məhsulunun payıdır. Innovasiya iqtisadiyyatı çoxlu bilgiləri, ideyaları, patentləri, layihələri haqqında artıq bilgi təklif edir. Bu artıqlıq, çoxluq bu bilgilərin istehlakçıya qədər çatmasından asılı olmayaraq təklif olunur. Razrabotniklər üçün yeniliklər elmi avadanlıqlarda kollektiv istifadə mərkəzlərinin bolluğunda, texnoparklarda, güzəştli maliyyə və vergi metodları tətbiq edilərək yaradılır.

N.İ.Laxmetnina [3, s. 8-9], tərəfindən digər bir fərziyyə irəli sürülür ki, investisiya adı altında digər faydalı effekt əldə etmək və gəlir əldə etmək məqsədilə müxtəlif obyektlərə bütün formalarda kapital qoyuluşu başa düşülür.

"İnvestisiya" kateqoriyasının iqtisadi təbiəti istehsalın təkmilləşməsi və genişləndirilməsi məqsədilə investisiya ehtiyatlarından istifadə və formalaşması ilə əlaqədar investisiya prosesinin iştirakçıları arasında meydana gələn vasitəçilik münasibətlərini əks etdirir.

İnvestisiya iqtisadi kateqoriya kimi bir sıra əhəmiyyətli funksiyaları yerinə yetirir ki, bunlarsız iqtisadiyyatın inkişafı qeyri-mümkündür. Onlar iqtisadiyyatın artımını və onun məhsuldarlığını yüksəldir. Makrosəviyyədə investisiyalar geniş təkrar istehsal siyasətinin həyata keçirilməsi üçün, elmi-texniki proqresin sürətlənməsi, yerli məhsulun rəqabət qabiliyyətinin təminatı, keyfiyyətin yüksəldilməsi, iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulması və onun bütün sahələr üzrə balanslaşdırılmış inkişafı, sosial sferasının inkişafı, ölkənin müdafiə qabiliyyəti probleminin həlli və onun təhlükəsizliyi, işsizlik problemi və ətraf mühitin mühafizəsi və s. üçün əsas rolunu oynayır.

İnvestisiyalar mikrosferada da vacib rol oynayır. İnvestisiyalar müəssisənin normal funksiyasının təminatı üçün, sabit maliyyə vəziyyəti və təsərrüfat subyektlərinin gəlirlərinin maksimallaşması üçün vacibdir. İnvestisiyalarsız buraxılan məhsul və göstərilən xidmətin rəqabətqabiliyyətini təmin etmək qeyri-mümkündür. Qeyd edək ki, investisiya fəaliyyətinin həm makro, həm də mikrosəviyyədə keçirilməsi üçün mövcud olan investisiyaların tipləri

və növləri haqqında detallı təsəvvürə malik olmaq lazımdır. Bütün investisiyaları müxtəlif əlamətlər üzrə təsnifatlaşdırmaq lazımdır (bax. **Cədvəl 1**).

S.A.Sirotkin və N.R.Kalçivskaya [4, s. 8-9] müsbət iqtisadi effekt almaq məqsədi ilə sahibkarlıq və ya digər fəaliyyət obyektlərinə qoyulan intellektual dəyərlər, müəlliflik hüququ, mülkiyyət hüququ və ya tərpənməz əmlak, istənilən digər tərpənən əmlaklar, texnologiyalar, avadanlıqlar, qiymətli kağızlar, əskenaslar, səhmlər, bank qoyuluşları, pul vəsaitlərini investisiya hesab edirlər. Vacib hal odur ki, sosial xarakterli investisiya layihələrinin məqsədi təkcə iqtisadi effekt əldə etmək deyil, həm də sosial, iqtisadi və digər effektlər əldə etməkdən ibarətdir. Investisiyalara istənilən vəsait qoyuluşunu deyil, kapitalın artımına gətirən, yəni xalis gəlirlə şərtlənən qoyuluşlar aiddir.

Bizim fikrimizcə, transmilli şirkətlərin tədqiqatı üçün aşağıdakı ümumi təyinatları qəbul edilən saymaq olar: “İnvestisiya” gəlir əldə etmək üçün uzun müddətli kapital qoyuluşu, hər hansı müəssisənin pul vəsaiti və s. anlamına gəlir. Amma transmilli şirkət üçün adətən “xarici investisiyalar” anlayışı tətbiq edilir. Xarici investisiyaların vahid təyinatı mövcud deyil. Hüquqi nöqteyi-nəzərdən kapital qoyuluşunun qarşılıqlı müdafiəsi haqqında birtərəfli beynəlxalq razılaşmada xarici investisiyaların hüquqi nöqteyi-nəzərdən təyinatı daha düzgün hesab edilir.

Bəzi hallarda investisiyalar kateqoriyasına bir neçə razılaşma müqavilə hüququnu daxil edir, məsələn, razılaşmadan irəli gələn hüquq; axtarış işlərinin aparılması hüququ; faydalı qazıntıların çıxarılması və ya işlənməsi hüququ. Ona görə son nəticədə nəyin əmlak dəyərlilərinə aid olması kapital qoyuluşunun həyata keçirildiyi ölkə ərazisində qanunçuluqla müəyyən olunur.

Xarici investisiyalar istənilən ölkənin dünya təsərrüfatına integrasiyasında əhəmiyyətli rol oynayır. E.O.Krestovskaya haqlı olaraq bura aşağıdakı aspektləri daxil edir:

I. Xarici investisiya qoyuluşları müasir dünya təsərrüfatı üçün beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin vacib forması hesab olunur. Əksər ölkələr xarici kapitalın cəlb olunması və sənayeləşmə ilə əlaqəli elm tutumlu istehsalın və əhali məşğulluğunun yüksəlməsi ilə bağlı bir sıra problemləri həll edir. Xarici kapital qoyuluşları əsasında bir çox inkişaf etmiş ölkələr istehsalın idxal və ixrac oriyentasiyası strategiyasını həyata keçirirlər.

II. Dövlətin rəqabət qabiliyyətliliyinə dərin beynəlxalq qarşılıqlı asılılıq şəraitində ölkənin milli iqtisadi maraqlarını qorumaq qabiliyyəti kimi baxmaq olar. Belə formada milli rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsində təkcə əmək məhsuldarlığı və ixrac kvotası göstəricilərini deyil, eləcə də əhalinin rifah səviyyəsini də nəzərə almaq lazımdır. Ona görə milli rəqabət qabiliyyəti anlayışının bu formada traktovkası ümumi iqtisadi islahat strategiyasını və xüsusilə də xarici investisiyaların cəlb olunması strategiyasını işləmək üçün optimal təsəvvür yaradır. Bundan başqa, belə yanaşma imkan verir ki, qeyd edək ki, defisit və ya inflyasiya ilə əlaqəli olan qısamüddətli problemlərin həlli milli rəqabət qabiliyyətinin enişini saxlaya bilmir. Beynəlxalq iqtisadi inkişafın ümumi istiqamətini xarakterizə edən uzunmüddətli tendensiyaların aşkara çıxarılması və bu tendensiyalara ölkə iqtisadiyyatında mənimsənilməsinə çalışmaq dünya iqtisadiyyatına integrasiyası prosesində daha vacib görünə bilər. Bu baxım-

dan, qeyd etmək lazımdır ki, yeni sənaye ölkələrinin müvəffəqiyyəti beynəlxalq iqtisadiyyatın uzunmüddətli inkişaf təmayülünün aşkara çıxarılmasına, eyni zamanda iqtisadi, sosial, iqtisadiyyat daxili şəraitin xüsusi vəhdətindən maksimum fayda əldə etməsinə əsaslanır.

III. Milli rəqabət qabiliyyətini möhkəmləndirməyə hədəflənmiş etaplar üzrə liberallaşma, mövcud rəqabət üstünlüklərinin aşkara çıxarılması və yenidən axtarışı. Xarici investisiyalara münasibətdə bu variant struktur dəyişikliklərini həyata keçirmək məqsədi ilə xarici investisiya axınını aktivləşdirən və daha yüksək rəqabətqabiliyyətli müəssisə və istehsal sahələrinin xarici investorların əlinə verilməsini məhdudlaşdıran siyasətin həyata keçirilməsini əks etdirir; başqa cür desək, xalq təsərrüfatının prioritet sahələrinə xarici investisiyaların balanslaşdırılmış strategiyasının işlənməsi vacibdir.

IV. Milli istehsal sisteminə xarici kapitalın cəlb olunması üçün bazar şəraitinə keçid kifayət etmir. Bununla əlaqədar olaraq bir sıra tədqiqatçılar xarici investisiyaları onların milli iqtisadiyyatın artım tempinə təsirindən asılı olaraq təsnifləşdirirlər. Çox vaxt xarici kapital qoyuluşlarını anklav və inteqral kapital qoyuluşlarına ayırırlar. Anklav investisiyalar kapital qəbul edən ölkədə yüksək əlverişli şəraitin vəhdətinə əsaslanır: ucuz işçi qüvvəsi və faydalı qazıntılar, həm də regionun əlverişli coğrafi mövqeyinə. Belə kapital qoyuluşları milli iqtisadiyyata çox az əlavə dəyər təmin edər və milli sənaye kompleksinin hissəsi olmur. İnteqral investisiyalar isə əksinə, daha çox gəlir vəd edir. İnteqral investisiya qoyan investor qəbul edən ölkənin həm rifah halının yüksəlməsi, həm də bütünlükdə milli iqtisadiyyatın effektiv artımı ilə gələcək dövr gəlirləri ilə əlaqələndirir. İnteqral kapital qoyuluşlarına tipik misal olaraq, nəqliyyat, telekommunikasiya sektorunda və digər əlaqə vasitələrinə qoyulan investisiyaları göstərə bilərik.

V. İnvestisiya iqliminin yaxşılaşdırılması rəsmi və ümumiləşmiş tədbirlərdən başqa inteqral investisiyaların stimullaşma mexanizmini də işləmək lazımdır. Bundan başqa, xarici maliyyə ehtiyatlarının axını məhdud olduğu üçün onların milli iqtisadiyyatın inkişafı və gələcək artımı nöqteyi-nəzərdən daha vacib olan sahələrə cəlb olunması vacibdir [5].

İndi isə birbaşa xarici investisiyaların (BXİ) transmilli şirkətlərdə bir sıra özəlliklərinə baxaq [6]. Yaxşı məlumdur ki, transmilli şirkətlər qlobal və regional olmaqla təsnifləşdirilir. Axırıncı özünün xarici bazara ekspansiyasını bir və ya iki regionda məhdudlaşdırır, yəni onun biznesi üçün daha komfort şərait territorial yaxınlıq, dil baryerinin olmaması etnomədəni yaxınlıq, institusional sferanın oxşarlığını əsas götürürlər. Daha çox xarici birbaşa investisiyaları bir region inteqrasiya qrupunda, məsələn, Avropa Birliyi ölkələrində tətbiq olunmaqla məhdudlaşan regional transmilli şirkətlər geniş yayılıb. Transmilli şirkətlərin təcrübəsində onlar öz bizneslərini milli bazarlarda möhkəmlənərək etaplar üzrə beynəlmilləşdirirlər, daha sonra onlar birbaşa investisiyaları xarici bazara tətbiq etməklə tamamlamaqla öz coğrafiyalarını da tədricən genişləndirirlər. Amma son zamanlar, xüsusən müasir xidmət sahələrində daha çox “doğuşdan” transmilli olan şirkətlər meydana çıxır. Bu onunla izah olunur ki, xarici iqtisadi fəaliyyət təcrübəsini şirkət deyil, onu təmsil edən insanlar - sahibkarlar, muzzdlu işçilər mənimsəyirlər və qloballaşma şəraitində yeni şirkətləri çox vaxt artıq başqa transmilli şirkətlərin əsasını təcrübə keçmiş mütəxəssislər qoyurlar. Bununla

belə, milli mənsubiyyətli transmilli şirkətlər üzrə təsnifləşmə mövcuddur, amma bu, çox vaxt çətinliklərlə qarşılanır. Misal olaraq milli şirkətlərin tam qarışması yolu ilə yaranan çox milli firmanı göstərə bilərik. Eləcə də bir sıra transmilli şirkətlər xarici investorların, o cümlədən portfel investorların mülkiyyətinə keçir.

TMŞ üçün birbaşa investisiyaların xarici bazarlarda əsas motivləri bunlardır: xarici satış bazarlarının genişləndirilməsi (cəlbətmə); xarici filialların yaradılması yolu ilə əmtəə istehsalının effektivliyini yüksəltmək (xərclərin azaldılması yolu ilə, hər şeydən əvvəl, bütün əmək və vergi xərclərini azaltmaqla); xarici resursların əldə olunmasının təminatı (xammal, yüksək ixtisaslı mütəxəssislər, infrastruktur); firma üçün prinsipcə yeni olan aktivlərin əlavə olunması.

Adətən, yuxarıda sadalanan motivlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə və XBİ (xarici birbaşa investisiyaların) daha spesifik motivləri ilə birgə mövcud ola bilərlər. Məsələn, az inkişaf etmiş ölkələrin sahibkarları xarici aktivlərin köməyi ilə öz ölkəsində biznesinin mümkün konfigasiyasında baş verən itkilərdən sığortalanır, belə hal bir çox Rusiya birbaşa xarici investisiyalarında baş verir. Daha bir variant - şirkətin danışıqlar aparmaq gücünün yüksəldilməsi olur. Transmilli şirkətlərin lobbicilik imkanları adətən milli şirkətlərdən yüksək olur, çünki onlar öz aktivləri ilə dar coğrafi manevrətmə imkanlarına malik olurlar.

Bütünlükdə birbaşa investisiyalar beynəlxalq maliyyə bazarında öz funksiyasını yerinə yetirirlər.

V.F.Maksimova və A.A.Verşininanın fikirlərinə görə [6, s. 7-9] beynəlxalq maliyyə bazarında qloballaşmanın təsiri xüsusən bir çox vəziyyətlərdə özünü göstərir. ÜÜM-də real aktiv sektorunun xüsusi çəkisi maliyyə sektorunun payı nəzərə cəpəcə də dərəcədə yüksəkdir; maliyyə axınlarının və əməliyyatların həcmi qeyri-maliyyə sektorundakı əməliyyatları üstələyir; inkişaf etmiş ölkələrdə şirkətlərin gəlir strukturunda maliyyə bazarındakı əməliyyatlardan əldə olunan gəlirlər daha əhəmiyyətli yer tutur; bir neçə ölkənin iştirak etdiyi sindikasiya sazişləri formasında beynəlxalq kreditləşmə dinamik inkişaf edir; beynəlxalq səviyyədə investorların artan tələblərinə cavab verən yeni maliyyə alətləri meydana gəlir; xarici bazarlarda yerləşdirilmiş qiymətli kağız emissiyasının həcmi yüksəlir; ölkələrin artan qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində fəaliyyətinin tənzimlənməsinin adaptasiyası ilə əlaqədar olaraq, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının funksiyasının dəyişməsinə dözürlər.

Kapital bazarının qloballaşmasının güclənməsi səbəblərinə aid etmək olar: kapital gücü; beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin liberallaşması; yeni kommunikasiya və telekommunikasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi.

Müasir zamanda beynəlxalq maliyyə təşkilatları, agentliklər, iri banklar güclü informasiya strukturları yaradırlar. Bu strukturlar kapital axınının sürətlənməsinə, maliyyə, əmtəə, investisiya, bazar resurslarının qarşılıqlı əlaqəsinin güclənməsinə imkan verir.

Bütünlükdə qeyd etməliyik ki, MFR (BMB) sistemi bazar münasibətləri sistemidir ki, dünya maliyyə axınlarının yenidən bölgüsü və akkumulyasiyasını təmin edir. Təşkilati planda bu, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sferasında dünya maliyyə axınının hərəkətini təmin edən bank, birja, maliyyə-kredit idarələri üzrə ixtisaslaşmış milli bazarların məcmusudur.

BMB-nin əsas funksiyaları milli bazarlar, regionlar, korporasiyalar arasında akkumulyasiya olunmuş kapitalın bölgüsü və mobilizasiyasından; tələb və təklifin təsiri altında ayrı-ayrı maliyyə alətlərinin bazar qiymətinin formalaşmasından, maliyyə əməliyyatları xərclərinin azaldılmasından, kommersiya və investisiya banklarının, eləcə də birjaların birləşməsi və udulmasında özünü çox aşkar göstərən kapitalın mərkəzləşməsi və konsentrasiyasının sürətlənməsindən ibarətdir [6].

Azərbaycan maliyyə bazarı dünya maliyyə bazarının tərkib hissəsinə daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, respublikanın maliyyə bazarı son illər nəzərə cəpacaq dərəcədə genişlənməmişdir. Təkcə 2005-2013-cü illər üzrə ölkənin pul aqreqatları 1841,8 mln. manatdan 19289,4 mln. manata qədər yüksəlmişdir, o cümlədən M2 pul aqreqatı 796,7 mln. manatdan 16434,8 mln. manata qədər artmışdır. M1 pul aqreqatı 747,8 mln. manatdan 12736,9 mln. manata, o cümlədən bankdan kənar pul sistemi məbləği 577,8 mln. manatdan 10488,7 mln. manata çatmışdır. Pul emissiyası 67,9 mln. manatdan 1255,6 mln. manata çatmışdır (bax. Cədvəl 2).

*Cədvəl 2.***Pul aqreqatları (trln.manat) [7,S.403-404]**

	2005	2010	2011	2012	2013
Geniş mənada pul kütləsi (M3)	1841.8	10527.5	13903.2	16775.3	19289.4
O cümlədən:					
M2 pul aqreqatı	796.7	8297.5	10997.2	13806.4	16434.8
O cümlədən:					
M1 pul aqreqatı	747.8	6718.9	8824.8	11107.9	12736.9
O cümlədən:					
Banklardan kənarda nağd pul (M0)	547.4	5455.8	7158.2	9256.6	10458.7
Pul emissiyası	67.9	1280.4	1865.0	2119.0	1255.6

Respublika iqtisadiyyatında kreditləşmə nəzərə cəpacaq dərəcədə yüksəlmişdir. Tədqiqat dövründə respublika iqtisadiyyatında kreditləşmə həcmi 1440,9 mln. manatdan 15422,9 mln. manatadək, o cümlədən qısamüddətli kreditlər 913,2 mln. manatdan 3335,4 mln. manatadək, uzunmüddətli kreditlər 527,7 mln. manatdan 12087,5 mln. manatadək yüksəlmişdir. Xüsusilə əhəmiyyətli hal odur ki, ümumi kreditlərdə uzunmüddətli kreditlərin payı 36,6%-dən 78,4%-ə qədər yüksəlmişdir (bax, Cədvəl 3).

Cədvəl 3.**İqtisadiyyata kredit qoyuluşları (ilin sonuna, mln.manat) [7, s. 403-404]**

	2005	2010	2011	2012	2013
İqtisadiyyata kredit qoyuluşları	1440.9	9163.4	9850.3	12243.7	15422.9
Onlardan:					
Qısamüddətli	913.2	2567.1	2951.2	3508.3	3335.4
Yekuna görə faizlə	63.4	28.0	30.0	28.7	21.6
Uzunmüddətli	527.7	6596.3	6899.1	8735.4	12087.5
Yekuna görə faizlə	36.6	72.0	70.0	71.3	78.4
Vaxtı keçmiş borclar	68.2	492.9	633.8	748.8	792.8

Respublikada investisiya fəaliyyətində nəzərə çarpacaq yaxşılaşma müşayiət olunur. 2005-2013-cü illərdə ölkə iqtisadiyyatına qoyulan investisiyalar 6733,4 mln. manatdan 21974,2 mln. manata qədər yüksəlmişdir. O cümlədən, xarici investisiyalar 4624,5 mln. manatdan 8269,3 mln. manata qədər, daxili investisiyalar 2104,9 mln. manatdan 17969,6 mln. manata yüksəlmişdir (bax, Cədvəl 4).

Cədvəl 4.**İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar [7, s.403-404]**

	2005	2010	2011	2012	2013
İnvestisiya qoyuluşları bütün mənbələr üzrə (xarici investisiyalar nəzərə alınmaqla):					
Mln.manat	6733.4	14118.9	17048.8	20250.7	21974.2
Mln.dollar	7118.5	17591.5	21588.9	25777.3	28010.5
Xarici investisiyalar:					
Mln.manat	4628.5	6619.7	6849.8	8102.7	8269.3
Mln.dollar	4893.2	8247.8	8673.9	10314.0	10540.9
Daxili investisiyalar:					
Mln.manat	2104.9	7499.2	10199.0	12148.0	13704.9
Mln.dollar	2225.3	9343.7	12915.0	15463.3	17469.6

Bütövlükdə qeyd olunduğu kimi, 2005-2013-cü illər üzrə xarici investisiyalar 4893,2 mln. ABŞ dollarından 10540,9 mln. ABŞ dollarına qədər yüksəlmişdir; o cümlədən maliyyə kreditləri 698,4 mln. dollardan 2655,8 mln. dollara kimi; neft sənayesində 3799,9 mln. ABŞ dol-

larından 4935,2 mln. ABŞ dollarına kimi, neft bonuslar 1 mln. ABŞ dollarından 2,4 mln. ABŞ dollarına kimi, birgə və xarici firmalar üzrə 230,5 mln. ABŞ dollarından 1041,0 mln. ABŞ dollarına kimi yüksəlmişdir.

Xarici ölkələr arasında 2013-cü ilin göstəricilərinə görə daha aktiv investisiyalar kimi Türkiyə, Niderland, ABŞ, Almaniya, Rusiya, Böyük Britaniya, BƏƏ və başqaları çıxış edir.

Dünya göstəricilər sistemində Azərbaycanda birbaşa xarici investisiyaların konkret praktiki göstəriciləri yerləşir. Verilmiş göstəricilərdən aydın olur ki, Azərbaycandakı birbaşa investisiyalar dünya sistemində müəyyən yer tutur və müvəffəqiyyətlə inkişaf edir.

Nəticə. Beləliklə nəticə çıxarmaq olar ki, Azərbaycan Respublikasında birbaşa xarici investisiya bazarına əsaslanmış investisiya prosesləri ölkə daxilində və eləcə də ölkə xaricində genişlənir və müvəffəqiyyətlə inkişaf edir. Bütün bunlar ona gətirib çıxarır ki, respublikanın dünya investisiyalaşma proseslərində öz yeri var və birbaşa investisiyaların genişlənməsi Azərbaycanda transmilli şirkətlərin inkişafına səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT:

1. www.userdocs.ru/ekonomika/19007/
2. Кузнецов Э.А., Волошина В.В. Транснациональные корпорации. Экономика и менеджмент. Киев: Освита Украины. 2008, -320с.
3. Лахметкина Н.И. Инвестиционная стратегия предприятия. М. 2010.
4. Сироткин С.А., Кельчевская Н.Р. Экономическая оценка инвестиционных проектов. М.: 2010.
5. www.mires.ru
6. Максимова В.Ф., Вершинина А.А. Международные финансовые рынки и международные финансовые институты. М.: КНОРУС. 2012, - 421 с.
7. Максимова В.Ф., Вершинина А.А. Международные финансовые рынки и международные финансовые институты. М.: КНОРУС. 2012, - 421 с.
8. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. ARDSK. Bakı.: Səda. 2014-cü il.

Abstract

THE ROLE OF FOREIGN INVESTMENTS IN EXPANSION OF TRANSNATIONAL BUSINESS

Muslumət ALLAHVARDIYEVA

Ph.D. of economics, asc. prof., Azerbaijan State Economic University

Key words: transnational business, investments, direct foreign investments, customs barriers, capital stream

Transnational business promoted the sharp movement of the capital in the conditions of strengthening of integration processes. Its objective results are: the movement of the capital from one country to other country connected with its different productivity; existence of the customs and trade barriers which limit import or export of goods both in foreign and do-

mestic market; diversification of production of goods and services; the increase in demand for the capital caused by export growth of goods; an uneven ratio of supply and demand on the capital; economic and social situation of the country and favorable investment atmosphere; the excess capital in the developed countries in comparison with developing countries.

Резюме

РОЛЬ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В РАСШИРЕНИИ ТРАНСНАЦИОНАЛЬНОГО БИЗНЕСА

Муслимат АЛЛАХВЕРДИЕВА

АГЕУ доц. к.э.н

Ключевые слова: транснациональный бизнес, инвестиции, прямые иностранные инвестиции, таможенные барьеры, поток капитала

Транснациональный бизнес в условиях усиления интеграционных процессов способствовал резкому движению капитала, объективными причинами, которыми являются: движение капитала из одной страны в другую страну, связанное с разной его производительностью; существование таможенных и торговых барьеров, которые ограничивают ввоз или вывоз товаров как на внешний, так и на внутренний рынок; диверсификация производства товаров и услуг; увеличение спроса на капитал, вызванное ростом экспорта товаров; неравномерное соотношение спроса и предложения на капитал; стабильное социально-экономическое положение страны и благоприятная инвестиционная атмосфера; избыточный капитал в развитых странах в сравнении с развивающимися странами.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ ДИВЕРСИФИЦИРОВАННЫХ КОМПАНИЙ

Мехман ГУСЕЙНОВ

Университет "Азербайджан", диссертант

Отзыв: к.э.н., доц Ельдар Гахраманов

Ключевые слова: личность, коллектив, технологический процесс, организация, диверсификация

В поисках новых теоретических подходов к изучению проблем управления все большее число ученых обращают внимание на опыт тех стран, которые обеспечили более эффективный механизм управления. Естественно, их внимание привлекают яркие примеры таких стран как Япония и Китай, где с середины XX столетия стала формироваться новая методология экономической науки. В последние годы появилась целая библиотека научных работ по различным проблемам теории управления, в которых ученые разносторонне раскрывают суть понятия "управление" и его взаимосвязь с управляемой системой. Некоторые из них считают, что "управление как объективно существующий процесс возникает лишь в стадии социального самодвижения материи, т. е. с появлением человека и общества", и что оно представляет собой "действия, обеспечивающие, упорядочивающие и контролирующие деятельность людей и их общностей в рамках той или иной общественной системы".

В данном контексте следует отметить два важных методологических момента.

Первый – управление человеческой деятельностью имеет социальный характер.

Второй – содержательной стороной управления является упорядочение и контроль, осуществляемые людьми по отношению к той или иной общественной или региональной системе.

Существует несколько иное определение "управление включает не только изменение порядка, того, что есть, но и "проектирование" новых частей и свойств в процессе развития, а также направленность на ликвидацию старого, отжившего". Таким образом, менеджмент представляет собой такую систему управления, которая своими функциями призвана воспроизводить на расширенной основе управляемую организацию, обеспечивая в ней заданные извне качественные перемены.

Управление, в широком понимании этого термина, – непрерывный процесс воздействия на объект управления (личность, коллектив, технологический процесс, предприятие) для достижения оптимальных результатов при наименьших затратах времени и ресурсов. Главным в теории является не подробное описание исследуемого объекта, а изучение его основных свойств, выявление общих законов связей для того, чтобы обеспечить принципиальную возможность установления новых знаний. Следует отметить, что во многих имеющихся теоретических рассуждениях достаточно трудно разграничить процессы стратегического планирования и реализации стратегии. Од-

нако, на взгляд Меркуловой Е.В., такая грань должна быть установлена, что и обусловило выделение следующего инструмента стратегического управления предприятием - организации выбора и реализации стратегии [1.12.]. Выбор стратегии, подлежащей реализации, является одной из самых сложных процедур в системе стратегического управления. В настоящее время учеными и практиками выработано достаточно большое число подходов и моделей, позволяющих осуществить стратегический выбор и отличающиеся друг от друга набором переменных факторов. К числу наиболее известных относятся матрица возможностей И. Ансоффа, [2] матрица «продукт-рынок» по А. Стейнеру, модель М. Портера, матрица «Бостон консалтинг групп (БКГ)», модель «привлекательность рынка-преимущества в конкуренции», модель стратегического выбора на основе цикла развития предприятия.() Безусловно, главным критерием оценки стратегических альтернатив является условие достижимости целей предприятия. Не менее сложной и важной составляющей инструмента организации выбора и реализации стратегии является процесс воплощения стратегии в реальность. Для этого на предприятии должен быть создан специальный механизм реализации стратегий, включающий правовое, организационное, кадровое, информационное, техническое и методическое обеспечение и органично вписывающийся в общую структуру управления предприятия. Другая проблема заключается в «одностороннем» подходе к разработке и реализации стратегии. Как известно, существует два уровня стратегий: корпоративная стратегия и бизнес стратегия. Корпоративная стратегия заключается в определении пути развития компании в целом. С каким продуктом (услугой) и на каком рынке предстоит работать Компании. Бизнес стратегия содержит всю совокупность действий по организации производства продукта или услуги, с которыми компании предстоит работать на рынке. Связность этих двух уровней очевидна: чем более качественно реализуется бизнес стратегия (гибкость производства, высокая технологичность, низкие издержки и так далее), тем больше степеней свободы при принятии корпоративной стратегии за счет эффективной диверсификации производства, дифференциации продукции и так далее. Ответственность за реализацию стратегии ложится полностью на руководителя компании. По глубине проработки считается достаточность некой концептуальной стратегической схемы. Как правило, разработка стратегии в этом случае основывается на требованиях конкретной ситуации, и к завершению её разработки стратегия предстает как некая общая картина, схема ведения бизнеса, сформулированной в достаточной степени, чтобы быть понятой остальными членами команды. Её применимость, как справедливо отмечено, ограничивается, прежде всего, размерами компании, которые должны быть таковыми, чтобы руководитель на уровне SWOT анализа мог для себя четко представить потенциал организации [3. 22]. С другой стороны, совершенно очевидно, что в условиях достаточно динамичных изменений внешней среды, в которых приходится работать отечественным предприятиям, просто иметь некую общую схему недостаточно. При этом в рамках этого направления в разработке стратегий даже не предполагается какая либо реакция на изменения во внешней среде в процессе реализации стратегии, рассчитывая по-видимому на скоротечность разработки стратегии. При появлении во внешней среде возмущающих факторов, руково-

датель компании на основе SWOT анализа, по-видимому, вырабатывает новую стратегию поведения. Совершенно очевидно несоответствие ни одному из требований к организации стратегического управления. Но при этом нельзя недооценивать возможностей SWOT анализа, в первую очередь его эффективность по соотношению «затраты – качество». Кроме того, это отличный инструмент для вовлечения в процесс разработки стратегии всего управленческого персонала, когда нет нужды манипулировать специфическими терминами и определениями, характерными для отдельных функциональных подразделений. Практика показывает, что SWOT анализ целесообразно использовать на первых шагах разработки стратегии. Недостатки такого подхода уже отмечались рядом авторов: излишняя формализация подхода к стратегическому планированию на уровне отдельных стратегических подразделений, которая повлекла за собой потерю гибкости в выборе и управлении стратегией, которая выражается в том, что изменение отдельных показателей во внешней среде, требует трудоемкого пересмотра всего стратегического плана; разрыв на основе формального планирования и реализации стратегии: разрабатывают стратегические планы; одни – реализуют другие; общий характер стратегического планирования на уровне корпораций и минимум внимания основному бизнесу, то есть бизнес - стратегиям; в силу того, что разработка стратегических планов осуществлялась на уровне плановиков экономистов анализ и поиск альтернативных стратегий был затруднен и зачастую заканчивался выбором стандартной стратегии. В то время как основной потенциал стратегий дифференциации, диверсификации и др. может быть выявлен только на уровне инженерно-технических, технологических показателей; процесс планирования ориентировался только на внешнее окружение бизнеса, без учета внутренней его внутренней среды; планирование стратегии осуществлялось, ориентируясь на единственный показатель, хотя динамика развития событий, наличие большого числа участников бизнеса требует проведения многокритериальной оценки стратегии с учетом интересов собственников, инвесторов, менеджеров, кредиторов и так далее. Нельзя не отметить распространенную ошибку такого подхода, появившуюся в результате сочетания специфического распределения полномочий и самой процедуры стратегического планирования. Как показала практика, руководство не должно ограничиваться пассивным наблюдением «одобряем или неодобряем»: анализ эффективности деятельности этих подразделений уже на этом этапе позволяет выявить наиболее и наименее эффективные подразделения или основные виды их деятельности, делая бесполезным последующее формальное планирование увеличение объемов производства для этих подразделений. Нет смысла учитывать в стратегических замыслах неэффективное предприятие – это то, чего не предусматривает подход основанный на планировании стратегии. В данном случае необходима реализации стратегии, предусматривающей повышение эффективности предприятия. И, наконец, ещё один недостаток заключается в отсутствии возможности оперативного управления реализацией стратегии, целью которого является выявление отклонений на стадии реализации и корректировка. Концепция BSC выгодно отличается от других концепций тем, что финансовые и нефинансовые индикаторы интегрируются с учётом причинно-следственных связей между

результатирующими показателями и ключевыми факторами, под влиянием которых они формируются [4.13]. Так называемый “баланс” в концепции BSC имеет многоплановый характер, охватывая связи между монетарными и немонетарными показателями, стратегическим и операционным уровнями управления, прошлыми и будущими результатами, а также между внутренними и внешними аспектами деятельности предприятия. Использование системы предполагает осуществление ряда шагов. Разработка миссии компании и видения компании. Разработка и принятие ключевых факторов успеха. Стратегический анализ компании: анализ отрасли, SWOT анализ, матрица BCC. Определение стратегических целей, индикаторов и целевых значений индикаторов по перспективам «Финансы/Экономика», «Бизнес-процессы», «Рынок/Клиенты», «Инфраструктура/Сотрудники». Построение причинно-следственных цепочек стратегических целей компании. Разработка мероприятий, определение бюджетов, сроков и ответственных за реализацию мероприятий. Нетрудно заметить, что система BSC не предполагает подготовку технико-экономического обоснования стратегии. Принятие стратегии основывается на проведении обсуждений. Ряд таких важных разделов методики внедрения этой системы, как разработка системы показателей, выявление причинно-следственных связей, разработка плана мероприятий формируются на основе мозгового штурма, дискуссий, на основе определенной договоренности внутри инициативной группы. Хотя впрочем, и сами разработчики системы утверждают, что «... не гарантируют выработку успешной миссии и стратегии компании...» и, что это «... эффективное средство формулирования миссии и стратегии компании в понятном и отражающем реальное положение виде?....».

Недостатки рассмотренных систем:

Анализ известных систем и подходов к организации систем стратегического управления позволяет выявить определенную ограниченность их использования по отношению к сформированным выше требованиям. Ни одна из систем не предполагает процедур оценки экономической эффективности принимаемой стратегии и в наших условиях принятие экономически необоснованных решений может оказаться роковым для предприятия. В условиях постоянно меняющейся внешней среды, когда все более и более ужесточаются условия функционирования предприятия за счет усиления конкуренции, нелепо полагать, что коллективное обсуждение (как это проводится, например, в BSC) и принятие стратегии позволит объективно оценить эффективность той или иной стратегии. Коллективное обсуждение позволит согласовать действия, принять общий «язык» обсуждения и выработки стратегии, но никак их не обосновать. До обсуждения необходимо проводить подготовку обоснования вариантов развития бизнеса. В некоторой степени подход на основе планирования позволяет дать оценку принимаемой к реализации стратегии, хотя и в очень ограниченном числе вариантов (ограничивающемся в основном кругозором плановиков). В это число не входят: инновационные стратегии, стратегии диверсификации, дифференциации и так далее, те виды стратегий, использование которых может принести максимальную пользу отечественным предприятиям. В определенной степени реализации конкретной стратегии это риск. Рассмотренные выше методики в определенной степени позволяют организовать

мониторинг реализации стратегии. Но, как уже отмечалось анализ это ещё не синтез: необходимо обосновать и принять определенное решение, направленное на корректировку или отказ от реализации стратегии. Что предполагается делать, если по каким-то причинам становится невозможным реализация той или иной стратегии? Снова повторять процедуру разработки стратегии? В этом случае вполне естественно желание иметь определенную резервную стратегию (или набор стратегий), переход на которую в случае критического изменения внешней среды можно было бы осуществить с минимальными издержками[5.78]. Ни одна из предлагаемых в настоящее время систем не предполагает такого механизма. В системе BSC рекомендуется постоянно проводить пересмотр основных показателей. Но это скорее возможно для небольшой компании. Большинство вариантов разработки стратегий базируются на прогнозировании финансово-экономических показателей, за исключением системы BSC, что делает стратегии принятые высшим руководством, непонятыми на производственно-техническом уровне и заранее обрекают её на провал. Система BSC декларирует свои возможности по учету нефинансовых индикаторов, но и не учитывает инженерно-технические, технологические показатели, что делают и эту систему оторванной от реальности. Хотя надо отдать должное направленности результатов этой системы: отражать интересы акционеров, потребителей, инвесторов, кредиторов. Ни в одном из рассматриваемых подходов не предлагается механизм управления стратегией, точнее предлагается, но в виде пассивного мониторинга определенных показателей, то есть мы можем констатировать факт отклонения от выбранного направления, но не можем предложить или оценить принимаемые решения по ликвидации отклонения. Соответственно ни в одной из систем не рассматриваются процедуры, методики оценки рисков, что и является собой актуальную проблему управления компанией, в том числе и диверсифицированной.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Меркулова Е. В. “Инструменты Стратегического Управления Предприятием” Журнал Современные проблемы науки и образования Выпуск № 4 / 2006
2. Ansoff H. Igor, Edward J. McDonnell “Implanting strategic management” Prentice Hall, 1990 – Business & Economics - 520 pages
3. Барановский С.И., Лагодич Л.В. Стратегический маркетинг: учебное пособие. – Мн.: ИВЦ Минфина 2005., 298 с.
4. Варламова З.Н. Стратегия фирмы: Учебное пособие. – Курган: Изд-во Курганского гос. Ун-та, 2002. – 42 с.
5. Питерс Т., Уотермен Р. В поисках эффективного управления. М., 1992. 254с.

Xülasə

**DİVERSİFİKASIYALI ŞİRKƏTLƏRİN AKTUAL STRATEJİ İDARƏETMƏ
PROBLEMLƏRİ**

Mehman HÜSEYNOV

Azərbaycan Universiteti, dissertant

Açar sözlər: şəxsiyyət, kollektiv, texnoloji proses, təşkilat, diversifikasiya

Bu məqalədə tədqiq olunan obyektin təsviri ətraflı öyrənilmiş, yalnız onun əsas xüsusiyyətləri və ümumi əlaqə qaydalarının aşkar edilməsi, yeni fundamental biliklərin prinsipial imkanları öyrənilir.

Abstract

**ACTUAL PROBLEMS OF THE STRATEGIC MANAGEMENT OF
DIVERSIFIED COMPANIES**

Mehman HUSSEINOV

Ph.D. student Azerbaijan University

Key words: individual, team, process, enterprise, diversification

This article is not considered a detailed description of the object, and the study of its basic characteristics, but the identification of common legislation in order to provide an opportunity to establish new fundamental knowledge.

AZƏRBAYCANDA MİLLİ RESURLARDAN İSTİFADƏNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN İQTİSADI-HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ

Natəvan QORÇIYEVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, dissertant

Rəyçi: Şəkəraliyev Arif Şəkərali oğlu, iqtisad elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Açar sözlər: iqtisadi resurslar, insan resursları, əmək ehtiyatları, yanacaq-enerji resursları, maliyyə resursları, səmərəlilik, iqtisadi inkişaf

Giriş. Milli resurslardan istifadənin tənzimlənməsinin hüquqi əsasları özündə milli subyektin-ölkənin mənsub olduğu təbii ehtiyatların öyrənilməsi, işlənilməsi, hasilatı, emal proseslərinin təşkili, istehsal şəbəkəsinin yaradılması, bu proseslərdə əldə olunan xammal resurslarının, yarımfabrikatların və hazır məhsulların ixracı, resurs potensialından istifadədə xarici kapitalın və xarici investorların iştirakı məsələləri, bu sahələrə investisiya resurslarının cəlb edilməsi, müasir texnologiyalarının və idarəetmə metodlarının gətirilməsi, resursların milli maraqlar naminə hərəkətinin intensivləşdirilməsi, onların yerləşdiyi ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi, bu ərazilərdə sahibkarlıq və biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, regionun iqtisadi fəallığının gücləndirilməsi, resurslardan istifadə proseslərinə yeni iqtisadi mexanizmlərin və iqtisadi vasitələrin gətirilməsi, daha mütərəqqi təsərrüfat-hüquqi fəaliyyət rejimlərinin təşkili və s. birləşdirir.

Bu kimi çoxlu sayda mürəkkəb və mühüm vəzifələr hər bir qanunvericilik bazasının əsaslarının və nizamlayıcı baza elementlərinin dərinlən öyrənilməsini, nəzəri və praktiki meyarların baxılmasını, analitik informasiya və təhlil bazasının yaradılmasını, qeyd olunan sahələrdə dünya ölkələrinin praktiki təcrübəsinin nəzərə alınmasını şərtləndirir. Digər tərəfdən resurslardan istifadənin tənzimlənməsinin hüquqi əsasları, ilk növbədə bu resurslardan milli maraqlar qorunmaqla, mümkün qədər uzun bir dövrə istifadə edilməsi strategiyası nəzərə alınmaqla işlənilib hazırlanmalı və tənzimlənməlidir.

Azərbaycanda milli resurslarından istifadənin iqtisadi-hüquqi tənzimlənməsi

Qeyd edək ki, ölkəmizdə neft strategiyasının reallaşdırılması və bununla bağlı neft-qaz gəlirlərinin milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi yolu ilə onun inkişaf etdirilməsinə yönəldilməsi üzrə hüquqi əsaslar diqqəti cəlb edir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 sentyabr 2004-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli Strategiya”da neft-qaz satışından əldə edilən maliyyə resurslardan səmərəli istifadə etməklə, milli iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun, regionların, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsi prioritet vəzifələr kimi müəyyənləşdirilmişdir [1]. Maliyyə resurslarının olduğu təqdirdə, digər milli resurslardan da səmərəli istifadə edilməsi imkanları yaranır və bunlarla bağlı olaraq resurslardan istifadənin tənzimlənməsinin hüquqi bazasının formalaşdırılması, tənzimlənmə mexanizmlərinin hazırlanması və tətbiqi vacib şərtlər kimi xarakterizə olunurlar. Resurslardan istifadənin əksər iştirakçıları,

təsərrüfat-sahibkarlıq subyektləri ölkəmizin mənsub olduğu ərazidə resurs potensialının yerləşdiyi yerin təkindən səmərəli istifadəyə xüsusi diqqət göstərməlidirlər. Azərbaycanda yanacaq-enerji resurslarının öyrənilməsi, kəşfiyyatı, hasilatı və satışının əhəmiyyətli hissəsi təbii inhisarlıq fəaliyyəti ilə bağlıdır. “Təbii inhisarlar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda göstərilir ki, təbii inhisar-istehsalın texnoloji xüsusiyyətlərinə görə rəqabətin olmadığı şəraitdə tələbatın ödənilməsi daha səmərəli olan və inhisar subyektlərinin istehsal etdiyi əmtəə istehlakda başqa əmtəə ilə əvəz edilə bilməyən əmtəə bazarının vəziyyətidir [2]. Bu qanunda təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyət sahələrinin sırasında neft və neft məhsullarının magistral boru kəmərləri ilə nəqli, təbii qazın boru kəmərləri ilə nəqli, saxlanması və paylanması xidmətləri, elektrik və istilik enerjisinin ötürülməsi və paylanması xidmətləri yer almışdır. Bu fəaliyyət sahələrinin effektivli təşkili yanacaq-enerji resurslarından maksimum faydalı və səmərəli istifadə edilməsində əhəmiyyətli rol oynayırlar.

Qeyd edək ki, resurslardan səmərəli istifadənin təşkili ilə bağlı tənzimləyici hüquqi mexanizmlərin çoxvektorluluq xüsusiyyətləri də fərqlənir. Ola bilər ki, rəqabət mühitini tənzimləyən hüquqi əsaslar birbaşa olaraq resurslardan istifadənin tənzimlənməsinin hüquqi əsas mexanizmi kimi çıxış etmir, amma bu sahədəki qanunvericilik bazası resurslardan səmərəli istifadə edilməsi proseslərində yaranan problemləri nisbətən nizamlamaq və tənzimləmək mexanizmlərinə malikdir.

Resurslardan istifadənin hüquqi əsasları israfçılığa, milli resurslardan qeyri-səmərəli istifadə tendensiyasına qarşı preventiv və profilaktiki müddəalardan, mexanizmlərdən daha çox ibarət olmalıdır. Belə ki, mövcud qanunvericilik real həyatda və cəmiyyətdə, ictimai təkrar istehsal proseslərində, digər fəaliyyət tsikllərində ilk anlardan başlayaraq, iqtisadi resurslardan səmərəli istifadəni stimullaşdırmalı, bunlarla bağlı zərərli fəaliyyət proseslərinin qarşısını almalı, preventiv təsir qüvvəsinə malik olmalı, dövlətin bu sahələrdə iqtisadi siyasətinin praktiki mexanizmlərinin effektivli formada həyata keçirilməsinə imkan verməlidir.

İnsan resurslarından və əmək ehtiyatlarından istifadənin müasir problemləri və mexanizmləri

Ölkəmizdə insan resurslarından, başqa sözlə əmək ehtiyatlarından və işçi qüvvəsindən istifadənin tənzimlənməsinin hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnsan resurslarından istifadənin tənzimlənməsinin hüquqi əsasları, ilk növbədə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə müəyyənləşdirilir. Konstitusiyada qeyd olunur ki, ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq hamının layiqli həyat səviyyəsi təmin edilməlidir. Əmək fərdi və ictimai rifahın əsasıdır. Hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ vardır. Dövlət işsizliyin aradan qaldırılması üçün bütün imkanlardan istifadə edir... Hər kəs qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada öz imkanlarından, qabiliyyətindən və əmlakından sərbəst istifadə edərək təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti və ya qanunla qadağan edilməmiş digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilər [3]. Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 1 fevral tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş, 1999-cu ilin iyulun 1-dən qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində insan resurslarından səmərəli istifadənin tənzimlənməsinin hüquqi əsasları müəyyənləşdirilmişdir. Bunlara müvafiq hüquq

normaları ilə əmək münasibətlərində işçilərin və işəgötürənlərin əmək, sosial, iqtisadi hüquqları və bu hüquqlarla bağlı müvafiq təminatların minimum səviyyəsi, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının konvensiyalarına və digər beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq əmək münasibətlərinin yaranması, bu münasibətlərin iştirakçılarının hüquqlarının mühafizəsi sahəsində işçilərin, işəgötürənlərin, habelə müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanlarının hüquqları, vəzifələri üzrə tənzimləyici normalar və mexanizmlər daxildirlər [4]. Bu qeyd olunanlar nəzərə alınmaqla, ölkəmizdə insan resurslarından istifadənin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə bir sıra dövlət proqramları icra edilmiş və ya icra olunmaqdadır. Tədqiqatçı Y.Nurqalıyeva Rusiya və Qazaxıstanın iqtisadiyyatının bazar münasibətləri şəraitində əmək münasibətlərinin hüquqi mexanizmlərinin tənzimlənməsi proseslərində əmək resurslarından daha effektiv hüquqi elementlərin bu münasibətlərdə tətbiqinə önəm verilməsini zəruri hesab etmişdir [5]. Bu halda bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin əmək resurslarına marağının artırılması, yeni iş yerlərinin yaradılmasının stimullaşdırılması, “əmək və kapital” arasındakı münasibətlərdə müasir reallıqlardan çıxış edilməsi, iş şəraitinin yüksək təşkili, insan potensialından səmərəli istifadənin maksimum təmin edilməsi və s. mütləq nəzərə alınmalıdır. Tədqiqatçı E.Sobolev belə hesab edir ki, insan resurslarından effektivli istifadənin təmin edilməsi üçün əsas məsələlərdən biri kimi sosial-əmək münasibətlərinin hüquqi əsasları tənzimlənməlidir [6]. Bu qeyd olunan fikir və mülahizələrdən, həmçinin insan potensialından istifadənin hüquqi-iqtisadi aspektlərindən çıxış etsək, ilk növbədə bu proseslərdə mühüm tədbirlər kimi hər bir insanın fərdi keyfiyyətlərinə və intellekt səviyyəsinə adekvat olan hüquqi-iqtisadi mexanizmlərin işlənilib hazırlanması və tətbiq edilməsi müasir dövrün aktual məsələləri olaraq qalmaqdadır.

Yanacaq-enerji resurslarının milli iqtisadiyyatda rolu və tənzimlənməsi məsələləri

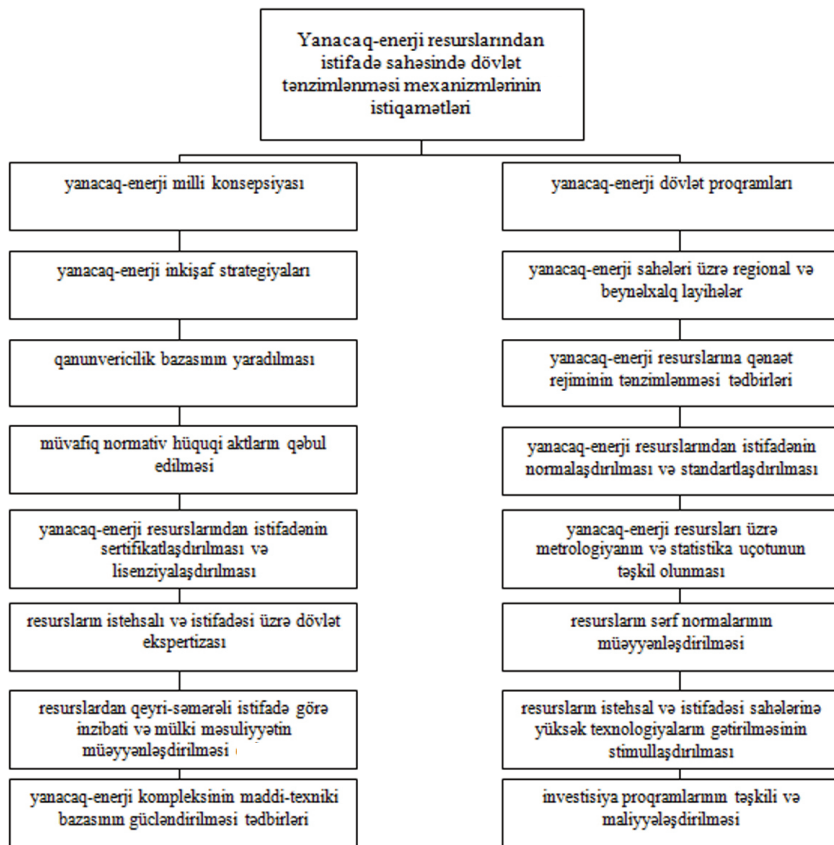
Qeyd edək ki, resurslardan istifadənin tənzimlənməsi problemləri yanacaq-enerji resursları üçün daha çox aktualdır və bu sahənin resurslarından maksimum səmərəli istifadə edilməsi məsələləri dövlətin ali iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətləri kimi xarakterizə olunur. Bu isə təsadüfi deyildir, belə ki, enerji resurslarından istifadə sahəsində dövlət siyasətinin hüquqi, iqtisadi və sosial əsaslarının, bununla bağlı olaraq onların reallaşdırılması mexanizmlərinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, enerji resurslarından istifadə proseslərində dövlət ilə hüquqi və fiziki şəxslər arasında münasibətlərin tənzimlənməsi vacib məsələlər kimi fərqlənilir. “Enerji resurslarından istifadə haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”a əsasən enerji resursları kimi texnikanın mövcud səviyyəsinə və ya inkişafına müvafiq istifadə olunan neft, neft məhsulları, qaz, elektrik, istilik, su və atom enerjiləri, bərpa olunan və digər enerji daşıyıcıları nəzərdə tutulur. Enerji resurslarından səmərəli istifadə dedikdə isə, texnika və texnologiyanın inkişafının müasir mərhələsində ətraf mühitlə texnogen təsirin azalması şərtilə enerji resurslarından iqtisadi cəhətdən daha çox fayda ilə istifadə edilməsi başa düşülür [7]. Bu qanunla yanacaq-enerji resurslarından səmərəli istifadə edilməsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. Qanunun mühüm müddəaları və real mövcud vəziyyət nəzərə alınmaqla yanacaq-enerji resurslarından qənaətlə istifadənin tənzimlənməsi üzrə dövlət siyasətinin əsas prinsiplərinə və bunlarla bağlı tənzimləmə mexanizmlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- yanacaq-enerji resurslarından istifadənin tənzimlənməsinin hüquqi əsaslarının müasir

dövrün tələblərinə adekvat olmasının təmin edilməsi;

- iqtisadi və inzibati tədbirlər vasitəsilə hüquqi və fiziki şəxslərin enerjiyə qənaət sahəsində fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi;
- enerji resursları mənbələrinin öyrənilməsi, işlənilməsi, hasilatı, emalı, nəqli və istifadəsilə bağlı fəaliyyət proseslərinin təşkilində enerji daşıyıcılara qənaət rejiminin təmin edilməsi və bununla bağlı tədbirlərin stimullaşdırılması;
- müasir reallıqlar nəzərə alınmaqla, yanacaq-enerji resurslarından optimal sərf normalalarının müəyyənləşdirilməsi və tətbiq olunması;
- yanacaq-enerji resurslarından qeyri-səmərəli istifadə hallarının qarşısının iqtisadi və hüquqi tənzimlənmə mexanizmləri vasitəsilə alınmasının təmin edilməsi;
- yanacaq-enerji resurslarından səmərəli istifadənin təmin edilməsi məqsədilə bu sahəyə müasir texnologiyaların və yeni avadanlıqlarının gətirilməsi, sahənin fəaliyyətinin əsas prinsiplərinin, idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və s.

Bu qeyd olunan prioritet vəzifələrin və tədbirlərin reallaşdırılması üçün kompleks və uzunmüddətli strategiyaya əsaslanmış tədbirlərin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi zərurəti ortaya çıxır. Bu sahədə praktiki proseslərdə daha çox diqqət çəkən tənzimlənmə mexanizmlərinin və istiqamətlərinin bir qrupunun sxemi aşağıdakı Şəkil 1-də verilmişdir.

Şəkil 1. Yanacaq-enerji resurslarından istifadə sahəsində dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin və istiqamətlərinin təxmini sxemi (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Şəkil 1-ə baxsaq görürük ki, yanacaq-enerji resurslarından istifadə edilməsində mühüm dövlət tənzimlənməsi mexanizmləri və istiqamətləri kimi bu sahədə dövlət siyasətinin əsasları üzrə milli konsepsiyasının işlənib hazırlanması, resurslardan istifadənin tənzimlənməsini hüquqi əsaslarının müəyyənləşdirilməsi və müvafiq normativ hüquqi aktların qəbul edilməsi, enerjidaşıyıcılara qənaət edilməsinin stimullaşdırılmasını və bu sahədə kompleks idarəetmənin təşkili, yanacaq-enerji resursları sahələrinə investisiyaların cəlbinin genişləndirilməsi və bu istiqamətdə müxtəlif fəaliyyət subyektlərinin, nazirlik və komitələrin, şirkətlər və kompaniyaların, müəssisələr və təşkilatların qarşılıqlı fəaliyyətinin koordinasiyası, enerji resurslarından istifadə üzrə sərf normalarının optimallaşdırılması, bununla bağlı qənaət rejiminə imkan verən yeni texnologiyaların tətbiqinin intensivləşdirilməsi, bütövlükdə yanacaq-enerji resurslarından istifadə məsələlərinə dair tənzimlənmə mexanizmlərinin və elementlərinin müasir reallıqlar nəzərə alınmaqla baxılması və tətbiqi daha çox diqqət çəkirlər. Yanacaq-enerji resurslarından səmərəli istifadənin dövlət tənzimlənməsinin mexanizmləri ilə bərabər, iqtisadi həvəsləndirmə metodlarından və alətlərindən istifadə edilməsi də faydalı tədbirlər kimi xarakterizə olunur. Bu halda təsərrüfat subyektlərilə bərabər, digər fəaliyyət subyektləri, həmçinin əhali tərəfindən yanacaq-enerji resurslarından səmərəli və qənaətli istifadə olunmasına motivasiya və maraq əhəmiyyətli şəkildə artır. Yanacaq-enerji resurslarının tənzimlənməsinin bir qrup hüquqi əsasları, xüsusilə enerji resurslarının daha çox istifadə edildiyi energetika və elektroenergetika sahələri, onlarla bağlı qanunvericilik aktlarında öz əksini tapmışdır. Məsələn, “Energetika haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda qeyd edilir ki, energetika sahəsində fəaliyyət dedikdə, energetika materiallarının və məhsullarının, yəni enerji resurslarının kəşfiyyatı, işlənməsi, hasilatı, emalı, saxlanması, nəqli, paylanması və istifadəsi üzrə fəaliyyət növləri nəzərdə tutulur [8]. Bu qanun energetikanın neft, qaz və elektroenergetika sahələrinin dövlət tənzimlənməsinin ən ümumi hüquqi əsaslarını özündə birləşdirir. Qanunla energetika materiallarının və məhsullarının səmərəli hasilatı, istehsalı, nəqli, paylanması, saxlanması, istifadəsi və təhlükəsizliyinin təminatı tənzimlənir, bundan əlavə, enerji resurslarının konservasiyası, tullantıların səviyyəsinin aşağı salınması, enerjinin səmərəli istifadəsi və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə edilməsi, səmərəli və ekoloji cəhətdən təhlükəsiz texnologiyaların tətbiqi üçün əlverişli şəraitin formalaşdırılması, enerji resurslarının bütün tələbatçılarını enerjilə səmərəli və etibarlı təchiz edəcək infrastrukturun və yeni iş yerlərinin yaradılması, energetikanın təşkili və inkişafı üzrə uzunmüddətli dövlət proqramlarının tətbiq edilməsi, energetika materiallarının və məhsullarının çeşidi, növləri üzrə mühüm müddəalar, tənzimlənmə mexanizmləri bu qanunda yer almışdır.

Maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyinin təmin edilməsinin əsas iqtisadi alətləri

Ölkədə maliyyə resurslarının hərəkəti, onlardan istifadənin səmərəliliyinin nəzarətdə saxlanması, bu sahədə mövcud qanunvericiliyə əməl edilməsinin vəziyyətinin təhlili və yoxlanılması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin nəzdində Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti yaradılmışdır. Bu xidmətin əsas vəzifələri dövlət büdcəsinin, o cümlədən məqsədli büdcə fondlarının vəsaitlərinin xərclənməsi, habelə büdcə təşkilatlarının büdcədən-kənar əməliyyatlar üzrə vəsaitlərinin əldə edilməsi və xərclənməsi üzərində dövlət

maliyyə nəzarətini həyata keçirmək, maliyyə resurslarının təyinatı üzrə məqsədli və səmərəli xərclənməsinə nəzarəti təmin etməkdən ibarətdir. [9]. Bundan əlavə həmin Fərmanla Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Strukturu təsdiq edilmişdir. Fəaliyyət istiqamətlərinə görə Nazirlik, Azərbaycan Respublikasının maliyyə, büdcə, vergi sahəsində dövlət siyasətini işləyib hazırlayır və həyata keçirilməsini aidiyyatı dövlət orqanlarının və digər təşkilatların iştirakı ilə təmin edir, maliyyə resurslarının xərclənməsi üzərində dövlət nəzarətini təşkil edir, investisiya proqramlarının, maliyyə fondlarının formalaşdırılması təşəbbüsləri ilə çıxış edir, ölkədə maliyyə bazarının inkişafı, iqtisadiyyata daxili və xarici kreditlərin cəlb edilməsi sahəsində zəruri tədbirləri reallaşdırır, büdcə sistemi, dövlət maliyyə nəzarəti, audit, mühasibat uçotunun təşkili və aparılması sahəsində normativ və hüquqi tənzimlənməni həyata keçirir [10]. Qeyd edək ki, büdcə sisteminin özü mürəkkəb bir prosesdir və bununla bağlı məsələlər ilbəl təkmilləşdirilməli və ölkə Qanunu ilə təsdiq edilməlidir, yalnız bu halda maliyyə resurslarından istifadənin tənzimlənməsinin hüquqi əsaslarının adekvatlığını və təkmilləşdirilməsini təmin etmək mümkün olur. Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 2002-ci il tarixli Qanununda dövlət büdcəsinin əsas gəlirləri sırasında, əvvəldə bildirdiyimiz kimi dövlət vergiləri, qrantlar və digər gəlirlər, əsas xərclər sırasında isə əmək haqqı, bununla bağlı ödənişlər, pensiya və digər sosial ödənişlər, malların satın alınması və başqa xidmətlər üzrə xərclər, subsidiyalar, əsaslı xərclər, kapital qoyuluşları, investisiya və innovasiya yatırımları və s. yer almışdır. Ölkə prezidentinin “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 31 oktyabr 2002-ci il tarixli Fərmanı ilə, bu Qanunun qüvvəyə minməsi nəzərə alınaraq onun tətbiq edilməsini təmin etmək məqsədilə Nazirlər Kabinetinə və digər aidiyyatı nazirliklərə müvafiq tapşırıqlar verilmişdir [11]. Dövlət büdcəsi və büdcədən kənar dövlət fondlarının büdcələrinin layihələrinin hazırlanmasına rəy verən dövlət büdcəsi vəsaitlərinin istifadəsinin səmərəliliyinin təhlilini aparan, bunlarla bağlı Milli Məclisə hesabatlar hazırlayan Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası “Hesablama Palatası haqqında” 2 iyul 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə yaradılmışdır [12]. Ümumiyyətlə, maliyyə resurslarından fəal istifadənin stimullaşdırılması və genişləndirilməsi tədbirlərinin intensivliyinə baxmayaraq, bu istiqamətdə daha təsirli tənzimləmə metodlarının və hüquqi əsaslarının işlənilib hazırlanması, tətbiq edilməsi zərurəti qalmaqdadır.

Nəticə. Beləliklə, milli resurslardan istifadənin hüquqi-iqtisadi tənzimlənməsi ilə bağlı bir sıra məsələləri ümumiləşdirmək mümkündür:

- milli maraqlar və milli iqtisadi prioritetlər nəzərə alınmaqla, milli resursların işlənməsi, hasilatı, onlardan səmərəli istifadə edilməsi, nəzarət mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi və digər iqtisadi-hüquqi mexanizmlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi vacibdir;
- iqtisadi resurslardan maksimum səmərəli istifadənin təmin edilməsi məqsədilə, bu resursların hərəkəti, istifadəsi, qorunması, ixracı və s. məsələlərlə bağlı dünya təcrübəsi nəzərə alınmaqla qanunvericilik bazası formalaşdırılmalı, müvafiq ölkə qanunları qəbul edilməli, normativ aktlar və qaydalar hazırlanmalı, zəruri iqtisadi-hüquqi mexanizmlər müəyyənləşdirilməlidir və s.

ƏDƏBİYYAT:

1. Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli Strategiya. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 sentyabr 2004-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
2. Təbii inhisarlar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 15 dekabr 1998-ci il, №590-İQ.
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 12 noyabr 1995-ci il.
4. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı, 2012.-304 s.
5. Нурғалиева Е.Н. Механизм правового регулирования трудовых отношений в условиях многоукладной экономики: по материалам России и Казахстана. Дисс. д-ра юрид. наук. Санкт-Петербург, 1993. – 280 с.
6. Соболев Э.Н. Регулирование социально-трудовых отношений в России: генезис, механизмы, направления трансформации. Дисс. д-ра экон. наук. Москва, 2010. – 333 с.
7. Enerji resurslarından istifadə haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən 30 may 1996-cı ildə təsdiq edilmişdir, №94-IQ, Bakı şəhəri.
8. Energetika haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 24 noyabr 1998-ci il, №541-İQ.
9. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin nəzdində Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti haqqında Əsasnamə. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 fevral 2009-cu il tarixli, 48 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
10. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Strukturu. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 fevral 2009-cu il tarixli, 48 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
11. Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 2 iyul 2002-ci il, № 358-İİQ.
12. Hesablama Palatası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 2 iyul 1999-cu il, № 700 İQ.

Abstract

ECONOMIC AND LEGAL ASPECTS OF REGULATING THE USE OF NATIONAL RESOURCES IN AZERBAIJAN

Natavan GORCHIYEVA

Ph.D. student, UNEC

Key words: economic resources, human resources, labor reserves, energy resources, rationality, economic development

Economic and legal aspects of regulating the use of national resources in Azerbaijan are very important. Ensuring sustainable economic development and the intensification of the national economic development requires the rational use of national resources. Importance of efficient organization of production and distribution of national resources, especially the organization of a network of data processing resources are necessary as well. The article examines economic and legal aspects of the use of national resources in modern conditions.

Резюме

**ЭКОНОМИКО-ЮРИДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ
ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ РЕСУРСОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

Натаван ГОРЧИЕВА

*диссертант Азербайджанского Государственного
Экономического Университета*

Ключевые слова: экономические ресурсы, человеческие ресурсы, трудовые резервы, топливно-энергетические ресурсы, рациональность, экономическое развитие

Экономико-юридические аспекты регулирования использования национальных ресурсов в Азербайджане имеют важное значение. Для обеспечения устойчивого развития экономики и для интенсификации развития национальной экономики требуется рациональное использование национальных ресурсов. Важна эффективная организация добычи и распределения национальных ресурсов, особенно необходима организация сети переработки данных ресурсов. В статье исследованы экономико-юридические аспекты использования национальных ресурсов в современных условиях.

SAHİBKARLIQ STRUKTURLARINDA İDARƏETMƏNİN İQTİSADI MEXANİZMİNİN EFFEKTİVLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODİKASI

Samir ABDURAHMANOV

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, doktorant

Rəyçi: i.e.n. dos. Vüqar Nəzərov

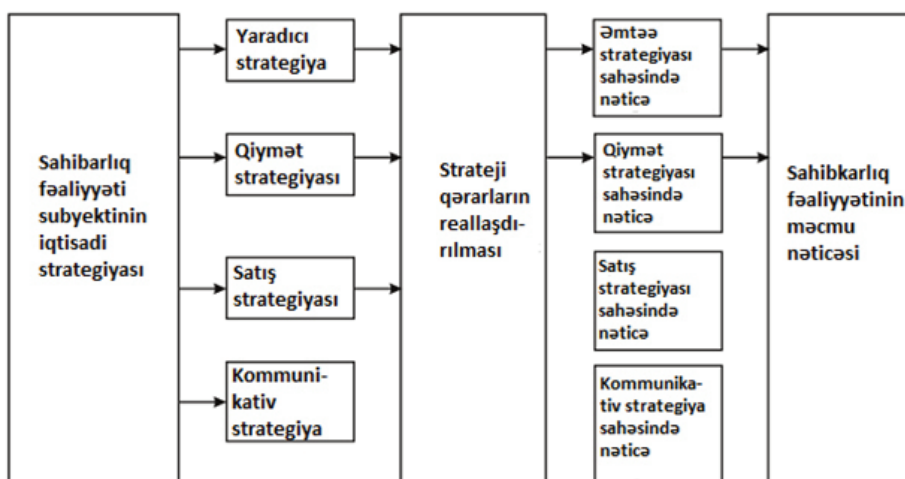
Açar sözlər : sahibkarlıq strukturları, rəqabətqabiliyyətlik, biznes

Sahibkarlıq strukturlarında effektivliyin qiymətləndirilməsinin əsas prinsipi fəaliyyətin məqsəd və fəaliyyət nəticələri arasında qarşılıqlı əlaqədir. Sahibkarlığın effektivliyinin qiymətləndirilməsinin ikinci prinsipi bir neçə optimallıq kriteriyasının mövcud olmasıdır. Sahibkarlığın effektivliyinin qiymətləndirilməsinin üçüncü prinsipi ondan ibarətdir ki, məqsədqoyma prosesində bazar mövqelərinin dayanıqlığını xarakterizə edən məqsədlərə üstünlük vermək lazımdır. Nəhayət, dördüncü prinsip əmtənin həyat dövrü və sahibkarlıq fəaliyyətinin göstəricilərinin qarşılıqlı əlaqəsidir.

Fikrimcə, sahibkarlıq strukturlarında effektivliyin qiymətləndirilməsinin beşinci prinsipi çoxsaylı xüsusi xarakteristikaları özündə birləşdirən ümumiləşdirilmiş göstəricilərin əldə edilməsinə əsaslanan məhsul və ya kompaniyanın rəqabətqabiliyyətliliyidir.

Sahibkarlıq strukturlarının effektivliyi həm fəaliyyət nəticəsini, həm də bu effektivliyə nail olunması şəraitini nəzərə alır və bu, adətən nəticənin xərclərə nisbəti kimi müəyyən olunur.

A.H.Asaul düzgün olaraq qeyd edir ki, sahibkarlıq fəaliyyəti hər zaman məqsədə nail olunmasına istiqamətlənir və mütləq şəkildə nəticə ilə yekunlaşır (bax, Şəkil 1) [1, s. 146-152].

Şəkil 1. Sahibkarlıq fəaliyyətinin məqsəd və son nəticəsinin qarşılıqlı əlaqə sxemi [1, s. 146-152]

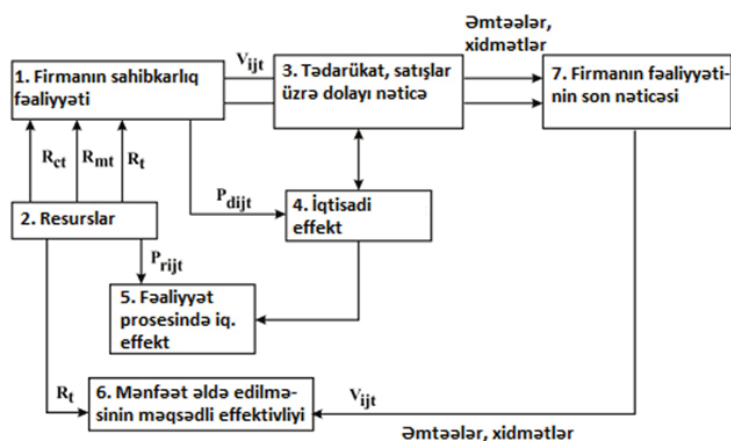
Aşağıda malgöndərənlər tərəfindən pərakəndə şəbəkəyə münasibətdə tətbiq edilən sadıqlıq proqramının effektivliyinin təhlilinin əsas göstəricilərinin təhlili təqdim edilmişdir (bax, Cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Malgöndərənlər tərəfindən pərakəndə şəbəkəyə münasibətdə tətbiq edilən sadıqlıq proqramının effektivliyinin təhlilinin əsas göstəriciləri [3]

Əsas göstəricilər	Xarakteristika	Dövrilik	Hesablama düsturu
Müştəri sifarişlərinin dinamika əmsalı	Sifarişlərin dinamikasının təhlili müştərinin davranış sadıqlıyını nəzarətdə saxlamağa imkan verir. Əmsalın qiyməti nə qədər yuxarıdırsa, təhlil olunan dövrdə müştəri bir o qədər fəaldır	Aylıq	$Kz = Nz2 / Nz1$, harada ki, Kz – sifarişin dinamikası əmsalı; $Nz2$ – dövrün sona sifarişlərin sayı; $Nz1$ – dövrün əvvəlinə sifarişlərin sayı
Çeşidin genişlənməsi əmsalı	Çeşid portfelinin dəyişməsinin təhlili malgöndərəninin məhsuluna qarşı münasibətin sadıqlıyını səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir. Əmsalın qiyməti nə qədər yuxarıdırsa, malgöndərəninin məhsulu bir o qədər çox tələblə çıxış edir	Rüblük	$Ka = Na2 / Na1$, harada ki, Ka – çeşidin genişlənməsi əmsalı; $Na1$ – dövrün əvvəlinə çeşid mövqelərinin sayı; $Na2$ – dövrün sonuna çeşid mövqelərinin sayı
Planlı gəlirin yerinə yetirilməsi əmsalı	Müştərinin dəyərliliyi müştəri potensialının reallaşdırmadan faktiki qazanc göstəriciləri ilə ilkin qiymətləndirilməsi yolu ilə müntəzəm təhlil olunmalıdır	Rüblük	$Kd = Df / Dp$, harada ki, Kd – planlaşdırılmış gəlirin yerinə yetirilməsi əmsalı; Df – müştəridən faktiki gəlir; Dp – müştəridən planlaşdırılan gəlir
Xalis mənfəət əmsalı	Təhlil olunan zaman kəsiyi ərzində müştərinin rentabelliğini əks etdirən əsas göstərici kimi çıxış edir. Əmsalın qiyməti nə qədər yuxarıdırsa, müştəri bir o qədər mənfəətlidir və onunla qarşılıqlı fəaliyyət bir o qədər effektivdir	Rüblük	$R = P / D$, harada ki, R – rentabellik; P – xalis mənfəət; D – reallaşdırmadan gəlir

Ancaq sahibkarlıq strukturlarında idarəetmənin iqtisadi mexanizminin effektivliyinin qiymətləndirilməsi metodikasında sahibkarlıq fəaliyyətinin effektivliyinin kompleks şəkildə müəyyən edilməsi xüsusi yer tutur və bunun sxemi Şəkil 2-də təqdim edilmişdir.

Şəkil 2. Sahibkarlıq fəaliyyətinin effektivliyinin müəyyən edilməsi sxemi [4]

harada ki, T – dövr; R – resurslar; R_{ct} – t -ci dövrdə insan resursları; R_{mt} – t -ci dövrdə material resursları; R_t – t -ci dövrdə maliyyə resursları; $R_{ij,t}$ – j -cu müqavilənin, t -ci malgöndərənin i -ci məhsul növünün bazar qiyməti; $P_{di,t}$ – t -ci dövrdə, j -ci müqavilə üzrə i -ci məhsulun müqavilə qiyməti; $V_{ij,t}$ – t -ci dövrdə, j -ci müqavilə üzrə i -ci məhsulun həcmidir.

Ümumən isə sahibkarlıq strukturların biznesin idarə edilməsi effektivliyinin qiymətləndirilməsi alqoritmini blok-sxemi Şəkil 3-də təqdim edilmişdir.

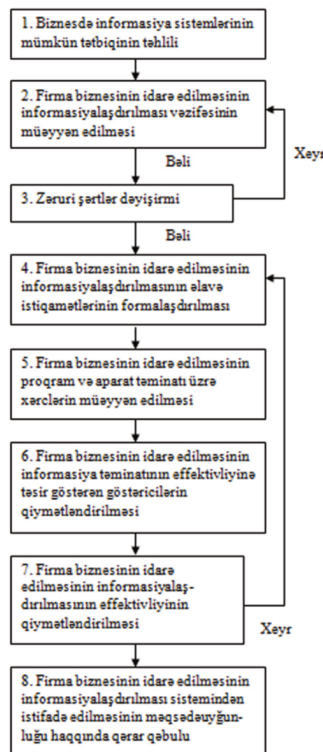
Satışın proqnozlaşdırılması üçün subyektiv və obyektiv metodlardan istifadə olunur və bu metodların üstünlük və çatışmazlıqları Cədvəl 2-də təqdim edilmişdir.

Cədvəl 2.

Satışın proqnozlaşdırılmasının müxtəlif metodlarının üstünlük və çatışmazlıqları

Satışın proqnozlaşdırılması metodu	Üstünlüklər	Çatışmazlıqlar
İstifadəçilərin gözləntiləri	1. Proqnozlaşdırılan qiymətlər bilavasitə alıcılardan daxil olur 2. Əmtələrin istifadəsi haqqında müfəssəl informasiya əldə etmək olar 3. Əldə edilən nəticələr marketing strategiyasının planlaşdırılmasına kömək edir 4. Yeni əmtələrlə bağlı proqnozların tərtib edilməsinə faydalıdır	1. Potensial müştərilər az olmalıdır və onlar yaxşı müəyyən olunmalıdır 2. İstehlak malları üzrə az effektivdir 3. İstifadəçilərdən əldə edilən qiymətləndirmələrdən asılıdır 4. Bahalıdır və böyük zaman sərfi ilə bağlıdır
Ticarət heyətinin rəyi	1. Proqnozun nəticələrinə görə məsuliyyət daşıyan insanların iştirakı ilə bağlıdır 2. Kifayət qədər dəqiqdir 3. Satış fəaliyyətini nəzarətdə saxlamağa və idarə etməyə kömək edir	1. “Qiymətləndiricilər” qeyri-obyektivlik göstərməyə meyillidirlər 2. Bəzən zərurətə qarşı əks təsir üçün yaxşı hazırlanmış sxemlər tələb olunur 3. Əgər qiymətləndirmə zəruridirsə, onda məlumatların düzəldilməsi prosesi kifayət qədər baha başa gələ bilər

Əsas rəhbərlərin kollektiv rəyi	1. Asan və çox sürətlə reallaşdırılır 2. Mürəkkəb statistik məlumatlar tələb etmir 3. Kompaniyanın ali rəhbərliyinin kollektiv ağılından istifadə edir 4. Yeni və ya novator əmtəələri üçün effektivdir	1. Məcmu proqnozları təmin edir 2. Bahalıdır 3. Proqnozun keyfiyyətinə görə kollektiv məsuliyyət mövcuddur 4. Qrup dinamikasına təsir göstərir
Delfi metodu	1. Qrup rəyinin təsirini minimumlaşdırır 2. Statistik informasiyadan istifadə edə bilər	1. Bahalı olur
Bazar testi	1. İstehlakçıların müvafiq əmtəyə reaksiyasının hərtərəfli yoxlanılmasını təmin edir 2. Marketing proqramının ümumən effektivliyini qiymətləndirməyə imkan verir	1. Rəqiblərə kompaniyada gedən proseslərdən xəbərdar olmağa imkan verir 2. Rəqibləri baş verənlərə reaksiya verməyə vadar edir
Zaman sıralarının təhlili	1. Öncəki zaman dövrləri ərzində məlumatlardan istifadə edir 2. Obyektivdir	1. Yeni əmtəələr üçün az effektivdir 2. Bütün mövcud amilləri dəqiq qiymətləndirmək lazımdır
Tələbin statistik təhlili	1. Yüksək intuitiv cazibədarlıq	1. Satışa təsir göstərən amillər daimi olmalıdır

Şəkil 3. Sahibkarlıq strukturların biznesin idarə edilməsi effektivliyinin qiymətləndirilməsi alqoritminin blok-sxemi [2]

ƏDƏBİYYAT:

1. Асаул А.Н. Организация предпринимательской деятельности. СПб.: Питер. 2013, - 352 с.
2. Маркасов С.В. Оценка эффективности деятельности предпринимательских структур в сфере предоставления информационных услуг. Автореферат кан.дис. СПб.: СПбГУЭФ. 2011.
3. Назаров Л.А. Формирование взаимоотношений между поставщиком и розничной торговой сетью на основе маркетинга. М.: РГТЭУ. 2010.
4. Терехова А.Н. Повышение эффективности предпринимательских решений. Автореферат кан.дис. СПб.: СПбГУЭФ. 2012.

Abstract

**THE ASSESSMENT METHODS OF THE EFFECTIVENESS OF THE
ECONOMIC MECHANISM OF MANAGEMENT IN ENTERPRISES**

Samir ABDURAHMANOV

Ph.D. student of Azerbaijan Cooperation University

Key words: management, enterprise structures, business activity, business in enterprise structures

Along with the developed complex methods, I offer a technique of an assessment of efficiency of the economic mechanism of management in enterprise structures to which number it is possible to carry: an assessment of competitiveness of a product or enterprise structure, development of indicators of interrelation of the purpose and end result of business activity, use of key indicators of the analysis of efficiency of the program, determination of efficiency of business activity on the basis of integrated indexes of development of innovative potential, development of the flowchart of algorithm of effective management of business in enterprise structures.

Резюме

**МЕТОДИКА ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО
МЕХАНИЗМА УПРАВЛЕНИЯ В ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИХ
СТРУКТУРАХ**

Самир АБДУРАХМАНОВ

докторант Азербайджанского Университета Кооперации

Ключевые слова: предпринимательство, конкурентоспособности продукта, блок-схемы алгоритма, эффективности управления

Наряду с разработанными комплексными методами, предлагаю методику оценки эффективности экономического механизма управления в предпринимательских структурах, к числу которых можно отнести: оценка конкурентоспособности продукта или

предпринимательской структуры, разработка показателей взаимосвязи цели и конечного результата предпринимательской деятельности, использование ключевых показателей анализа эффективности программы, определение эффективности предпринимательской деятельности на базе интегральных индексов развития инновационного потенциала, разработка блок-схемы алгоритма эффективности управления бизнесом в предпринимательских структурах.

УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ РЕГИОНОВ: ПОНЯТИЕ, ПОДХОДЫ И ФАКТОРЫ

Таир ГАРАЕВ

Университет “Азербайджан”, преподаватель

Отзыв: к.э.н. Вусал Гасанов

Ключевые слова: регион, региональное развитие, устойчивость, устойчивое развитие регионов, экономика, качество жизни населения, социально-экономическое развитие, Азербайджан

Устойчивое региональное развитие устанавливается, в основном, за счет равновесия между социально-экономическими и природно-экологическими факторами развития. В статье в рамках региональной экономики рассматриваются подходы к данному понятию, уточнено понятие устойчивого развития региона, и описаны определенные факторы, которые оказывают влияние на процесс устойчивого развития регионов.

Введение. Включение в глобальные экономические процессы стало сегодня необходимым условием обеспечения национального развития для каждой страны, стремящейся к эффективности и конкурентоспособности своей экономики. Если представить национальную экономику как систему, а регионы страны — как элемент этой системы. Как показывает практика, экономика страны конкурентоспособна, если устойчиво и динамично развиваются ее регионы [1].

Регион — это территория в административных границах страны, характеризующаяся следующими основополагающими чертами: комплексностью, целостностью, специализацией и управляемостью, то есть наличием политико-административных органов управления [2].

Под развитием регионов понимается любое прогрессивное количественное (экономический рост) или качественное (структурные изменения) изменение, прежде всего в экономической сфере. Параллельно экономическим характеристикам рассматриваются, также и социальные параметры развития. Социальные характеристики являются полноправными показателями при оценке степени развития региона. Основными целями экономического развития регионов являются улучшение качества жизни населения, увеличение доходов, улучшение образования, питания и здравоохранения, уменьшение нищеты, оздоровление окружающей среды, равенство возможностей, обогащение культурной жизни и т.д.

Понятие устойчивого развития. Отметим, что ряд ученых утверждает, что реализация устойчивого развития может и должна осуществляться в регионах, так как они характеризуются комплексностью, целостностью, специализацией и управляе-

мостью, а также являются исторически наиболее устойчивыми территориальными образованиями, сформировавшимися за период существования и обладающие оптимальной структурой для позиционирования на внешнеэкономическом пространстве.

Само понятие устойчивого развития, предполагает динамический процесс последовательных позитивных изменений, которые обеспечивают сбалансированность экономического, социального и экологического аспектов. Это является актуальным сегодня, так как происходит перенос центра тяжести экономических реформ на уровень регионов и усиление их роли в реализации экономической политики государства.

Устойчивое развитие регионов должно быть нацелено на достижение высокого качества жизни населения, при положительной динамике комплекса показателей. Нельзя рассматривать регион устойчиво развивающимся лишь по признаку повышения экономических показателей. Необходимо рассматривать устойчивость развития региона как жизнеспособность системы и при этом она определяется как способность к жизни и развитию, то есть территория, обладающая свойством устойчивости, способна к выживанию и развитию в конкретном окружении [3].

Устойчивость регионального развития определяет способность региона сохранять и развивать значение необходимых параметров качества жизни населения в пределах порога безопасности или выше него при колебаниях внешних и внутренних воздействий (общественно-политического, социально-экономического, техногенного, природно-климатического и другого характера), грозящих падением качества жизни населения [4]. Устойчивость экономического развития региона достигается в результате преодоления множества барьеров и не является данностью на долгосрочный период времени. В кризисных условиях устойчивость – это выживание и достижение в последующем поступательного процесса в основных сферах жизнедеятельности. Например, рассмотрим, что можно отнести к основным формам устойчивости региональной системы:

- I. неустойчивое развитие;
- II. гиперустойчивость;
- III. глобальная устойчивость;
- IV. приближенно устойчивое развитие региональной системы;
- V. устойчивая система

Факторы устойчивого развития. Особенности Азербайджана (масштаб территории, региональное многообразие, состояние экономики) требуют более активной, деятельности государства по устранению диспропорций в экономическом пространстве, решению региональных проблем, созданию условий для устойчивого развития регионов.

На рисунке 1. представлены основные факторы, влияющие на формирование устойчивого развития региона в современных условиях.

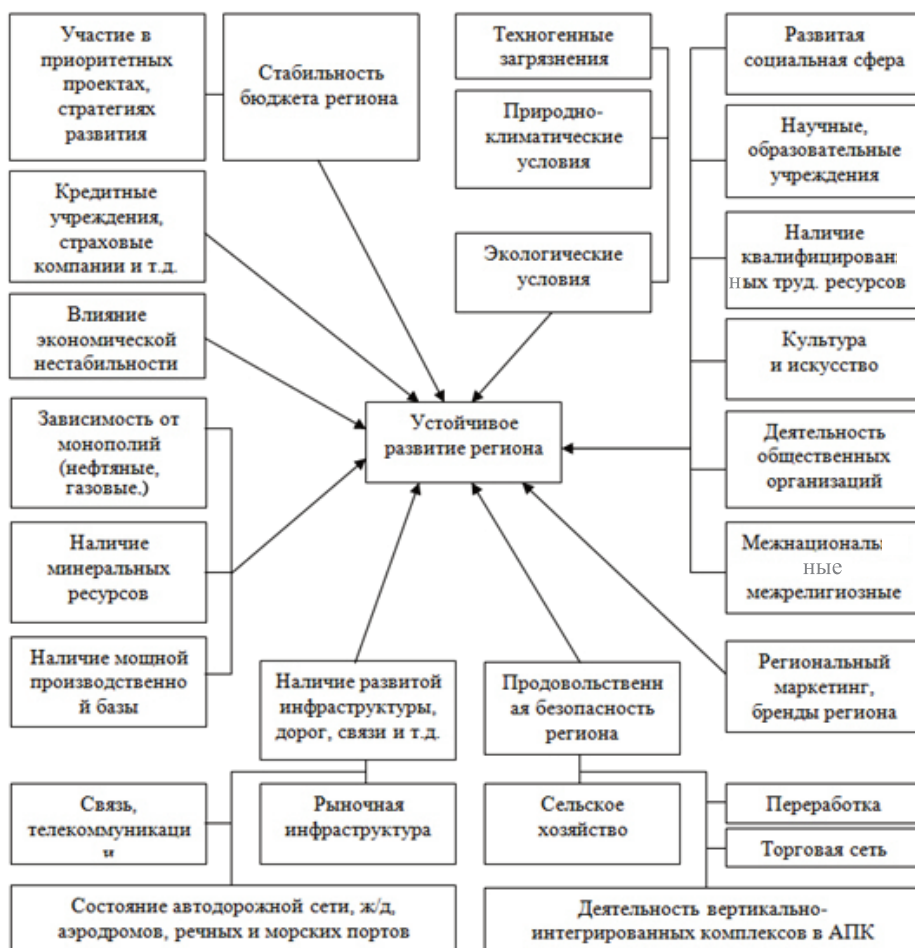

Рисунок 1. Основные факторы устойчивого развития.

На рисунке видно, что основные факторы можно разделить на 7 основных блоков:

1) *экологические факторы:*

- природно-климатические условия;
- техногенные загрязнения (пример, Гянджинский Аллюминиевый Завод).

2) *финансово-экономические факторы:*

- стабильность бюджета региона;
- участие региона в приоритетных национальных проектах, стратегиях развития макрорегионов;
- деятельность кредитных учреждений, страховых компаний и т.д.;
- влияние экономической нестабильности;

3) *промышленно-производственные факторы:*

- наличие мощной производственной базы;
- наличие на территории региона минеральных ресурсов;
- зависимость региона от монополий (нефтяных, газовых монополий, предприятий электро- и теплоэнергетики, железной дороги, телекоммуникационных компаний)

и т.д.);

4) *наличие в регионе развитой инфраструктуры:*

- наличие и состояние в регионе автодорожной сети, железных дорог, аэродромов, речных и морских портов;
- связь, телекоммуникации, доступность интернета;
- рыночная инфраструктура;

5) *продовольственная безопасность региона:*

- состояние сельского хозяйства региона;
- состояние торговой сети;
- наличие и развитие перерабатывающих предприятий;
- деятельность вертикально-интегрированных комплексов в АПК;

6) *региональный маркетинг:*

- узнаваемость региона в СМИ;
- бренды региона;
- национальные, региональные праздники, торжества;

7) *социальная сфера, культура, общественная деятельность:*

- развитая социальная сфера;
- научные, образовательные учреждения;
- наличие квалифицированных трудовых ресурсов и рабочих мест;
- учреждения культуры и искусства, мероприятия и др.;
- деятельность общественных организаций (некоммерческих, экологических, студенческих, профсоюзы и т.д.);
- межнациональные, межрелигиозные отношения.

Заключение. Приоритетным направлением нового этапа экономических изменений должна стать инновационная модернизация экономики регионов Азербайджана [5]. В достижении этой цели важную роль играют региональные органы власти, в связи с этим должны измениться приоритеты их деятельности. На предшествующем этапе их главная задача состояла в создании условий для развития предпринимательской деятельности с целью привлечения инвестиций. Сегодня на первый план выходят проблемы ориентации на создание условий устойчивого развития регионов, активизации инновационной деятельности, совершенствование структуры экономики регионов, повышение конкурентоспособности продукции и услуг.

Таким образом, устойчивое развитие регионов – это комплексный процесс, ведущий к решению проблем населения на региональных уровнях, к повышению условий жизни жителей регионов путем достижения сбалансированности социально-экономического и экологического развития, осуществляемого на основе рационального использования всего ресурсного потенциала регионов, включая географические особенности регионов, а также особенности экономики, инфраструктуры, промышленности и потенциальных возможностей отдельных городов, относящихся к регионам [6].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, “Respublika” qəzeti, 16 aprel 2009-cu il;
2. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики: учебник для вузов. – М.: Высшая школа экономики, 2007. – 495 с.
3. Захаров В.Я. Устойчивое экономическое развитие региона на основе формирования промышленных кластеров / Вестник Тамбовского Государственного университета, т. 11, вып. 3 - 2006.
4. Т.Н. Алиев Структурные сдвиги в экономике Азербайджана и перспективы. Баку, 2010
5. Н.Ə.Əliyev “Azərbaycanda İqtisadi və Sosial sahələrin yüksəlişi özəl sektorun inkişafından asılıdır”, Bakı, 2002
6. Цапиева О.К. Экономические проблемы регионов и отраслевых комплексов // Проблемы современной экономики. – 2010. – № 2 (34). – С. 46–49.

Xülasə

DAVAMLI REGIONAL İNKİŞAF: ANLAYIŞI, YANAŞMA VƏ AMİLLƏR

i.f.d. Tahir QARAYEV

Azərbaycan Universiteti, müəllim

Açar sözlər: region, regional inkişaf, dayanıqlılıq, regionların dayanıqlı inkişafı, iqtisadiyyat, əhəlinin həyat səviyyəsi, sosial-iqtisadi inkişaf, Azərbaycan

Davamlı regional inkişaf əsasən sosial-iqtisadi və təbii ekoloji inkişaf faktorları arasında olan balans ilə müəyyən edilir. Bu məqalədə regional iqtisadiyyat çərçivəsində, bu anlayış bəzi yanaşmalar, regionda davamlı inkişaf konsepsiyasını aydınlıq və regionların davamlı inkişafına təsir edən bəzi amillər təsvir olunmuşdur.

Abstract

SUSTAINABLE REGIONAL DEVELOPMENT: CONCEPT,

APPROACHES AND FACTORS

Tahir GARAYEV, Ph.D.

Lecturer, Azerbaijan University

Key words: region, regional development, sustainability, sustainable regional development, economy, quality of life of the population, socio-economic development, Azerbaijan

Sustainable regional development is established, mainly due to the balance between the socio-economic and natural environmental factors of development. In the article, in the frames of regional economy, the approaches to this concept are considered, clarified the concept of sustainable development in the region, and described some factors that affect the sustainable development of the regions.

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN RƏQABƏT STRATEGİYASININ MODELLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ VƏ İSTİQAMƏTLƏRİ

Ülviyyə CƏFƏROVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, dissertant

Rəyçi: i.e.d. prof. Dünyamalı Vəliyev

Açar sözlər: sənaye müəssisələri, rəqabət, strategiya, istiqamət, modellər, problemlər, iqtisadi inkişaf

Giriş. Sənaye müəssisələrinin inkişafının dayanıqlılığının qiymətləndirilməsinin üstünlüyü meyarlarına onların inkişafının dayanıqlılığının qiymətləndirilməsi əsasının formalaşdırılması, inkişafının dayanıqlılığının qiymətləndirilməsi, sənaye müəssisəsinin müəyyən dayanıqlılıq qrupuna aid olmasının müəyyən edilməsi, inkişaf səviyyəsinin dayanıqlılıq səviyyəsinin artırılmasına istiqamətlənmiş idarəetmə qərar və tövsiyələrin hazırlanması aiddir.

Rəqabət strategiyasının işlənib hazırlanması zamanı istehsalın strateji və operativ idarəetməsinin qarşılıqlı fəaliyyət prosesinə xüsusi yer ayrılır. Adətən istehsalın strateji və operativ idarəetməsinin qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmi dedikdə, müəyyən məqsədlə birləşmiş qarşılıqlı əlaqəli və qarşılıqlı fəaliyyət göstərən elementlər məcmusu və idarəetmənin istehsal sisteminin strateji səviyyədə idarə edilməsindən əməliyyat rejiminə ötürən və onların fasiləsiz əks əlaqəsini təmin edən alətlər başa düşülür. Sənaye müəssisələrinin rəqabət strategiyası məsələlərində heyətə xüsusi yer ayrılır, çünki heyətin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması öz ardınca təşkilatın intellektual resursunun artmasına gətirib çıxarır. Təşkilatın intellektual resursunun artması isə rəqabətqabiliyyətliliyinin artmasına səbəb olur. Nəticə etibarı ilə, rəqabətqabiliyyətliliyinin artması təşkilatın rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Buradan belə çıxır ki, heyətin rəqabətqabiliyyətliliyinin tədqiqi və modelinin qurulması sənaye təşkilatının rəqabətqabiliyyətliliyinin formalaşdırılması mexanizmini yaradır. Təşkilatın uğurlu bazar fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün onun heyəti rəqabətqabiliyyətlilik xüsusiyyətinə malik olmalı, bu isə sadəcə olaraq şəxsiyyətin intellektual səviyyəsinin inkişafını yox, onun öz intellektini və zəkasını sosial əhəmiyyətli iqtisadi nəticələr üzrə sərf etməsinə şərait yaradılmasını əks etdirməlidir.

Sənaye müəssisəsinin rəqabət strategiyasının dayanıqlılığı məsələləri

Məlumdur ki, idarəetmənin funksional altsistemlərinin qarşılıqlı fəaliyyət mexanizminin mahiyyəti ondadır ki, o, strateji idarəetmənin operativ idarəetməyə dəyişməsi mərhələsində əsas qarşılıqlı fəaliyyətdə olan elementlərlə inteqrasiya edir və onların qarşılıqlı əlaqəsini açmağa və reallaşdırma prosesini koordinasiya etməyə imkan verir [1]. N.A.Xomyaçenkovo-nun fikrincə, dayanıqlı inkişafın etibarlı qiymətinin əldə edilməsində ümumiləşdirilmiş göstərici üzrə dayanıqlı inkişafın inteqral qiymətləndirilməsi və sənaye müəssisələrinin inkişafın dayanıqlılığı üzrə qruplar şəklində təsnifləşdirilməsi mühüm rol oynayır. Bu

yanaşma həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstəricilərindən istifadə edilməsinə imkan verir [2]. İnteqral yanaşma əsasında sənaye müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliklərinin artırılması strategiyalarının təsnifatı Cədvəl 1.-də təqdim edilmişdir.

Cədvəl 1.

İnteqral yanaşma əsasında sənaye müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliklərinin artırılması strategiyalarının təsnifatı

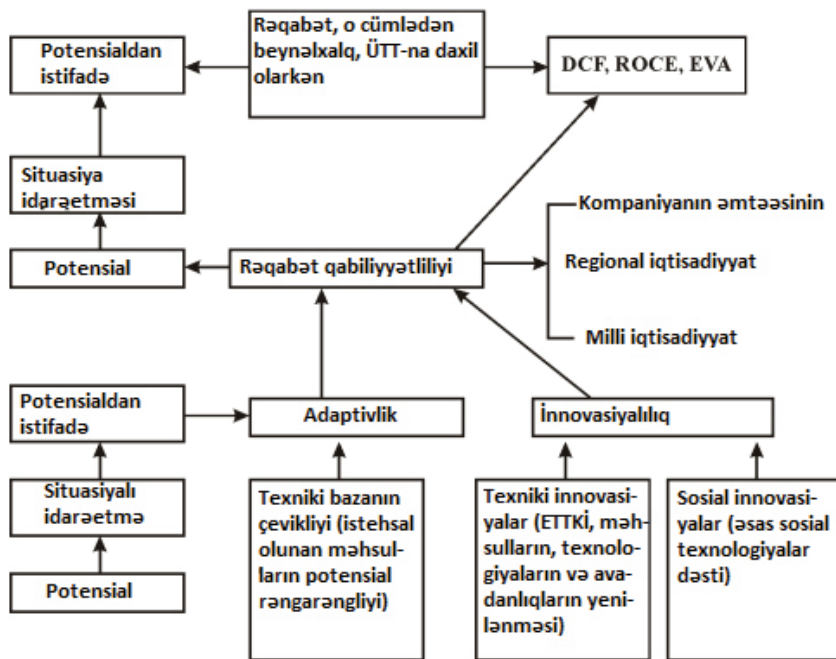
Təşkilatın rəqabət vəziyyəti	Strateji məqsəd	Sahənin həyat dövrü mərhələsi	Rəqabət strategiyaları
	Bazar həcmnin genişlənməsi; lider bazar mövqeyinin genişlənməsi; xərc infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi; məhsulların istehlak dəyərinin artırılması; istehlakçıların sadıqlığının qazanılması	Yaranan sahə	Yeni bazar seqmentlərinin yaradılması; Xərclər üzrə liderlik; Fərdiləşmə
		Yetkin sahə	Geniş diferensiasiya; Satışın stimullaşdırılması; Yeni rəqiblərin əldə edilməsi; Xarici bazara çıxış
		Sönən sahə	Yeni bazar seqmentlərinin yaradılması; Mərkəzləşmə; Xərclər üzrə liderlik; Diferensiasiya
		Fraqmentləşən sahə	Yeni coğrafi sahələrə hərəkət; İnteqrasiya; Xərclər üzrə liderlik
	Bazar liderinin hücumu. Əsas etibarlı ilə fəal hücum strategiyalarından istifadə olunması	Yaranan sahə	Fəal hücum strategiyaları: ön, cinah və s.
		Yetkin sahə	Geniş diferensiasiya; Xərclər üzrə liderlik; Yeni regionlara çıxış
		Sönən sahə	Bazar azlığı; yeni seqmentlərin yaradılması; ixtisar strategiyası
		Fraqmentləşən sahə	İnteqrasiya; mərkəzləşmə

Cədvəl 1-ə nəzər salsaq görərik ki, inteqral yanaşma əsasında sənaye müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliklərinin artırılması strategiyalarının təsnifatının hazırlanmasında bu müəssisənin rəqabət vəziyyəti, onun strateji məqsədləri, müəssisənin aid olduğu sahənin xüsusiyyətləri və bütövlükdə rəqabət strategiyalarının məcmusu mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Sənaye müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyi amilləri və onların kəmiyyət ifadəsində iqtisadi ölçülməsinin nəticələri Cədvəl 2.-də təqdim edilmişdir.

Cədvəl 2.**Sənaye müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyi amilləri və onların kəmiyyətə iqtisadi ölçülməsi**

№	Sənaye müəssisələrinin Rəqabətqabiliyyətliliyi amilləri	Amilin mahiyyəti	Məqsədli göstərici
1	Mənimsənilən bazar payı	20%-dən çox hissə əhəmiyyətlidir	Məhsulun reallaşdırılması həcmi
2	Sahə səviyyəsində brendin mövcudluğu	İctimaiyyət tərəfindən tanınma	Məhsulun rentabelliği orta sahə səviyyəsindən yüksəkdir
3	Müəssisənin dayanıqlılığı	İnformasiya, maliyyə, istehsal, bazar	Likvidlik, maliyyə dayanıqlığı, biznesin artım dəyəri əmsalları qrupu
4	Kompaniyanın dəyərinin dayanıqlı artım templəri	Biznesin dəyərinin sahənin inkişaf templərindən aşağı olmayaraq müntəzəm qiymətləndirilməsi	Sahədəki mütləq artımla müqayisədə biznesin mütləq artım dəyəri
5	Kompaniya məhsulu üzərində nəzarət məhsulun həyat dövrü mərhələlərinin nəzərə alınması ilə həyata keçirilir	Məhsulun həyat dövrünün monitoring sisteminin mövcudluğu	Hər bir məhsul növü üzrə pul axınının müsbət saldosu, gəlirliliyin daxili norması risksiz investisiya variantını üstələyir
6	Şəxsi elmi layihələrin mövcudluğu	Patentlərin, lisenziyaların və s. mövcudluğu	İstehsal olunan məhsulun ümumi həcmində elmtutumlu məhsulun payı
7	İnformasiya resurs və kanallarının keyfiyyəti	Əlaqələrin və informasiya hərəkəti kanallarının bütövlüyü, etibarlılığı və düzgünlüyü	İnflyasiyanın müxtəlif əmsalları (xəbərdarlıq və s.)

Cədvəl 2-nin təhlili göstərir ki, sənaye müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyi amilləri və onların kəmiyyətə iqtisadi ölçülməsində əsas meyarlar kimi, bu amillərin məzmunu və mahiyyəti, həmçinin məqsədli göstəricilər götürülmüşdür. Qeyd edək ki, sənaye müəssisəsinin heyəti kompaniyanın rəqabətqabiliyyətlilik modelini formalaşdırı bilər (bax, Şəkil 1.).

Şəkil 1. Kompaniyanın rəqabətqabiliyyətlilik modelinin formalaşdırılması [3].

Şəkil 1-dən göründüyü kimi kompaniyanın rəqabətqabiliyyətlilik modelinin formalaşdırılması üçün milli, regional və beynəlxalq amillər, mövcud potensial və ondan istifadə istiqamətləri, texniki və innovasiya imkanları mütləq nəzərə alınmalıdır və s.

Sənaye müəssisəsinin rəqabət strategiyasının tətbiqi problemləri və həlli istiqamətləri

Qeyd edək ki, bir sıra alimlər sənaye müəssisəsinin rəqabət strategiyasının tədqiqi üçün istehsal funksiyası modelinin qurulmasını təklif edirlər. İstehsal funksiyası modelinin riyazi formada qurulması kompaniyanın təsərrüfat fəaliyyətinin nəticə göstəricisinin istehsal prosesinə cəlb olunan resursların nisbəti və həcmindən asılılığını əks etdirir. Bundan başqa, istehsal funksiyası funksiyasının arqumentləri üzrə optimallaşdırılma prosedurasına məruz qalır ki, bu da istehsala cəlb olunan başlıca maddi-cismani resursların optimal strukturunu əldə etməyə və resurs kompleksini balanslaşdırmağa, habelə ümumən sənaye müəssisəsinin təsərrüfat fəaliyyətinin effektivliyini artırmağa imkan verir [4].

Hazırkı dövrdə regional inkişafın sosial-iqtisadi siyasətinin reallaşdırılması prosesində və rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasında hakimiyyət orqanlarının, biznesin, vətəndaş institutlarının maraqlarının uzlaşdırılmasına imkan verən ərazi marketinqi regionun rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasının ən adekvat alətlərindən biri kimi çıxış edir [5]. A.Qavrilov hesab edir ki, biznesin rəqabətqabiliyyətliliyi və effektivliyinin fundamental əsası dəyər yanaşmasıdır. Müəssisənin rəqabətqabiliyyətliliyinin artması ilə müəssisənin sərəncamında rəqabət potensialı (iqtisadi resurslarla təminatı və onlardan istifadənin effektivliyini, istehsal olunan məhsulun istehlakçı üçün faydalılığını, menecmentin səviyyəsini və marketinq

fəaliyyətini, əlverişli xarici şəraitdə innovasiyalı artım imkanlarını şərtləndirən müəssisənin rəqabətqabiliyyətliliyini xarakterizə edən amillər məcmusu) toplanır. Rəqabət potensialı müəssisənin və ya biznesin proqnoz olunan dövrdə dəyərinin proqnozlaşdırılmış artımı kəmiyyətcə qiymətləndirilir [6]. V.Kudryavseva müəssisənin rəqabət potensialına təsir göstərən əsas amilləri müəyyən etmişdir: müəssisə fəaliyyətinin təşkilati-kommersiya şərtləri (idarəetmə sisteminin adaptivliyi; informasiya idarəetmə sistemlərinin sayı; idarəetmə üzrə xərclərin məhsulun maya dəyərindəki xüsusi çəkisi; işçilərin ixtisas səviyyəsi və əməyin keyfiyyəti; avadanlıqların gücü və texniki xarakteristikaları; istehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması səviyyəsi; əsas vəsaitlərin aşınma dərəcəsi; yeni texnikanın tətbiqi; resursların əlverişliliyi; onlardan istifadənin effektivliyi; sahibkarlıq və investisiya fəaliyyəti; təşkilatın maliyyə-iqtisadi dayanıqlılığı; şəxsi və dövlət kapitalının mövcudluğu; maliyyə dayanıqlılığı; fondverimi; likvidlik; maliyyələşdirmə mənbələri; rentabellik; investisiya cəzibədarlığı; istehsalın beynəlxalq tələblərə uyğunluğu; emal və ticarət şəbəkəsinin inkişaf dərəcəsi; gömrük siyasəti; milli istehsalçıların dəstəklənməsi və onların idxal rəqabətindən müdafiəsi; maliyyə sisteminin vəziyyəti; informasiya texnologiyalarının inkişaf səviyyəsi [7].

Qeyd edək ki, müəssisənin rəqabət üstünlüyü – müəssisənin əmtəəsinin bazarda qiymət və qeyri-qiymət rəqabətliliyini müəyyən edən müəssisənin daxili və xarici mühitinə innovasiya amillərinin məcmusudur. Rəqabət üstünlüyü – müəssisənin rəqabət güclərini dəf etməyə və alıcıları cəlb etməyə imkan verən bazardakı vəziyyətdir. M.Vasilenko qeyd edir ki, sahənin rəqabət və bazar xarici mühiti dinamikdir və zaman keçdikcə güclü şəkildə dəyişə bilər. Qabaqlayıcı marketinq balanslaşdırılmış göstəricilər əsasında, potensial müştərilər, onların təmin edilməsi və sadıqlığı, kompaniyanın əsas və pərakəndə partnyorları, habelə rəqiblərin güclü və zəif tərəfləri haqqında obyektiv informasiyalar əsasında maddi və qeyri-maddi aktivlərin nəzərə alınması ilə biznesin inkişafının strateji xəritəsini formalaşdırır. Rəqabət şəraitində kompaniyanın rəhbərləri potensial alıcıların tələbatlarının öyrənilməsinə, yeni məhsulların işlənilib hazırlanmasına, satışın strukturunun izlənməsinə və mövcud müştərilərin təmin edilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə maliyyə və insan resursları sərf edirlər [8].

Sərt rəqabət şəraitində qida məhsulları istehsalı üzrə sənaye müəssisələri diqqətlərini daxili problemlərin həlli üzərində cəmləşdirməklə yanaşı, uzunmüddətli davranış strategiyasını da işləyib hazırlamaladırlar. Son dövrlərə qədər bir çox sənaye müəssisələri cari fəaliyyətə diqqət yetirərək işin effektivliyinin artırılması ilə bağlı istehsal işlərini uğurla həyata keçirə bilirdilər, müasir şəraitdə isə strateji idarəetmənin əhəmiyyətliyi kəskin şəkildə artmışdır. Ümumiyyətlə isə strateji idarəetmə problemi təkcə strateji planlaşdırma alətlərindən istifadə etməklə yox, həm də şəxsi strateji vəzifələrin həlli ilə bağlıdır. Sənaye müəssisələrinin əsas vəzifəsi qeyri-dövlət investorlarının tapılmasından və bazar şəraitində onlarla işgüzar münasibətlərə daxil olmaqdan ibarətdir. Xarici təcrübə göstərir ki, XX əsrin ortalarına doğru eyni fəaliyyət sferalarında və sənaye sahələrində işləyən təşkilatlar bir-birilərinə bənzəmişlər. Misal üçün, qida məhsulları istehsal edən sənaye müəssisələri çox vaxt kompaniyanın ölçüsündən və ya istehsalçı ölkədən asılı olmayaraq, eyni funksional öhdəliklərə və bölmə strukturuna malik olurlar. Faktiki olaraq, menecerlərin öz bölmələrinin effektivliyi haqqında fikir sürmələrinə kömək edən yeni istehsal normaları yaradılmışdır. XX əsrin sonunda də-

yişikliklər baş vermiş, xüsusən, rəqabət təzyiqi elə güclənmişdir ki, heç bir kommersiya sənaye müəssisəsi öz gələcək mövcudluğuna tam əmin ola bilmirdi. Texnoloji layihələr bir sıra proseslərin dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır, başqa proseslərin yerinə yetirilməsinə isə, ümumiyyətlə, zərurət qalmamışdır, yaxud onları başqa bölmələr həyata keçirməyə başlamışlar. Menecment nəzəriyyəçiləri iddia edirlər ki, işgüzar pilləkənlər işləyib hazırlamaq və idarəetmənin daha effektiv rəqabətcabiliyyətlilik strukturunu yaratmaq vaxtı gəlmişdir [9, s. 21-23].

Qida məhsulları istehsalı üzrə sənaye müəssisələrində biznes-strategiyaların formalaşdırılması xüsusiyyətləri

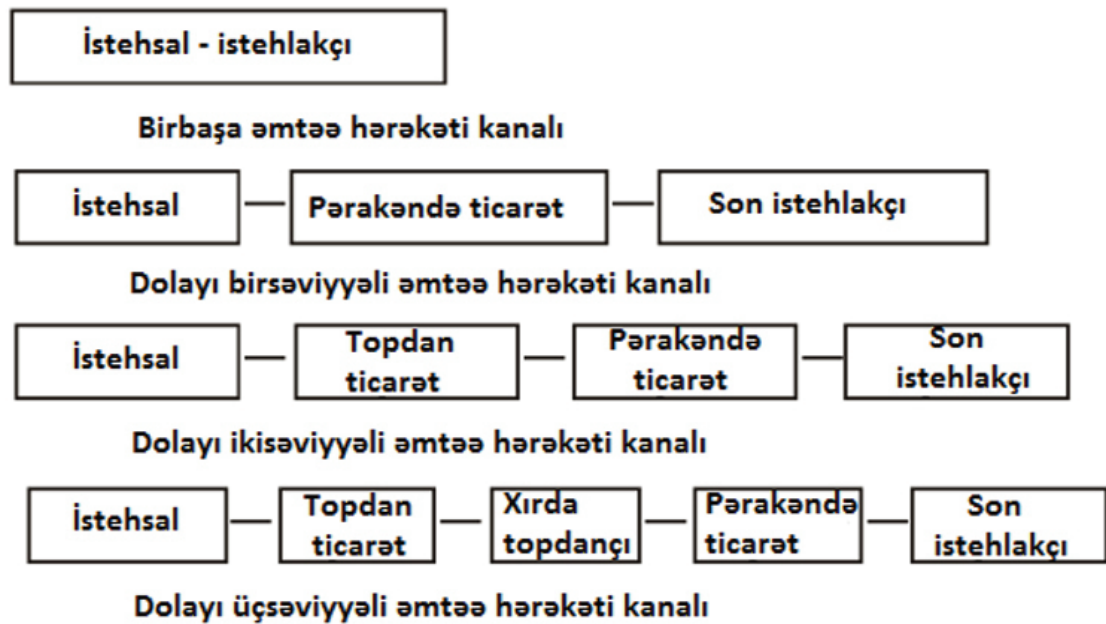
Məlumdur ki, qida məhsulları məhsulları istehsalı spesifik yanaşmanı şərtləndirir, bu baxımdan istehsalla məşğul olan sənaye müəssisələrində biznes strategiyasının formalaşdırılması vacib məsələlərdəndir. Qida məhsulları istehsalı üzrə sənaye müəssisələri səviyyəsində müxtəlif biznes-strategiyaların formalaşdırılması Cədvəl 3-də verilmişdir [10, s. 18-20].

Cədvəl 3.

Sənaye müəssisələrində rəqabət strategiyalarının müəssisə variantlarının tərkibi

Rəqabət strategiyasının xarakteristikaları	Xərclərin azaldılmasında liderlik strategiyası	Differensiasiya strategiyası	Fokuslaşmış differensiasiya strategiyası
Strateji məqsəd	Böyük بازار payının fəth edilməsi	Böyük بازار payının fəth edilməsi	Böyük بازار payının fəth edilməsi
Rəqabət üstünlüyünün əsası	Rəqiblərə nisbətən daha aşağı ümumi xərc səviyyəsini təmin etmək bacarığı	Alıcılara rəqiblərin məhsullarında fərqli bir şey təklif etmək qabiliyyəti	Bazarın verilmiş azlığının tələblərinin təmin edilməsi zamanı daha aşağı xərclər
İstehsal olunan məhsulun çeşidi	Müəyyən modifikasiyalarla yaxşı keyfiyyətdə əsas məhsul	Əmtənin çoxsaylı növ müxtəliflikləri	Verilmiş بازار segmentinin xüsusi tələblərinin təmin edilməsinə oriyentasiyanın çeşidi
İstehsalın təşkilinin əsas prinsipi	Xərclərin azaldılması üzrə daimi imkan axtarışı	Alıcıların tələblərinin təmin edilməsinin yeni üsullarının axtarışı	Alıcıların xüsusi tələblərinə müvafiq olaraq fərdiləşmə

Cədvəl 3-dən göründüyü kimi sənaye müəssisələrində rəqabət strategiyalarının müəssisə variantlarının tərkibinin müəyyənləşdirilməsində əsas meyarlar kimi rəqabət strategiyasının xüsusiyyətləri, müəssisənin xərclərinin azaldılmasında liderlik strategiyası, diferensiasiya yanaşması və fokuslaşmış diferensiasiya yanaşması mühüm əhəmiyyət daşıyırlar. Sənaye müəssisələrinin rəqabət strategiyasında birbaşa və dolaylı kanallar vasitəsilə həyata keçirilən əmtəə hərəkəti sisteminin sxemi isə Şəkil 2-də göstərilmişdir [11, s. 9-10].

Şəkil 2. Sənaye müəssisələrində əmtəə hərəkətinin birbaşa və dolay kanallarının sxemi.

Şəkil 2-dən göründüyü kimi, sənaye müəssisələrində əmtəə hərəkətinin birbaşa və dolay kanalları sırasında istehsalçı və istehlakçı arasında olan münasibətlər, əmtəənin hərəkət tsikli, digər əmtəə kanallarının hərəkəti və s. əsas yer tuturlar. Bununla bağlı hər bir detalın ciddi nəzərə alınması son nəticədə istehsal olunan məhsulların əmtəə bazarlarında uğurlu hərəkətini və rəqabətqabiliyyətinin möhkəmləndirilməsini təmin etməyə imkan verir.

Nəticə. Bazar şəraitində problemin strateji aspekti ondan ibarətdir ki, mümkün böhran təsirlərini öncədən görmək, onları qiymətləndirmək və belə təzyiqin neytrallaşdırılması istiqamətlərini müəyyən etmək lazımdır [12, s. 5-10]. Strateji idarəetmə ilə bağlı bir sıra problemlərin həlli üçün sənaye müəssisələri aşağıdakıları nəzərdən keçirməlidirlər:

- bazarda effektiv sağqalma mövqeyindən müəssisənin mürəkkəb məqsədləri;
- maliyyə axınlarının strateji vəziyyətinin qeyri-tarazlığı;
- sənaye müəssisələrində itkilərin əhəmiyyətliliyinin müəyyən edilməsi;
- vəzifələrin modelləşdirilməsi, onların normalaşdırılması və optimallaşdırılması.

ƏDƏBİYYAT:

1. Немтинов Р.В. Механизм взаимодействия стратегического и оперативного управления производством в конкурентной среде. Автореферат кан.дис. Пермь.: ПГУ. 2011.
2. Хомяченкова Н.А. Механизм интегральной оценки устойчивости развития промышленных предприятий. Автореферат кан.дис. Тверь.: ТГУ. 2011.
3. Бубенок Е.А. Механизмы формирования конкурентоспособности организаций малого и среднего бизнеса в промышленности. Автореферат кан.дис. М.:ВЗФЭИ. 2007.

4. Чемашкин А.Ю. Методы и инструменты организации стратегического развития промышленного предприятия на основе модели производственной функции. Автореферат кан.дис. Санкт-Петербург.: СПб ГИЭУ. 2011.
5. Барабанов А.С. Методика оценки и механизм управления конкурентоспособностью региона. Автореферат кан.дис. М.: ИСЭРТ РАН. 2011.
6. Гаврилов А.В. Информационно-экономические методы и инструментарий сопряженного управления инновационными процессами конкурентоспособностью предприятий. Автореферат кан.дис. М.: МИРЭИ. 2011.
7. Кудрявцев В.В. Конкурентоспособность мяса и мясопродуктов (теория, методология и практика). Автореферат док.дис. М.: РЭА. 2011.
8. Василенко М.А. Влияние опережающего маркетинга на формирование конкурентной стратегии развития отраслевых корпораций. Автореферат кан.дис. Ростов на Дону.: РГУ. 2011.
9. Хейвуд Дж. Б. Аутсоринг: в поисках конкурентных преимуществ. Пер. с англ. М.: Вильямс. 2004, - 176 с.
10. Липсиц И.В., Вигдорчик Е.А. Маркетинговые стратегии для российских компаний. М.: ВШЭ. 2006, - 184 с.
11. Отскочная З.В. и др. Организация и технология торговли. М.: Академия. 2012, - 192 с.
12. Сухарев О.С. Стратегия и тактика управления фирмой. М.: Палеотип. 2006, - 216 с.

Abstract

PROBLEMS AND DIRECTIONS OF MODELING OF COMPETITIVE STRATEGY OF INDUSTRIAL ENTERPRISES

Ulviya JAFAROVA

Ph.D. student, Azerbaijan State Economic University

Key words: industrial enterprises, competition, strategy, direction, models, problems, economic development

The problems and directions of modeling of competitive strategy of industrial enterprises in modern conditions are studied in the article. The elements and mechanisms of competitive strategy in the context of building, more adequate models are analyzed with this purpose. The peculiarities and the nature of the elements of company strategy and substantiates the importance of an integrated approach to developing competitive strategies of industrial enterprises are given too.

A number of suggestions and recommendations on this problems are given in the end of the article.

Резюме

**ПРОБЛЕМЫ И НАПРАВЛЕНИЯ МОДЕЛИРОВАНИЯ КОНКУРЕНТНОЙ
СТРАТЕГИИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ**

Ульвия ДЖАФАРОВА

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, диссертант

Ключевые слова: промышленные предприятия, конкуренция, стратегия, направление, модели, проблемы, экономическое развитие

В статье исследованы проблемы и направления моделирования конкурентной стратегии промышленных предприятий в современных условиях. С этой целью анализированы элементы и механизмы конкурентной стратегии в контексте формирования более адекватной модели. Изучены особенности и характер элементов стратегии предприятий и обоснована важность комплексного подхода к разработке конкурентной стратегии промышленных предприятий.

В конце статьи дан ряд предложений и рекомендаций по рассматриваемым проблемам.

DÜNYA ÖLKƏLƏRİNDƏ TİKİNTİ KLASTERLƏRİNİN YARADILMASI PROSESLƏRİ VƏ TƏŞKİLİ TƏCRÜBƏSİ

Novruz NOVRUZOV

«Odlar Yurdu» Universiteti, doktorant

Rəyçi: Mustafayev Famil Front oğlu, iqtisad elmləri doktoru, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin “Nəzəri və praktik iqtisadiyyat” kafedrasının professoru

Açar sözlər: dünya təcrübəsi, tikinti sektoru, tikinti klasterləri, regionlar, milli iqtisadiyyat, səmərəlilik, rəqabətqabiliyyətlik

Giriş. Dünya iqtisadi inkişaf proseslərində klaster institutunun səmərəli təşkili və tətbiqi prosesləri xüsusi diqqət mərkəzindədir. Belə ki, dünya iqtisadiyyatının aparıcı ölkələrinin yarısından çoxunda klasterlərin tətbiqinə ciddi önəm verilir. Məsələn, ABŞ-da 380, İtaliyada – 206, Böyük Britaniyada – 168, Hindistanda – 106, Fransada – 96, Danimarkada – 34, Almaniya – 32, Niderlandda – 20, Finlandiyada – 9 və s. göstərmək olar. Qeyd edək ki, Danimarka, Norveç, İsveç və Finlandiya kimi ölkələrin sənaye sahələri tamamilə klasterləşdirilmişdir [1]. Bu ölkələr, eyni zamanda digər bir qrup dünya ölkələrində yaradılan klasterlər içərisində tikinti klasterlərinə daha çox önəm verilmişdir. Tikinti materiallarına olan tələbatın davamlı və ya fasiləsiz ödənilməsi, tikinti işlərinə kompleks yanaşmanın təmin edilməsi kimi mürəkkəb vəzifələrin yerinə yetirilməsində tikinti klasterlərinin əhəmiyyəti artmaqdadır.

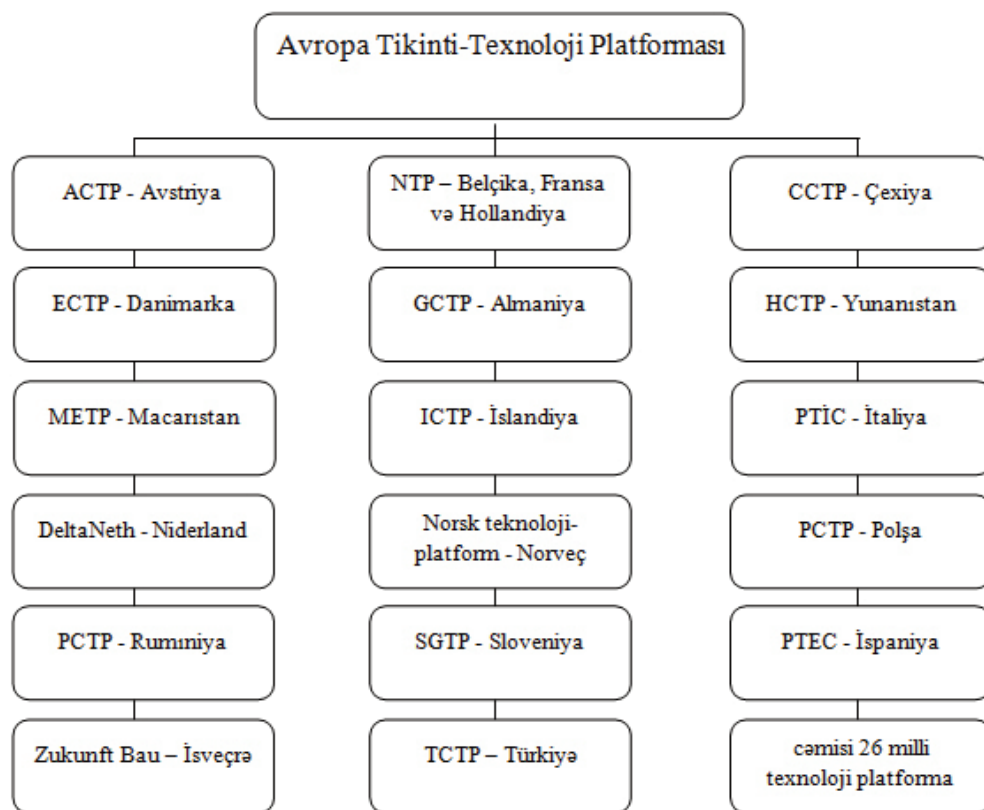
ABŞ-da tikinti klasterlərinin təşkilinin əsas cəhətləri

ABŞ-da nisbətən az inkişaf etmiş ərazilərin iqtisadi fəallığının artırılması, bu sahələrə yüksək texnologiyaların və məhsuldar nəticələrə imkan verən idarəetmə metodlarının gətirilməsi, regionların infrastrukturunun gücləndirilməsi və s. məqsədlərlə yaradılan müxtəlif istiqamətli klaster kompleksləri, texnoparklarla yanaşı, tikinti klasterlərinin müəyyən bir prioritet regionda təşkilinə üstünlük verilir [2]. ABŞ-da regional klasterlərin dəstəklənməsi regionlarda innovasiya klasterlərinin, o cümlədən, iri həcmli tikinti-innovasiya klasterlərinin təşkilinə ildə orta hesabla 80-100 mlrd. dollar həcmində vəsaitin ayrılması və bu sahənin inkişafına ciddi dövlət dəstəyi diqqət çəkir. ABŞ-ın tikinti klasterlərinin əsas üstün cəhətlərindən biri – burada yaradıldığı regionun inkişafı üçün iri investisiya resurslarının cəlb edilməsinə əlverişli məkan və mexanizm kimi çıxış etmək potensialının olmasıdır [3]. Buna görə də, ölkənin ştatlarında və regionlarında yeni investisiyaların yatırılmasında tikinti klasterlərinə üstünlük verilməsi diqqət çəkir. Tikinti klasterlərinə iri investisiyaların axınında stimullaşdırıcı mexanizmlərin çox olması bu klasterlərin yerləşdiyi ərazilərdə sahibkarlıq fəaliyyətinin güclənməsi ilə yanaşı, həm də ümumi iqtisadi inkişaf prosesləri güclənir, tikinti sektorunun innovasiyalaşdırılması imkanları artır və son məhsulun alınmasında perspektivlər çoxalır. ABŞ regionlarında innovativ klasterlərin, həmçinin innovativ investisiya – tikinti klasterlərinin təşkili proseslərinə komplekslik və regionların iqtisadiyyatının diversi-

fikasıylaşdırılması prioritetlərinin reallaşdırılması prizmasından yanaşma daha çox müşahidə olunur. Tədqiqatçı S.Semyonova qeyd edir ki, ABŞ-da tikinti klasterləri iştirakçılarının 70 %-ə qədər kiçik və orta biznes subyektləridir. Bundan əlavə, bu ölkənin tikinti klasterlərində tikinti və tikinti materiallarının istehsalı problemləri ilə məşğul olan elmi-tədqiqat, həmçinin profil universitetlərin qarşılıqlı fəaliyyəti gerçəkləşdirilmişdir [4]. İtaliyada bu kimi klasterlərin yarandığı məkanları “sənaye dairələri” adlandırırlar və həmin klasterlərdə kiçik və orta biznesin, eyni zamanda, iri biznesin maraqlarına ümumi və qarşılıqlı maraqlar çərçivəsində yanaşma diqqəti cəlb edir.

Avropa ölkələrində tikinti klasterlərinin təşkili təcrübəsi

Qeyd edək ki, Avropa ölkələrinin tikinti klasterləri üzrə apardıqları mühüm siyasətin ən fərqlənən prioritet istiqamətlərindən biri də tikinti klasterlərinin inkişaf etdirilməsində texnoloji platformalara üstünlük verilməsidir. Bu yanaşma Avropada 2000-ci illərin əvvəllərində formalaşmışdır. Belə ki, 2003-cü ilin sonunda Avropa İttifaqının tikinti sahəsində rəqabət mühitinin yaxşılaşdırılması üzrə proqram çərçivəsində ortaya çıxan təşəbbüslərdən biri də - Avropa Tikinti-Texnoloji Platformasının (ATTP) yaradılması olmuşdur və bu qurum öz işinə 2004-cü ilin oktyabrında Maastrixtdə başlamışdır [5]. Bu quruma daxil olan əsas milli texnoloji platformalar Şəkil 1-də verilmişdir.

Şəkil 1. Avropa Tikinti-Texnoloji Platformasına daxil olan əsas milli texnoloji platformalar

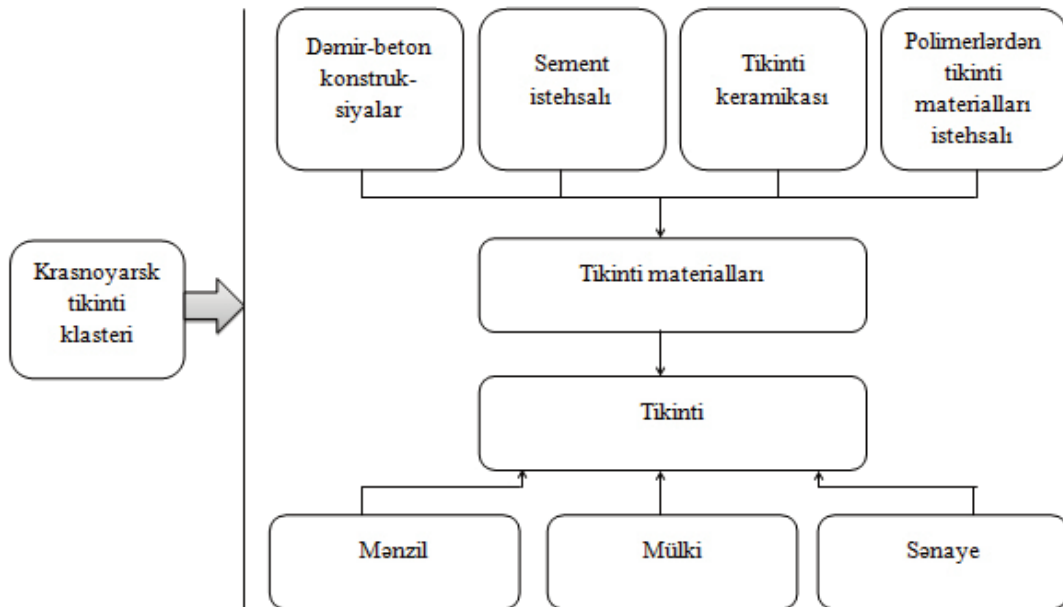
Şəkil 1-dən göründüyü kimi, ATTP-yə cəmisi 26 milli texnoloji platforma daxildir. Bu milli texnoloji platformaların birgə söyləri nəticəsində Avropa və dünya tikinti sektoru ilə bağlı problemlərin və prioritet məsələlərin təhlili, tikinti sektorunda innovativ strategiyaların hazırlanması, elmi tədqiqatların aparılması, şəhər və qurğuların kompleks söylər hesabına tikintisinin təşkili, ümumiyyətlə, tikintinin təşkili ilə bağlı fəaliyyət mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi və tətbiqi, bu istiqamətlərdə tikinti klasterlərinin üstün cəhətlərindən səmərəli istifadə edilməsi və s. baxılır. Maraqlıdır ki, təcrübə mübadiləsi baxımından Azərbaycan üçün kifayət qədər cəlbəedici olan Türkiyənin tikinti sektoru və bu sahədə tikinti klasterlərinin təşkilində Avropa standartları ilə bağlı yanaşmalar üstünlük təşkil edir. Belə ki, Türkiyənin tikinti platformasının əsasında tikinti sektorunun müxtəlif subyektlərinin inkişafı və fəaliyyətinə kompleks baxılması məqsəduyğun sayılmışdır [6]. Nəzərə alsaq ki, Türkiyənin tikinti şirkətləri ölkəmizin tikinti sektorunda nisbətən fəaldırlar və bu ölkənin tikinti şirkətləri ilə kooperasiya əsasında və ya türk şirkətlərinin təcrübəsindən istifadə etməklə, tikinti klasterlərinin təşkili və fəaliyyəti məqsəduyğun hesab oluna bilər. Tikinti klasterlərinin təşkilində tikinti-texnoloji platforma prinsiplərinə və meyarlarına əsas etibarını ilə bu sahədə dövlət və klaster iştirakçılarının, biznes subyektlərinin prioritet vəzifələrinə və məqsədlərinə müvafiq istiqamətlərin və fəaliyyət mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi, sosial-iqtisadi inkişafın uzunmüddətli perspektivləri nəzərə alınmaqla, tikinti sektorunun problemləri üzrə tədqiqatların aparılması və səmərəli mexanizmlərinin işlənərək tətbiq üçün optimal adaptivliyinin təmin olunması, müxtəlif tikinti texnologiyalarının alternativ variantlarının hazırlanması, klaster iştirakçıları və bütövlükdə tikinti sektorunda kooperasiya əlaqələrinin genişləndirilməsi və daha yaxşı, etibarlı partnyorların tapılması, bu proseslərin fasiləsiz və intensiv maliyyələşdirilməsi üçün müxtəlif maliyyə mənbələrinin, əsasən qeyri-dövlət maliyyə mənbələrinin formalaşdırılması, klaster iştirakçıları və əlaqəli partnyorlar arasında fəaliyyətin şəffaflığının, işgüzarlığın təmin edilməsi və s. daxildir.

Qeyd edək ki, tikinti klasterləri sahəsində kifayət qədər təcrübəyə malik olan Norveçdə 55 klaster fəaliyyət göstərir və bu klasterlərdə 63 min nəfərdən çox insan işləyir. Ölkə klasterlərində 300 kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri kooperasiya-təsərrüfat əlaqələrini formalaşdırmışlar [7]. Avropa ölkələrində tikinti klasterlər, ümumilikdə, klaster siyasəti üzrə əsas prioritet vəzifələrdən və məqsədlərdən biri kimi bu klasterin yerləşdiyi regionun potensialının mobilizasiya edilməsi və konsolidasiya səviyyəsində bu potensialın reallaşdırılmasıdır. Bundan əlavə, Avropa ölkələrində klaster siyasətinin əsas alətləri kimi tikinti sahələrinin və regionların rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsidir. Finlandiyanın klaster siyasəti və tikinti klasterləri üzrə üstün cəhətləri ilə xeyli fərqlənən praktiki mexanizmlər diqqət çəkir. Məhz bu ölkənin əsas sənaye sahələrinin, o cümlədən, tikinti sektorunun klasterləşdirilməsi nəticəsində Finlandiya son 15-20 il ərzində dünya ölkələrinin rəqabətqabiliyyətlilik reytinginə görə ilk cərgələrində yer almışdır [8]. Bu ölkənin tikinti klasterlərində tikinti sektorunda aparıcı yer tutan bir qrup kompaniyaları yer almışdır (Kone, Abloy, Sanitec, Uponor, KWH, Pipe, Retting, Tikkurilla, Addtek Finland, YIT-Yhtyma, Lemminkäinen, Skanska, SVR Yhtyma və s.). Finlandiyanın tikinti klasterlərində orta illik məhsul

istehsalı 35 mlrd. ABŞ dollarından çox təşkil edir. Bu klasterlərdə 200 minə yaxın insan işləyir və illik istehsalın artım tempi sabit olaraq 2-3 % arasındadır. Fin tikinti klasterlərində, iri milli kompaniyalarla bərabər çoxlu sayda kiçik və orta səviyyəli firmalar kooperasiya əlaqələrində fəal iştirak edirlər. Ölkənin tikinti klasterlərində əsas fəaliyyət istiqamətləri kimi tikinti işlərinin və layihələndirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsidir.

Postsovet respublikalarında tikinti klasterlərinin təşkili prosesləri və onların xüsusiyyətləri

Tikinti klasterlərinin təşkili və inkişaf etdirilməsi istiqamətində bir qrup postsovet respublikalarının az bir dövr ərzində əldə etdikləri təcrübə diqqəti cəlb edir. Qeyd edək ki, Rusiyada çoxlu sayda respublika statuslu federal subyektlər mövcuddur və bunların içərisində Tatarıstan Respublikası xüsusi yer tutur. Tatarıstanda tikinti kompleksi respublikanın ümumi məhsul istehsalında 8 %-ə kimi paya malikdir və proqnozlara görə bu ölkədə tikinti klasteri mexanizmindən səmərəli istifadənin təmin edildiyi halda, həmin göstərici 15-20 %-ə qədər arta bilər. İri investisiya resurslarının konsolidasiya olunduğu tikinti klasterində tikinti sahəsində qabaqcıl texnologiyaların tətbiqinə əlavə imkanlar formalaşır. Rusiyanın regional iri tikinti klaster nümunəsi kimi Krasnoyarskda təşkil olunmuş tikinti klasterini nümunə göstərmək olar. Tədqiqatçı T. Zelenskaya bu tikinti klasterinin fəaliyyət sxemini Şəkil 2-dəki kimi vermişdir [9].

Şəkil 2. Krasnoyarsk tikinti klasterinin fəaliyyət sxemi

Şəkil 2-dən görüldüyü kimi, Krasnoyarsk tikinti klasterində tikinti materiallarının əsas növlərinin istehsalı və təchizatı prosesi təmin edilmişdir və bunun nəticəsində tikinti sektorunun bütün istiqamətləri üzrə geniş fəaliyyəti təmin etmək potensialı formalaşdırılmışdır. Bu tikinti klasterində çoxlu sayda iri, orta və kiçik müəssisələr, o cümlədən podrad təşkilatlar, sənaye müəssisələri, tikinti materialları və konstruksiyaları istehsal edən müəssisələr, polimer

xammaldan tikinti materialları istehsal edən müəssisələr, layihə və elmi-tədqiqat təşkilatları cəmlənmişdir və s. Digər postsovet ölkəsi kimi Ukraynada da regional iqtisadi inkişaf proseslərinin inkişaf etdirilməsində tikinti klasterlərinin roluna önəm verilməkdədir. Hələ, 1998-ci ildə ölkənin Podolsk regionunun kompleks inkişafının təmin edilməsi məqsədi ilə Avropa dövlətlərinin tikinti klasterləri sahəsində təcrübəsi əsas götürülməklə, iri tikinti klasteri formalaşdırılmışdır. Bu klasterin başlıca missiyası regionda müasir tələblərə cavab verən rahat yaşayış mənzillərinin tikintisinin tsikl formasında təşkili olmuşdur, yəni, bu proseslər üçün zəruri olan tikinti materialları məhsullarının, dəmir-beton məmulatlarının və s. istehsalının təşkili, mənzil tikintisi komplekslərinin yüksək texnologiyalar əsasında aparılması mühüm prioritetlər kimi diqqət çəkmişdir. Digər bir Ukrayna tikinti klasteri kimi 2000-ci ildə Xmelnitskidə təşkil olunmuş “Tikinti klaster”-ini misal göstərmək olar. Bu klasterdə tikinti sahəsi üzrə ixtisaslaşmış 30-dan çox müəssisə cəmlənmişdir və onların fəaliyyəti tikinti işlərinin aparılması, tikinti materiallarının istehsalı, layihələndirmə, dizayn və tikinti işlərinin tsikl formasında həyata keçirilməsi, tikinti obyektlərinin tam təhvil verilməsi istiqamətləri üzrədir.

Nəticə. Beləliklə, dünya ölkələrinin tikinti klasterləri üzrə təcrübəsi proseslərini, mexanizmlərini, bu kimi klasterlərin təşkili meyarlarını ümumiləşdirməklə, bir qrup amilləri qeyd etmək mümkündür:

- ilk növbədə, tikinti klasterlərinin dünya ölkələrində təşkili və fəaliyyəti bu sahənin material təminatının gücləndirilməsi və tikinti sektorunun vahid tsikl formasında istehsal prosesinin təşkili ilə birbaşa bağlıdır;
- tikinti klasterlərinin innovativ-investisiya prinsipləri əsasında inkişaf etdirilməsi tikinti sektoruna müasir texnologiyaların və zəruri investisiya vəsaitlərinin intensiv gətirilməsini təmin etmək məqsədi daşıyır;
- dövlət dəstəyi, müəyyən güzəştlər, o cümlədən, vergi güzəştləri ilə nizamlanan regional tikinti klasterləri regionların tikinti materialları istehsalı üzrə, o cümlədən, digər resurslardan istifadənin, bunlarla bağlı emal komplekslərinin təşkil edilməsi, regionun sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi və bütövlükdə, iqtisadi fəallığın artırılması potensialına malikdirlər;
- regional tikinti klasterləri texnoloji-investisiya, texnoloji-innovasiya fəaliyyətlərinin mərkəzləri kimi məhsuldar və yüksək standartlar səviyyəsində tikinti məhsullarının əldə edilməsinə imkan verir;
- tikinti klasterləri məcmu formada tikinti sektorunda fəaliyyət göstərən firma və kompaniyaları, müxtəlif xidmətlər göstərən müəssisələrin kooperasiyasını və faydalı əməkdaşlığını təmin edir;
- tikinti klasterlərinin təşkili və fəaliyyəti üzrə dünya təcrübəsinin hər bir ölkənin tikinti sektorunda və onun regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsində yerli xüsusiyyətlər, resurs potensialı və digər amillər nəzərə alınmaqla baxılmalıdır və s.

ƏDƏBİYYAT:

1. Организация промышленных кластеров – стратегическое направление развития

регионов и отраслей экономики. РСПП. Агенство инвестиционного консультирования – <http://www.rsppenergy.ru>.

2. Дмитриева О.А. Кластеры – один из путей развития малого бизнеса. // Электронный журнал РГГУ - №3, 2012 - <http://www.economicarggu.ru>.

3. Jonathan Sallet and Ed Paisley Innovation Clusters Create Competitive Communities. Huff Post Social News September 21, 2009.

4. Семенова И.В. Научно-технологические парки в системе инновационного развития регионов США. Автореферат дисс. канд. геогр. наук. Санкт-Петербург, 2011. – 17 с.

5. European Construction Technology Platform – www.ectp.org.

6. Turkish Construction Platform - <http://www.tctp.org>.

7. Авдейчик, О.В. Региональный инновационный кластер: методология формирования и опыт функционирования / О.В. Авдейчик, В.К. Пестит, В.А. Струк. – Гродно: ГГАУ, 2009. – 391 с.

8. Сутырин С.Ф., Филиппов П.Н. Кластеры конкурентоспособности Финляндии // Вестник Санкт-Петербургского Университета. Сер. 5, Вып. 1 (№5). 2004. - С.71-78 – <http://www.worlddec.ru>.

9. Зеленская Т. В. Кластерный анализ как инструмент внутрифирменного стратегического планирования. Актуальные проблемы развития рынка потребительских товаров. – Красноярск, КТТЭИ. - 2004.

Abstract

THE PROCESSES OF CREATION AND PRACTICE OF THE BUILDING CLUSTERS IN THE WORLD

Novruz NOVRUZOV

Ph.D. student of "Odlar Yurdu" University

Key words: world practice, construction sphere, building clusters, regions, national economy, efficiency, competitiveness

The processes of creation and practice of the building clusters in the world are investigated in the article. The experience of the U.S., Europe and several postsoviet countries on the establishment, operation, development and simulation of building clusters is analyzed for this purpose. The clustering of the economy of individual countries – Norway, Finland, Sweden, which comprehensively examines the development of the construction sector through the mechanisms of the building clusters is described too. The number of proposals and recommendations on the use of experience of the establishment and practice of the building clusters worldwide are given in the end of the article.

Резюме
ПРОЦЕССЫ СОЗДАНИЯ И ПРАКТИКА ОРГАНИЗАЦИИ
СТРОИТЕЛЬНЫХ КЛАСТЕРОВ В СТРАНАХ МИРА

Новруз НОВРУЗОВ

докторант Университета “Одлар Юрду”

Ключевые слова: мировая практика, строительный сектор, строительные кластеры, регионы, национальная экономика, продуктивность, конкурентоспособность

В статье исследованы процессы создания и практика организации строительных кластеров в странах мира. Анализирован опыт США, стран Европы и ряда постсоветских стран по созданию, функционированию, развитию и моделированию строительных кластеров. Акцентируется внимание на кластеризации экономики отдельных стран – Норвегии, Финляндии, Швеции, в которых комплексно рассматривается развитие строительного сектора с помощью механизмов строительных кластеров. Дан ряд предложений и рекомендаций по применению опыта создания и практики организации строительных кластеров в мировых странах.

AZƏRBAYCANDA NEFT-QAZ SƏNAYESİNİN EMAL SƏVİYYƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ ONUN ARTIRILMASINI ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Cavanşir PAŞAZADƏ

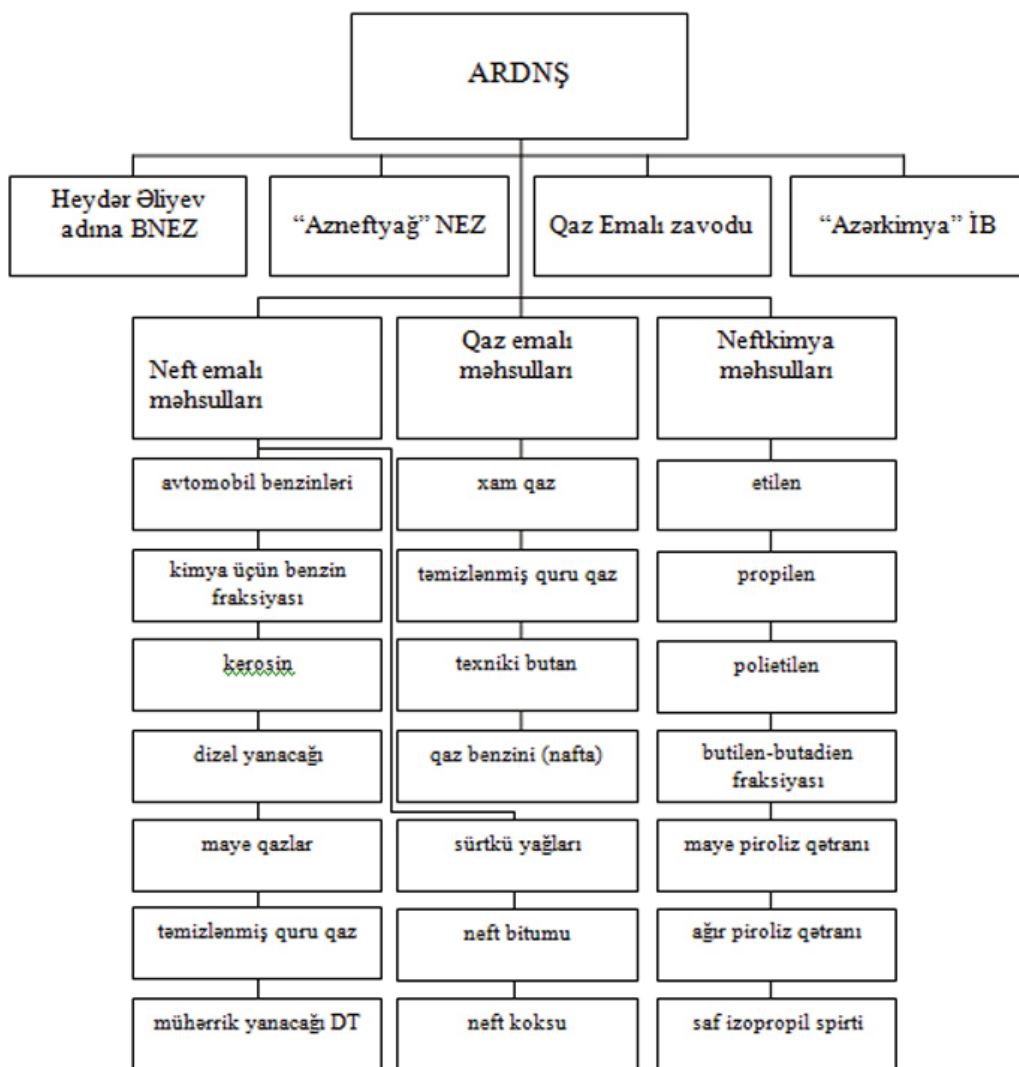
«Odlar Yurdu» Universiteti, dissertant

Rəyçi: Şəfa Əliyev, i.e.n, dosent, Sumqayıt Dövlət Universiteti

Açar sözlər: neft-qaz sənayesi, neft-kimya, emal sahələri, modernləşdirmə, səmərəlilik, rəqabətqabiliyyətlilik, resurs potensialı

Giriş. Son illərdə Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın inkişafının dayanıqlılığının təmin edilməsi və ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması üçün sistemli və kompleks tədbirlər görülməkdədir. Ölkəmiz dünyanın iqtisadi inkişaf tendensiyaları nəzərə almaqla, özünün sabit iqtisadi inkişaf modelini və iqtisadi inkişaf prioritetlərini formalaşdırmışdır. Bütün bunlar 1994-cü ildən başlayaraq, həyata keçirilən yeni neft strategiyasının reallaşdırılması nəticəsində mümkün olmuşdur.

Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artması ilə yanaşı, ölkənin maliyyə resurslarının formalaşdırılmasında yeni, məhsuldar mənbələr yaradılmış, ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyaşdırılması prosesləri genişləndirilmişdir. Amma, dünyada baş vermiş maliyyə böhranının fəsadları, iqtisadi transformasiyalar, valyuta böhranları, ölkənin əsas ixrac məhsullarından olan neft xammalının dünya bazarlarında qiymətinin qeyri-sabitliyi, mineral resursların ixracı ilə bərabər, onların daha səmərəli formada emalı məsələlərini aktuallaşdırmışdır. “Azərbaycan Respublikasının yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı (2005-2015-ci illər) üzrə Dövlət Proqramı”nda neft emalı sahəsində ölkənin əsas neft emalı müəssisə olan “Azneftyağ” neft emalı zavodunda Avropa standartlarının (EVRO – 2005) tələblərinə cavab verən dizel və reaktiv mühərrik yanacağının istehsalı məqsədi ilə hidrogenlə təmizləmə kompleksinin tikilməsi, neft və neft məhsulları tutumlarındakı, neft şlamlarının emal edilməsi üçün qurğunun tikilməsi, Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı zavodunda neftin ilkin emalı üzrə ELOU-AVT-6 qurğusunun istilik mübadiləsi sxeminin təkmilləşdirilməsi, qazın emal dərinliyini artırmaq məqsədi ilə emal gücü 2,5 mlrd. kub. m/il olan müasir tipli qaz emalı qurğusunun tikintisi, istehsalın fasiləsiz və səmərəli iş rejimini təmin etmək məqsədi ilə emal və əmtəə parkı qurğularının, suyun dövretmə və zavodun elektrik təchizatı sisteminin həyata keçirilməsi və s. tədbirlərin reallaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur [1]. Bu göstərilən kompleks və strateji tədbirlərin, vəzifələrin yerinə yetirilməsi proseslərinin sayəsində 2009-2010-cu illər ərzində neft-qaz emalı və neft-kimya məhsullarının istehsalında artım təmin olunmuşdur. Belə ki, neft emalının dərinlik göstəricisi 2009-cu ildə 91,60 % təşkil etdiyi halda, 2010-cu ildə bu rəqəm 92,60 %, açıq rəngli neft məhsulların çıxımı isə 71,9 % olmuşdur [2]. Ölkədə neft-qaz və neft-kimya emalı prosesləri əsasən Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin tabeliyində olan müəssisələrdə və onların emal qurğularında həyata keçirilir (bax: Şəkil 1):

Şəkil 1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin neft-qaz və neft-kimya müəssisələrinin, onların istehsal etdiyi emal məhsullarının sxemi (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Şəkil 1-dən göründüyü kimi, neft və qaz emalı məhsulları, həmçinin neft-kimya məhsullarının heç də az olmayan emal məhsullarının alınması üçün mövcud potensial vardır. Düzdür, bu emal qurğularının əksəriyyəti hələ sovetlər birliyi dövründə istismara verilmişdir, bununla belə, həmin sahələrin daha məhsuldar təşkili və genişləndirilməsi üçün texniki imkanların mövcudluğu diqqət çəkir. Nəzərə alsaq ki, bu qurğuların bir hissəsi təkmilləşdirilmişdir, amma əksər qurğuların və emal avadanlıqlarının yenilənməsi, yüksək texnologiyalar əsasında modernləşdirilməsi problemləri vardır. Tədqiqatçı B.Əhmədov yazır ki, bir çox dünya ölkələrində ekoloji tələblərə müvafiq neft məhsulları emal olunsada, Azərbaycanda hələlik məhsul çeşidləri üzrə bu tələbatlar tamamilə yerinə yetirilməmişdir [3].

Digər tədqiqatçı L.Muxsinova isə qeyd edir ki, ölkədə neft və qaz istehsalının artımına müvafiq olaraq, neft və qaz emalı sənayesinin inkişaf prioritetləri nəzərə alınmalı, ilkin faza kimi, emal sahələrinin və müəssisələrin inkişafının sürətləndirilməsi zəruridir. Növbəti fazada isə ölkə iqtisadiyyatının kompleks inkişafı çərçivəsində neft məhsullarının çeşidi və həcmi artırılmalıdır [4]. Ölkəmizin mədənçıxarma və emal sənayesinin natura ifadəsində istehsalının əsas göstəriciləri Cədvəl 1-də öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 1.

Azərbaycan Respublikasında mədənçıxarma və emal sənayesinin işinin əsas göstəriciləri

	2005	2006	2007	2008	2009
I.Mədənçıxarma sənayesi					
Natura ifadəsində istehsal					
Neft hasilatı (qaz kondensatı da daxil olmaqla), mln. ton	20,2	32,3	42,6	44,5	50,4
o cümlədən əmtəəlik	-	32,18	42,52	44,39	50,36
təbii qaz hasilatı, mlrd. kub. m.	5,7	9,1	16,8	23,4	23,6
o cümlədən əmtəəlik	-	6,1	10,8	16,3	16,3
II.Emal sənayesi					
Natura ifadəsində istehsal					
polietilen, min ton	53,0	70,4	47,2	65,1	45,2
avtomobil benzini, min ton	906,2	1042,6	1129,4	1319,9	1235,0
ağ neft, min ton	747,1	737,1	792,8	771,0	609,7
dizel yanacağı, min ton	2101,0	2096,0	2109,0	2526,0	2367,0

Qeyd: Cədvəl 1 ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır [5].

Cədvəl 1-i təhlil etsək, görürük ki, 2005-2010-cu illər ərzində neft hasilatı 2,5 dəfəyə yaxın artmışdır, bu isə bir daha neft emalının aktuallığını və mühümlüyünü şərtləndirən amil kimi diqqət çəkir. Həmin dövr ərzində təbii qaz hasilatı isə 4,14 dəfə artmışdır. Hər iki – neft və qaz-mühüm xammal resursları üzrə kifayət qədər artım olmasına baxmayaraq, ölkədə bu sahələrdə emal sənayesinin fəaliyyəti adekvat təsir bağışlamır və bu baxımdan neft və qaz emalı, həmçinin neft-kimya müəssisələrinin fəaliyyətinin gücləndirilməsi problemləri qalmaqdadır. 2005-2009-cu illər ərzində əsas neft məhsulları olan avtomobil benzinin istehsalında artım cəmi 36,3 %-ə yaxın olmuşdur, başlıca neft-kimya məhsulu olan polietilenin istehsalında isə qeyri-sabitlik diqqət çəkir və 2009-cu ildə bu məhsulun istehsalı əvvəlki ilə nisbətən aşağı düşmüşdür. Şirkətin emal müəssisələrində 2009-2010-cu illərdə neftin emalı və neft məhsullarının istehsalı göstəriciləri Cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 2.

**ARDNŞ-ın emal müəssisələrində 2009-2010-cu illərdə neftin emalı və
neft məhsullarının istehsalı (min ton)**

	2009-cu il, fakt	2010-cu il			
		Proqnoz	Fakt	Proqnoza nisbətən, %	2009-cu ilə nisbətən, %
Neft emalı - cəmi	6032,79	6000,00	6220,56	103,7	103,1
o cümlədən:					
Heydər Əliyev adına BNEZ	4053,09	4200,00	4406,81	104,9	108,7
"Azərneftyağ" NEZ	1979,70	1800,00	1813,75	100,8	91,6
Benzinlər - cəmi	1467,60	1492,30	1453,24	97,6	99,3
o cümlədən:					
avtomobil benzinləri	1235,04	1242,30	1248,92	100,5	101,1
ondan A-95	54,48	60,00	43,43	72,4	79,7
A-92	1160,32	1162,30	1185,74	102,0	102,2
A-80	20,24	20,00	19,75	98,8	97,6
kimya üçün benzin fraksiyası	232,6	250,0	161,25	64,5	69,3
Kerosin və dizel yanacağı	2829,38	2660,3	3020,14	113,5	106,7
Açıq rəngli məhsullar	4296,52	4152,60	4471,99	107,69	104,08
Maye qazlar, cəmi	173,30	250,60	214,00	85,4	123,5
Mühərrik yanacağı DT	145,27	347,80	65,83	18,9	45,3
Sürtkü yağları	44,18	64,60	86,54	134,0	195,9
Soba mazutu əmtəlik, cəmi	272,44	149,00	220,64	148,1	81,0
Neft bitumu	236,36	251,60	241,46	96,0	102,2
Neft koksu	220,84	195,20	267,50	137,0	121,1
Emal dərinliyi, %	91,63	93,7	92,6	98,8	101,1

Mənbə: ARDNŞ-ın 2010-cu ildə təsərrüfat fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, 2010.– 228 s. - <http://www.socar.az>

Cədvəl 2-nin təhlili göstərir ki, 2010-cu ildə neft emalının artım səviyyəsi 2009-cu ilə nisbətən cüzi olmuş, başqa sözlə, 92,6 % təşkil etmiş və 2010-cu il ərzində 6220,56 min ton neft emal edilmişdir. Bunun 4406,81 min tonu Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı Zavodunun, 1813,75 min tonu isə "Azərneftyağ" Neft Emalı zavodunun payına düşmüşdür. Ayrı-ayrı məhsullar üzrə nisbətən artım maye qazların istehsalında nəzərə çarpır. Məsələn, 2009-cu ildə maye qazların istehsalı cəmi 173,30 min ton olduğu halda, 2010-cu ildə bu rəqəm 214,0 min ton təşkil etmişdir.

Qeyd edək ki, neft emalı ilə bərabər qazın emalı və qaz emalından alınan məhsullar üzrə göstəricilər də maraq doğurur. 2010-cu ildə ARDNŞ-ın Qaz emalı zavodunda təbii qazın emalı və hazır məhsulların istehsalı üzrə əsas göstəricilər Cədvəl 3-də verilmişdir.

Cədvəl 3.**ARDNŞ-ın Qaz emalı zavodunda 2010-cu ildə təbii qazın emalı və hazır məhsulların istehsalının əsas göstəriciləri**

	Ölçü vahidi	2010-cu il			2009-cu il, fakt	2009-cu ilə nisbətən %
		Plan	Fakt	%		
Xam qaz	mln m ³	4380,0	4096,4	93,5	3899,9	105,0
Təmizlənmiş quru qaz	mln m ³	4305,0	4030,5	93,6	3824,2	105,4
Texniki butan istehsalı	min ton	20,0	25,4	127,0	21,8	116,5
Qaz benzini (nafta) istehsalı	min ton	26,1	28,1	107,7	27,2	103,3

Mənbə: ARDNŞ-ın 2010-cu ildə təsərrüfat fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, 2010. – 228 s. - <http://www.socar.az>.

Cədvəl 3-ün təhlili göstərir ki, 2010-cu ildə təmizlənmiş quru qaz istehsalı 2009-cu ilə nisbətən cüzi, cəmi 5,4 % artmışdır. Bu baxımdan ölkəmizdə xam qaz resurslarının əhəmiyyətli ehtiyatlarının olması amili əsas götürülməklə və təbii qaz istehsalının artım dinamika nəzərə alınmaqla, xam qazın emalı balansının adekvat reallıqlar kontekstində hazırlanması, mövcud emal texnoloji qurğularının istehsal güclərinə uyğun yüklənməsi və daha modern emal qurğularının istismara verilməsi məsələləri kompleks və strateji hədəflər kimi baxılması məqsəduyğun olardı.

Neft və qaz emalının ənənəvi və səmərəli emal sahələrindən biri kimi neft-kimya məhsulları üzrə emal müəssisələrin fəaliyyətinin müasir vəziyyəti daha çox diqqət çəkir. Tədqiqatçı Ç.Abbasov hasilat sənayesi ilə yanaşı, kimya və neft-kimya sənayesinin inkişafına da əsaslı investisiya resurslarının cəlb edilməsini və bu sahənin inkişafını vacib hesab edir [s. 124, 6]. Qeyd edək ki, bu sahədə əsas emal qurğuları “Azərikimya” İstehsalat Birliyində cəmlənmişdir və 2009-2010-cu illərdə bu birliyin bəzi əsas göstəriciləri Cədvəl 4-də verilmişdir.

Cədvəl 4.**ARDNŞ-ın “Azərikimya” İB üzrə 2009-2010-cu illərdə məhsul istehsalının göstəriciləri**

	Ölçü vahidi	2009-cu il, fakt	2010-cu il			
			Proqnoz	Fakt	Proqnoza nisbətən, %	2009-cu ilə nisbətən, %
Xammal	min ton	189,5	250,0	224,3	89,7	118,4
Etilen	min ton	43,4	60,8	55,0	90,5	126,6
Polietilen	min ton	42,2	59,1	53,5	90,6	126,7
Propilen	min ton	23,0	31,9	28,6	89,6	124,3
Butilen-butadien fraksiyası	min ton	17,0	23,5	21,6	92,0	127,1
Maye piroliz qətranı	min ton	45,7	62,5	52,7	84,3	115,3
Ağır piroliz qətranı	min ton	10,5	10,0	13,1	130,8	124,4
Saf izopropil spirti	min ton	10,0	19,6	10,5	53,8	105,7

Mənbə: ARDNŞ-ın 2013-cü ildə təsərrüfat fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, 2013. – <http://www.socar.az>

Cədvəl 4-ə baxsaq, görürük ki, 2010-cu ildə Azərikimya İB-in emal qurğularında 224,3 min ton neft-kimya xammalı emal olunaraq, 55,0 min ton etilen, 53,5 min ton polietilen, 28,6 min ton propilen, 21,6 min ton butilen-butadien fraksiyası, 52,7 min ton maye piroliz qətranı, 13,1 min ton ağır piroliz qətranı, 10,5 min ton saf izopropil spirti məhsulları istehsal olunmuşdur. Amma, Cədvəl 4-ə diqqətlə baxdıqda, görmək olar ki, əsas məhsul istehsalı növləri üzrə proqnoz göstəricilərinə əsasən əməl olunmamışdır. Neft-kimya məhsullarının yüksək rəqabətqabiliyyətliliyi və ixrac potensialının olmasını əsas götürməklə, bu sahənin neft və qaz xammalları ilə daha yüksək səviyyədə, həm də sabit təmin edilməsinin vacibliyi sistemli şəkildə araşdırılmalı, kompleks və uzunmüddətli tədbirlər və praktiki fəaliyyət mexanizmləri hazırlanmalıdır.

Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycanda neft-qaz sənayesinin emal səviyyəsinin artırılması və fəaliyyətinin ölkəmizdəki neft-qaz resurslarının ehtiyatları və hasilatın adekvatlığı baxımından təşkilinin intensivləşdirilməsi, bu sahəyə xarici və daxili investisiyaların həcmnin yüksəldilməsi, müasir texnologiyalar əsaslı emal istehsalı sahələrinin yaradılması üçün bir sıra kompleks tədbirlərin və strateji vəzifələrin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun sayıla bilər:

- neft-qaz sənayesinin emal səviyyəsinin müasir vəziyyəti ölkənin iqtisadi inkişaf modelinin prioritet istiqamətlərinə müvafiq olaraq obyektiv qiymətləndirilməsi zərurət olaraq qalır;
- neft-qaz sənayesinin emal qurğularının modernləşdirilməsi, yüksək texnologiyalar əsaslı istehsal qurğularının istismara verilməsi prosesləri intensivləşdirilməlidir;
- neft-qaz xammalı resurslarının əlverişli emal sahələrindən olan neft-kimya sahəsinin başlanılmış modernləşdirmə proseslərinin intensivliyinin artırılması və bu sahənin mövcud texnoloji qurğularının xammal təchizatının sabit təmin olunması məsələləri kompleks baxılmalı və nəzərə alınmalıdır;
- neft-qaz xammalı üzrə emal sahələrinin genişləndirilməsində özəl sahibkarlığın və biznes subyektlərinin iştirakının təşkili və stimullaşdırılması mexanizmləri, o cümlədən, konkret fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirilməli, qanunvericilik bazası təkmilləşdirilməli, bu sahədə müasir və rəqabətqabiliyyətli emal müəssisələrin yaradılmasına baxılmalıdır və s.

ƏDƏBİYYAT:

1. “Azərbaycan Respublikasının yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı (2005-2015-ci illər) üzrə Dövlət Proqramı”. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 14.02.2005-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı şəhəri, № 635.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti, İllik hesabat, 2010. - 228 s.
3. Əhmədov B.Ə. Azərbaycanda neft emalı sənayesinin inkişaf problemləri. Monoqrafiya, Bakı, “Elm”, 2003. – 342 s.
4. Мухсинова Л.Х. Состояние и основные направления развития топливно-энергетического комплекса Азербайджанской Республики. Дисс. д.э.н. Баку, 2003. – 374 с.
5. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, “Səda” Nəşriyyatı, 2010. – 840 s.

6. Аббасов Ч.М. Экономика Азербайджана на путях глобализации: предпосылки и последствия. Баку, «Эльм», 2007. – 384 с.

Abstract

CURRENT LEVEL OF PROCESSING OF OIL-GAS INDUSTRY IN AZERBAIJAN AND CONTRIBUTING FACTORS TO ITS INCREASEMENT

Javanshir PASHAZADE

Ph.D. student of Odlar Yurdu University

Key words: oil-gas industry, petrochemical industry, the sphere of processing, modernization, rationality, competitiveness, resource potential

The current state of the level of processing of oil-gas industry in Azerbaijan and factors causing its increase are investigated in the article. The issues of rational use of oil-gas resources in the country, the problems of development of industrial areas, especially the modernization of processing enterprises, the establishment of industrial areas based on the latest technologies, the operations of existing oil, gas and petrochemical processing plants are analyzed with this purpose. A comprehensive review of existing process oil, gas and petrochemical plants in the processing areas, renewal, the provision of raw materials and balance in general are justified too.

A number of suggestions and recommendations to improve the level of processing of the oil-gas industry in Azerbaijan are given at the end of the article.

Резюме

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ УРОВНЯ ПЕРЕРАБОТКИ НЕФТЕГАЗОВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ОБУСЛАВЛИВАЮЩИЕ ФАКТОРЫ ЕГО ПОВЫШЕНИЯ

Джаваншир ПАШАЗАДЕ

Университет «Одлар Юрду», диссертант

Ключевые слова: нефтегазовая промышленность, нефтехимия, сферы переработки, модернизация, рациональность, конкурентоспособность, ресурсный потенциал

В статье исследовано современное состояние уровня переработки нефтегазовой промышленности в Азербайджане и обуславливающие факторы его повышения. С этой целью анализированы вопросы рационального использования нефтегазовых ресурсов в стране, проблемы развития промышленных сфер, особенно модернизация перерабатывающих предприятий, создание производственной сферы на основе новейших технологий, деятельности существующих нефтегазовых и нефтехимических перерабатывающих предприятий. Одновременно обосновано комплексное рассмотрение возможностей существующих технологических установок нефтегазовой и нефтехимической перерабатывающих сфер, их обновления, обеспечения сырьем и балансирования в целом.

В конце статьи дан ряд предложений и рекомендаций по повышению уровня переработки нефтегазовой промышленности в Азербайджане.

İQTİSADİYYATIN AYRI-AYRI SAHƏLƏRİNİN MODERNLƏŞDİRİLMƏSİ ŞƏRAİTİNDƏ ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNNOVASIYALI FƏALİYYƏTİN ƏSAS ASPEKTLƏRİ

Lalə MAHMUDOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti, i.e.n., dos.

Rəyçi: i.ü.f.d. Nuridə Əmiraslanova

Açar sözlər: innovasiya, ali məktəb, metodiki sistem, elmi tədqiqatlar, innovasiya iqtisadiyyatı

İnnovasiyalı inkişaf yolunun seçilməsi təhsil sisteminin yüksək keyfiyyətini təmin etməyə və ölkə iqtisadiyyatının innovasiya fəaliyyətinə professor-müəllim və tələbə heyətini cəlb etməklə təhsil xidmətləri bazarı ilə əmək bazarının integrasiya səviyyəsinin yüksəlməsinə şərait yaradır. Bu isə müasir ali təhsil sisteminin elmtutumlu mütəxəssislərin hazırlanmasına və yenidən hazırlanmasına yönəldilməsini tələb edir. Müasir ali məktəbin innovasiyalı inkişaf yolu – obyektiv zərurətdən irəli gələn, məqsədyönlü və dönməz prosesdir. Bu proses əsasən, professor-müəllim heyətinin və tələbələrin ölkə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrinin innovasiya fəaliyyətinə cəlb etməklə keçirilir.

Universitetin elmi, tədris və mənəvi-maarifləndirmə işlərinin yeniləşdirilməsi elmi, tədris və innovasiya fəaliyyət növlərinin dərin integrasiyasını, ali məktəbin real rəqabətqabiliyyətini artıran innovasiyalı, yaradıcı potensialı formalaşdıran mexanizmlərin işlənilib-hazırlanmasını və tətbiqini tələb edir. Bu şəraitdə yeni biliklərin alınması, yayılması və tətbiqinin vahid prosesi əsasında prioritet sahələrdə innovasiyalara istiqamətlənmiş mütəxəssislərin hazırlanması ali məktəblərin əsas məqsədidir. İnnovasiya iqtisadiyyatı üçün bu cür mütəxəssislərin hazırlanması ali məktəblərdə innovasiya mühitinin formalaşdırılmasını, həmçinin müəllimlərin müvafiq hazırlığa və mədəniyyətə malik olmasını tələb edir.

Ali məktəbdə innovasiya fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi elm sahəsindən başlamalı və professor- müəllim heyətinin və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinə aid olan müəssisələrin innovasiya problemlərini həll etmək məqsədi ilə tələbələrində cəlb olunması hesabına innovasiya layihələrinin axtarışına və mənimsənilməsinə əsaslanmalıdır.

İqtisadi sahələrin innovasiyalı inkişafı yeni biliklərin yaradılması, istifadəsi və yayılmasında ali məktəblərin rolunun artırılması şəraitində innovasiya sahəsində əməkdaşlıqla bağlı bir sıra məsələlərin həllini tələb edir.

Bu məqsədlə bizim tərəfimizdən professor-müəllim heyətinin və tələbələrin ali məktəbin innovasiya fəaliyyətinə cəlb olunmasının metodiki sistemi işlənilib-hazırlanmışdır. Metodiki sistemin məqsədi bazar iqtisadiyyatı şəraitində universitetin innovasiyalı fəaliyyətinin sosial əməkdaşlığının səmərəli təşkilindən, innovasiyalı intellektual potensialın formalaşdırılmasından, ölkə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrinin innovasiya fəaliyyətində professor-müəllim heyətinin və tələbələrin geniş iştirakını təmin etməkdən ibarətdir.

Metodiki sistemin vəzifələrinə daxildir:

- Elmi və innovasiya fəaliyyətinin təşkili mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və bu fəaliyyətin iqtisadi sahələrin real ehtiyatlarının ödənilməsinə yönəldilməsi;
- Universitetin milli innovasiya sistemində iştirakının aktivləşdirilməsi;
- Professor-müəllim heyətinin və istedadlı gənclərin intellektual potensialından səmərəli və məhsuldar istifadə;
- Elmi ideyaların və innovasiya layihələrinin kommersiyalaşdırılmasına kömək etmək;
- Tələbələrin pedaqoji, elmi – tədqiqat və istehsalat sahələrində ixtisas təcrübələrinin təşkilinin diferensiallaşdırılmış formalarının tətbiqi;
- İstehsalata cəlb olunmuş professor və müəllimlərin ixtisaslarının artırılmasının innovasiya formalarının tətbiqi.

Professor-müəllim heyətinin və tələbələrin iqtisadi sahələrin innovasiya fəaliyyətinə cəlb olunması sistemi aşağıdakı mərhələlər üzrə həyata keçirilə bilər:

- 1.İnnovasiya işləmələrinin tələbatlar bazasının formalaşdırılması;
- 2.Professor-müəllim heyətinin və tələbələrin innovasiyalara tələbatlarının informasiya təminatının təşkili;
- 3.İnnovasiya qruplarının təşkili;
- 4.Müştərək innovasiya fəaliyyəti prosesinin təşkili;
- 5.İnnovasiya tədqiqatlarının nəticələrinin əldə olunması;
- 6.İnnovasiya işləmələrinin tətbiqi.

Göstərilən mərhələlərin həyata keçirilməsi universitetin elmi və tədris fəaliyyəti ilə bağlıdır, tədrisin məzmununun, təlim texnologiyalarının təkmilləşdirilməsinə, tələbələrin innovasiya fəaliyyətinin həvəsləndirilməsinə yönəlib.

Professor - müəllim heyətinin və tələbələrin iqtisadi sahələrin innovasiya fəaliyyətlərinə cəlb edilməsi prosesində aşağıdakı istiqamətlərə xüsusi diqqət ayrılmalıdır:

- Təhsildə innovasiya yanaşmasının işlənməsi və istifadəsi, əməkdaşlıq pedaqogikasının təcrübədə tətbiqi, tələbələrə müstəqil çalışmaları üçün şəraitin yaradılması;
- Təhsilin keyfiyyətinə nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi və inkişafı;
- İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə tələbələrin biliklərinin ixtisaslarının, vərdislərinin formalaşdırılmasının çoxpilləli sisteminin yaradılması;
- Universitet kafedralarının iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinə aid olan müəssisələrinə təhkim olunması, rəqabətqabiliyyətli məzunlara olan tələbatın monitorinqi, iqtisadi sahələrin inkişafının prioritet sahələri üzrə fənn proqramlarının təkmilləşdirilməsi;
- İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinə aid olan müəssisələrdə professor-müəllim heyətinin ixtisaslarının artırılması prosesinin təşkili yolu ilə onların innovasiya komplekslərinin formalaşdırılması.

İqtisadi sahələrin innovasiya fəaliyyətlərinə universitetlərin professor-müəllim heyətinin və tələbələrin cəlb olunması nəticəsində aşağıdakılar təmin oluna bilər:

- Müasir texnoloji bazaya malik olan müəssisələrlə real sosial əməkdaşlığın yaradılması;

- İnnovasiya işləmələrinin yaradılmasında universitetin professor-müəllim heyətinin iştirakının artırılması;
- İnnovasiya fəaliyyətini həyata keçirən müəssisələrdə tələbələrin ixtisas təcrübələrinin keçirilməsi, innovasiyalara motivlərin formalaşdırılması;
- Kurs işi, buraxılış işi, magistr, və doktorluq dissertasiyalarının innovasiya iqtisadiyyatına yönəldilməsi;
- Universitetlərin elmi və tədris şöbələrinə müəssisələrə innovasiya fəaliyyətlərini həyata keçirən aparıcı mütəxəssislərin cəlb olunması;
- Universitetin innovativ intellektual potensialının formalaşdırılması.

Beləliklə, universitetlərin professor-müəllim heyətinin və tələbələrin iqtisadi sahələrin innovasiya fəaliyyətlərinə cəlb olunmasının metodiki sistemi Azərbaycan Respublikasının innovasiya iqtisadiyyatının modernləşdirilməsinin mühüm tərkib hissəsi kimi universitetlərin innovasiyalı inkişafına şərait yarada bilər.

Ölkəmizin təbii sərvətlərinin, elmi-texniki potensialının və yüksək ixtisaslı kadrlarının, elmi bazasının mövcudluğundan irəli gələn rəqabət üstünlüklərinə baxmayaraq inkişafın yeni paradigmasına hələ də tam keçmək mümkün olmamışdır.

İnnovasiya cəmiyyətində məktəb xüsusi yer tutur. Biliklər iqtisadiyyatında dövlət, universitet, biznes birliyində ali məktəbə xüsusi yer ayırır.

Universitet elmi parkları və biznes-inkubatorları elmi tədqiqatları və işləmələri ilə məşğul olan start-up-kompaniyalarının yaradılması, həmçinin universitetdə əldə alınmış texnologiyaların kommersiyalaşdırılması və ya lisenziyalar əsasında alınmış intellektual mülkiyyətin obyektlərinin yaradılması proseslərini stimullaşdırmağa istiqamətləndirilib.

Qərb alimlərinin son illərdə apardıqları tədqiqatların nəticələrinə görə dövlət və özəl universitetlərinin bazasında yaradılmış innovasiya infrastrukturunu obyektlərini regional iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması vasitəsi kimi qəbul etmək olar.

Belə ki, Amerika tədqiqatçıları F.Link və D.Skott “Amerika elmi parkları: innovasiyaların yayılması və onun universitetlərin akademik missiyalarına təsiri” məqalələrində aşağıdakı nəticəyə gəlmişlər: universitetlərin müəssisələrə yaxınlığı və vençur kapitalının mövcudluğu onların inkişafına müsbət təsir göstərir. Bununla yanaşı elmi park universitetin nəşriyyat və patent aktivliyini stimullaşdırır, məzunları işlə təmin etməyə və görkəmli alimləri işə dəvət etməyə imkan verir. Onların İsveçdən olan həmkarları R.Ferqyuson və K.Olofson parklarda yerləşən firmaların onlardan kənarda yerləşən firmalara nisbətən daha möhkəm və dayanıqlı olduqlarını “Elmi parklar və yeni texnoloji firmaların inkişafı: lokallaşma, mövcudluq və inkişaf” adlı məqalələrində qeyd ediblər [2].

Beləliklə, innovasiya fəaliyyətini dəstəkləyən universitetlərin infrastruktur obyektləri bir çox funksiyaları yerinə yetirirlər, onlardan ən mühümləri universitetlər, tədqiqat laboratoriyaları, şəxsi müəssisələr arasında əməkdaşlığın müxtəlif formalarının inkişafı, həmçinin yeni ideyaların innovasiyalı, kommunikasiya cəhətdən səmərəli texnologiyalara çevrilməsində firmalara köməklik göstərilməsidir.

Dünyanın aparıcı ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, elmin, təhsilin integrasiyası və onların

iqtisadiyyatın real sektoru ilə sıx əməkdaşlığının təmin olunması universitetlərin innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması məsələsinin səmərəli həlli yollarından biridir. Beləliklə, söhbət səmərəli “elm-təhsil-biznes” kooperasiya şəbəkəsinin formalaşdırılmasından gedir [1].

Müasir Azərbaycan iqtisadiyyatının meyilləri, həmçinin beynəlxalq təcrübə kooperasiya şəbəkəsinə universitetlərin iştirakı ilə yaradılan və konkret elmi-texniki ideyaların kommer-siya mənimsənilməsinə çatdırılmasını təmin edən kiçik innovasiya müəssisələrinin daxil edilməsinin məqsədəuyğunluğunu göstərir.

Hazırkı dövrdə MDB ölkələrində universitetlər bazasında yaradılan innovasiya fəaliyyətinin bir sıra infrastruktur dəstəyi obyektləri uğurla fəaliyyət göstərir, həmçinin innovasiyaların tətbiqini stimullaşdıran müxtəlif mexanizmlər tətbiq edilir.

Bunlara misal olaraq V.Q.Şuxov adına Belqorod Dövlət Universitetini (V.Q.Şuxov adına BDTU) göstərmək olar. Bu ali məktəbin təcrübəsinin öyrənilməsi məqsədə uyğun hesab edilir.

Universitet sahib olduğu baza əsasında innovasiya infrastrukturunun formalaşmasında aktiv iştirak edir. Hazırkı mərhələdə tədris elmi-innovasiya kompleksinin səmərəli modeli formalaşmış və dinamik inkişaf edir. Bu modelin fəaliyyəti nəticəsində tələbələrin, doktorantların və elmi işçilərin fəaliyyətləri daha da aktivləşmişdir. Nəticədə kafedra, elmi-tədqiqat laboratoriyalarını, kafedraların iştirakı ilə yaradılmış kiçik innovasiya müəssisələrini özündə birləşdirən elmi-tədris innovasiya platformaları universitetin əsas elementinə çevrilmişdir. Beləliklə, elmi- tədris innovasiya platforması yüksək ixtisaslı kadr hazırlığının tam tsiklini təmin edir, yeni biliklərin innovasiya işləmələrinin, innovasiya məhsul buraxılışının qeyd-nəqliyəsini həyata keçirir.

Universitetin elmi-innovasiya fəaliyyəti modelinin reallaşmasında əsas rolunu iki səviyyədə ibarət olan innovasiya kəməri təşkil edir.

Birinci pillə - elmi-tədqiqat innovasiya platformaları (universitetdə 16 belə platforma yaradılıb) və onların inkişafının ilk mərhələlərində kiçik innovasiya müəssisələrinin infrastruktur dəstəyi obyekti “İnnovasiya – texnoloji” mərkəzi yaradılmışdır. Bu mərkəz bir neçə layihələr kompleksini icra edir: “İnnovasiya biznes-inkubator”, “Biznes-mərkəz”, “Yüksək texnologiyalar sahəsində sahibkarlıq məktəbi”.

“İnnovasiya biznes-inkubator”unda yerləşən kiçik müəssisələr güzəştli şərtlərlə elmi-tədris innovasiya meydanlarından istifadə etməklə innovasiya fəaliyyətlərini həyata keçirmək imkanını əldə edirlər. Dəstəyin prioritet istiqamətləri:

- Alimlərə elmi-tədqiqat işləmələrini istehsalat tədqiq etməyə köməklik göstərilməsi;
- Universitet alimlərinin, doktorantlarının, tələbələrin iştirakı ilə yaradılan kiçik innovasiya müəssisələrinin dəstəklənməsi;
- Alimlərə və kiçik innovasiya müəssisələrə elmi-konsaltinq xidmətlərinin göstərilməsi.

“İnnovasiya biznes-inkubator”una daxil olan müəssisənin nizamnamə kapitalına universitetin intellektual mülkiyyətindən (səmərəli modelləri, EVM proqramları) istifadə hüquqları daxil edilir. Bu müəssisələr enerji qoruması, nanotexnologiyalar, informasiya texnologiyaları, yeni materialların və avadanlıqların yaradılması sahəsində fəaliyyəti həyata keçirirlər. Belə

kiçik innovasiya müəssisələrindən biri “Maşınqayırmanın innovasiya texnologiyaları və avadanlıqları” MMC-dir. Müəssisənin fəaliyyəti “Sənayedə mexatron və idarəetmə sistemləri” Elmi Tədqiqatları (SMİS ETM) və V.Q.Şuxov adına BDTU, REA A.A. Blaqonravov adına Maşınqayırma İnstitutu, Cihazqayırma və İnformatika Moskva Dövlət Akademiyası, Libers Texniki Universiteti, Moskva Dövlət Polad İnstitutu daxil olan konsorsiumun həyata keçirdikləri elmi tədqiqatlara əsaslanan SMİS ETM və V.Q.Şuxov adına BDTU tətbiqi və fundamental elmi tədqiqatları, onların kommersiyalaşdırılması, fundamental elmi tədqiqatları və tədris prosesini inkişaf etdirən və birləşdirən yeni proqramların və metodların işlənməsi, təhsil əməkdaşlığının metodiki təminatı sahəsində elmi-pedaqoji potensialının integrasiyası əsasında mexatronika, robottexnika, idarəetmə sistemlərinin və mikrosistem texnika, nanosistem və nanomanipulyatorların sahələrində gənc mütəxəssislərin və yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasıdır.

İkinci pillə “V.Q.Şuxov adına BDTU –nun texnoparkı innovasiya fəaliyyəti üzrə mütəxəssislərin assosiasiyası universitet alimlərinin elmi-texniki və innovasiya işləmələrinin Rusiya Federasiyası və xarici ölkələrinin sənaye və iqtisadiyyatın digər sahələrində tətbiq edilməsinə yardım göstərir. Rusiyanın və xarici şirkətlərin 100-dən artıq aparıcı sənaye müəssisəsi texnoparkların üzvləridirlər. İnnovasiya kəmərinin ikinci pilləsindən aşağıdakılar həyata keçirilir:

- Rusiyanın və xarici ölkələrin sənayesinə innovasiyaların tətbiqi məsələlərində alimlərin cəlb edilməsi;
- Universitet fakültələrinə və kafedralarına strateji tərəfdaşların axtarışında yardım göstərmək;
- Assosiasiya üzvləri və partnyorlar arasında əməkdaşlıq proqramlarını formalaşdırılması.

İqtisadiyyatın dövlət və özəl sektorları, elmi və sənaye sahələri arasında səmərəli əməkdaşlıq üçün müvafiq şəraitin yaradılması.

Düşünürük ki, V.Q. Suxor adına BDTU-nun və bu sahədə uğurlu fəaliyyət göstərən digər ali məktəblərin təcrübələrinin öyrənilməsi ölkəmizdə ali məktəblərin innovasiya fəaliyyətlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təkan verə bilər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Романович Л.Г. Совершенствование организационно-экономического механизма стимулирования инновационной деятельности в системе малого предпринимательства: монография - Белгород : БГТУ, 2009 -104 с.

2. Бегимкулов У., Гиясова У. Высшее образование: социальная ответственность и качество. Материалы международной конференции «состояние и перспективы развития высшего образования - влияние программы ТЕМПУС», 21-22 сентября 2010.- Алматы .- с.79-84.

3. Романович Л.Г. Международный опыт стимулирования инновационной деятельности в системе малого предпринимательства Белгород : БГТУ, 2010 -151 с.

4. Рыбак Л.А. Эффективные методы решения задач кинематики и динамики робота – станка параллельной структуры: монография – М. ФИЗМАЕЛИТ, 2011 – 148 с.

Abstract

BASIC ASPECTS OF THE INNOVATION ACTIVITIES IN THE HIGH SCHOOLS IN THE CONDITION OF THE MODERNIZING OF SEPARATE AREAS OF THE ECONOMY

Lala MAKHMUDOVA

Sumgayit State University, Ph.D on economy, asc prof

Key words: high school, methodical system, scientific investigations, innovation economy

The article deals with the economic foundations of stimulation of innovative activity on the basis of higher educational institutions actual problems and the legislation in the field of stimulation of innovative activity on the basis of the universities, as well as issues of theory and practice of organizing the objects of infrastructure support for small innovative companies with the universities.

The article looks at the content and role of the methodical system, which focus on the close relationship between higher education institutions and industry sectors in the process of the preparing professional oriented graduates, who possess creative thinking skills and are able to create innovations and to implement it in a real production process.

Резюме

ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ВЫСШИХ ШКОЛАХ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ОТДЕЛЬНЫХ ОТРАСЛЕЙ ЭКОНОМИКИ

Лала МАХМУДОВА

к.э.н., доц. Сумгаитский Государственный Университет

Ключевые слова: инновация, высшая школа, методическая система, научные исследования, инновационная экономика

В статье говорится об экономических фондах поддержки инновационной деятельности на основе университетов: фактические проблемы и законодательство в области развития инновационной деятельности на основе университетов, так же проблемы теории и практики организации объектов инфраструктуры поддерживающих деятельность небольших инновационных компаний с университетами.

В статье рассматривается содержание и сущность методической системы, предусматривающей тесное взаимодействие высших образовательных учреждений и предприятий отраслей экономики в процессе подготовки современных инновационных кадров, обладающих креативным мышлением, способных к созданию инноваций и их

BEYNƏLXALQ REYTING TƏŞKİLATLARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN İKT SEKTORUNUN MÖVCUD DURUMU VƏ ONU SƏCİYYƏLƏNDİRƏN İNKİŞAF PROQRAMLARI

Malik TAĞIYEV

“Azərbaycan” Universiteti, dissertant

Rəyçi: i.e.d., prof. Dünyamalı Vəliyev

Açar sözlər: İKT, proqram, inkişaf, xidmət, reyting

Son illər milli rəbitəmizin inkişafı məqsədilə, dövlətimiz tərəfindən inkişaf proqramları qəbul olunmuşdur. Təbii ki, bu inkişaf proqramları sahənin inkişafına təkan vermiş eyni zamanda, sahənin dövlət tərəfindən tənzimlənməsində böyük rol oynamışdır. Bunun nəticəsidir ki, milli rəbitəmiz inkişaf yolunda xeyli nailiyyətlər əldə etmiş və bu da beynəlxalq reyting təşkilatlarının apardığı qiymətləndirmələrdə öz əksini tapmışdır.

Müasir dövrdə iqtisadiyyatın, onun ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı, dünya miqyasındakı rolu və əhəmiyyəti ilə bağlı müxtəlif qiymətləndirmələr aparılır, reytinglər tərtib olunur. Beynəlxalq təşkilatlar və reyting qurumları tərəfindən aparılan bu cür qiymətləndirmələr dünya ölkələrini sahələr üzrə inkişaf səviyyələrinə görə bir-biri ilə müqayisə etməyə imkan verir. Beynəlxalq təşkilatlar, maliyyə institutları, biznes strukturları öz fəaliyyətlərində aparılmış reyting məlumatlarından istifadə edirlər.

Rəbitə və informasiya cəmiyyətinin əsas parametrlərini əks etdirən və dünya miqyasında geniş yayılmış əsas reyting cədvəli Beynəlxalq Telekomunikasiya İttifaqı tərəfindən tərtib olunan “İnformasiya cəmiyyətinin ölçülməsi”dir. Bu reyting cədvəlində Azərbaycanın 2014-cü ildə mövqeyi yüksək olmuşdur. Belə ki, Beynəlxalq Telekomunikasiya İttifaqının hazırladığı hesabatda Azərbaycan İKT-nin inkişaf indeksinə görə 157 ölkə arasında 61-ci mövqedə qərarlaşmışdır. Bu göstərici İKT üzrə əsas göstəricilərin birgə təmsil olunması və ümumiləşdirilməsi, onların müvafiq dövrlər üzrə müqayisəsi ilə xarakterizə olunur. İndeksin hesablanma metodologiyasına əsasən bu proses 3 qrupda cəmləşməklə, 11 göstəricidən istifadə olunur. Dünya səviyyəsində hər bir göstərici üzrə ideal orta göstərici (median göstəricisi) və aqreqasiya üçün onların xüsusi çəkili müəyyənəşdirilmişdir. Hər bir göstərici üzrə ayrı-ayrı ölkələrin fərdi məlumatları müəyyən olunmuş orta göstəriciyə bölünür və həmin göstərici üzrə müəyyənəşdirilmiş xüsusi çəkiyə vurulur. Aqreqasiyada “İKT-yə giriş” adlı birinci və “İKT-dən istifadə” adlı ikinci qrupun hər birinin xüsusi çəkisi 40%, “İKT bilikləri” üzrə üçüncü qrupun xüsusi çəkisi isə 20%-dir. Birinci qrupun tərkibində hər bir göstəricinin xüsusi çəkisi 20%, ikinci və üçüncü qrupda isə hər bir göstəricinin xüsusi çəkisi 33% səviyyəsindədir. Göstəricinin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, dünya ölkələri üzrə İKT-nin inkişaf səviyyəsini hər hansı fərdi göstərici ilə deyil, aqreqasiya olunmuş orta göstəricilər əsasında müqayisə etmək mümkündür. Yekunda 40%-lik paya malik olan İKT-yə giriş

qrupunda hər birinin xüsusi çəkisi 20% olan əhalinin hər 100 nəfərinə düşən əsas telefon aparatları, əhalinin hər 100 nəfərinə düşən mobil telefon abunəçiləri, bir internet istifadəçisinə düşən beynəlxalq internet kanalın həcmi, kompüterli olan ev təsərrüfatlarının xüsusi çəkisi və evdə internetə girişi olan ev təsərrüfatlarının xüsusi çəkisi adlı göstəricilər əhatə olunur. Ümumi yekunda 40%-lik paya malik olan İKT-dən istifadə qrupunda hər birinin xüsusi çəkisi 33% olan 100 nəfərə düşən internet istifadəçilərinin sayı, hər 100 nəfərə düşən genişzolaqlı internet istifadəçilərin sayı, hər 100 nəfərə düşən genişzolaqlı mobil istifadəçilərin sayı göstəriciləri nəzərdə tutulur. Yekun indeksdə 20%-lik payı olan İKT bilikləri adlı qrupda hər birinin xüsusi çəkisi 33% olan əhalinin savadlılıq səviyyəsi, orta təhsilin ümumi qeydiyyat əmsalı və ali təhsilin ümumi qeydiyyat əmsalı hesablamalarda iştirak edir [1].

BMT tərəfindən aparılan və nəşr olunan “E-hökumət sorğusu”na əsasən Azərbaycan 193 ölkə arasında “E-hökumət inkişaf indeksi”nə görə 68-ci, “E-iştirak indeksi”nə görə isə 77-ci mövqedə qərarlaşmışdır. Ümumilikdə ölkə son bir ildə 28 pillə irəliləmişdir. “E-hökumət inkişaf indeksi” 3 əsas komponenti, onlayn xidmət, telekommunikasiya infrastrukturunu və insan kapitalı alt indekslərindən ibarətdir. İnsan kapitalı üzrə Azərbaycan 0.7480 əmsal, onlayn xidmət üzrə 0.4331, telekommunikasiya infrastrukturunu üzrə 0.4605 əmsal reyting xalına malik olmuşdur.

Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqı tərəfindən tərtib olunan başqa bir reyting, İKT qiymət səbəti indeksi hesablanarkən bir sıra İKT xidmətlərinə çəkilən xərclərin həmin ölkədə adambaşına düşən milli gəlirdə payı nəzərə alınır. Qiymət səbəti indeksinin sabit telefon xidməti üzrə abunəçilərin çəkdiyi xərclərin adambaşına düşən orta aylıq milli gəlirə nisbəti, mobil rabitə xərclərinin adambaşına düşən orta aylıq milli gəlirə nisbət və sabit şəbəkə üzrə genişzolaqlı internet xərclərinin adambaşına düşən orta aylıq milli gəlirə nisbəti adlı 3 əsas sub-komponenti vardır. Bu göstəriciyə görə Azərbaycan 166 ölkə arasında 56-cı yerdə qərarlaşmışdır [2].

Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları ilə bağlı digər bir reyting Dünya İqtisadi Forumunun “Qlobal informasiya texnologiyaları” hesabatında olan “Şəbəkə hazırlığı indeksi”dir. Bu indeksə görə, Azərbaycan 148 ölkə arasında 49-cu yerdə qərarlaşmışdır.

Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən 2008-2009-cu illər üçün hazırlanmış “İnformasiya texnologiyalarının qlobal inkişafı haqqında hesabat”da Azərbaycan iştirakçı olan 134 ölkə arasında 60-cı yeri tutmuşdur [3]. Bu göstərici ilə Azərbaycan MDB-nin iştirakçısı olan dövlətlər arasında lider olmuşdur.

Qeyd edilən reyting məlumatları ölkə rabitəsinin daha yüksək və ya daha zəif inkişaf etmiş sahələrini müəyyən etməyə həmçinin, bu sahədə müvafiq qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Bunun nəticəsində də, geridə qalan sahələrin inkişafı məqsədilə yeni proqramların qəbulu zərurəti yaranır. Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları sahəsində mühüm irəliləyişlərin əldə olunması, tanınmış Beynəlxalq reyting agentliklərinin apardıqları reytinglər üzrə ölkəmizin mövqeyinin yüksələn xətlə getməsinin davamlı olması üçün bir çox qərarlar və Dövlət Proqramları qəbul olunmuşdur. Qarşıdakı illərdə bu Dövlət Proqramlarının icrası nəticəsində ölkəmizin İKT sektoru üzrə reyting göstəriciləri yüksələcəkdir. Bu Dövlət Proq-

ramlarından biri ulu öndərimiz Heydər Əliyev tərəfindən 17 fevral 2003-cü ildə 1146 nömrəli Sərəncamla təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)”dır. Milli Strategiyada informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi səviyyəsinin hər bir ölkənin intellektual və elmi potensialının, İKT-nin geniş tətbiqi nəticəsində dövlət idarəçiliyində şəffaflığın və demokratiyanın inkişafının əsas göstəriciləri olduğu şərtləndirilərək, İnformasiya Cəmiyyətinə keçidin təmin olunması eyni zamanda, İKT-dən geniş istifadə olunması ölkənin hərtərəfli inkişafına xidmət etməklə yanaşı, əhəlinin sosial-iqtisadi vəziyyətində mövcud problemlərin həll olunması, yoxsulluğun azaldılması üçün mühüm vasitələrdən olduğu vurğulanaraq bir neçə prioritetlər müəyyənləşdirilmişdir:

- Vətəndaşların informasiya tələbatının ödənilməsi, insanın hərtərəfli inkişafının təmin olunması, ölkənin intellektual potensialının artırılması;
- İnformasiya cəmiyyətinə keçidi təmin etmək üçün hüquqi mühitin formalaşdırılması, effektiv, şəffaf və nəzarət oluna bilən dövlət idarəetməsi və yerli özünüidarəetmənin həyata keçirilməsi;
- İKT-nin tətbiqi ilə ölkənin iqtisadi potensialının gücləndirilməsi;
- İKT-dən istifadə etməklə milli tarixi, ədəbi və mədəni irsin qorunub saxlanması və təbliği [3].

Bu prioritetlərlə yanaşı, İKT sektorunun konkret istiqamətləri üzrə görüləcək işlərin dairəsi müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, təhsilin sahəsi üzrə onun informasiyalaşdırılması, bu yolla kadr hazırlığının təmin olunması, təhsilin monitorinqi, məsafədən təhsil, elmi biliklərin mübadiləsi üçün kompüter şəbəkələrinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi, İKT-dən istifadə üzrə maarifləndirmə işinin təşkili və s. kimi işlər, sosial sahədə İKT-dən istifadə etməklə, əhəliyə sosial-məişət xidmətlərinin təklifi, məsafədən səhiyyə xidmətlərinin göstərilməsi (tele-tibb), bu sahədə İKT-nin tətbiqi yolu ilə işsizliyin və yoxsulluğun aradan azaldılması və s. kimi işlər, telekommunikasiya infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi üçün, bu sahədə şəhər və kənd arasında olan fərqi aradan qaldırılması, yeni rabitə xətlərinin çəkilməsi və hər bir ucqar yaşayış məntəqəsinin bu xidmətlə təmini, internetə tam çıxışın təmini, bu sahədə səmərəli tarif siyasətinin aparılması və s; Elektron xidmətin təşkili nəticəsində vətəndaşla dövlət və qeyri-dövlət qurumları arasında məsafənin azaldılması, həmçinin dövlətin idarə edilməsində vətəndaşların iştirakının təmini, elektron sənəd dövriyyəsinin yaradılması və bunun da nəticəsində, vaxta və əlavə xərcə qənaət olunması, dövlət qulluqçularının ixtisas, bilik mübadiləsinin təmini, gələcəkdə bütün strukturların elektron sistemə inteqrasiyası və s. İKT üzrə normativ-hüquqi bazanın yaradılması və inkişaf etdirilməsi, elektron ticarətin təşkil olunması, milli informasiya resurslarının yaradılması və bütün bu qeyd olunanlarla yanaşı informasiya sahəsində milli təhlükəsizliyin təmin olunması və s. nəzərdə tutulmuşdur [3]. Strategiyanın icrasının ilkin mərhələsini nəzərdə tutan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 oktyabr 2005-ci il tarixli 1055 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı” (Elektron Azərbaycan) mühüm əhəmiyyət daşımışdır. Qəbul olunmuş bu Dövlət

Proqramı əsasən informasiya cəmiyyətinə keçidi təmin etmək üçün ilkin olaraq görülməli işləri nəzərdə tutmuşdur. Proqramın icrası sayəsində İKT bazarında azad rəqabət mühitinin yaradılması, sahəyə investisiyaların cəlb edilməsi və özəl sektorun inkişafı üçün əməli işlər görülmüşdür. Həmçinin sahənin hüquqi tənzimlənməsi üçün normativ-hüquqi baza təkmilləşdirilmiş, telekommunikasiya infrastrukturu müasirləşdirilmiş, yeni texnologiyaların tətbiq olunması, bütün sferadan olan istifadəçilərə göstərilən rabitə xidmətlərinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri yüksəldilmişdir. Proqram çərçivəsində görülmüş işlərin sayəsində proqramın icrasının son 5 ilində Azərbaycanın İKT və Poçt sektoru üzrə gəlirlərin həcmində artımlar müşahidə olunmuş və orta illik artım tempi 25 %-ə çatmışdır. Sahəyə yatırılmış investisiyaların həcmi isə, 850 mln manatdan çox olmuşdur. Əhaliyə göstərilən bütün rabitə xidmətlərinin həm keyfiyyəti, həm də çeşidinin artırılmasına nail olunmuşdur. Yeni nəsil proqram kommutatorlu (softswitch) stansiyalarının artırılması, Sabit şəbəkə operatorlarının işində modernləşdirmə işlərinin həyata keçirilməsi nəticəsində onların tutumu 45 %, əsas telefon aparatlarının sayı isə 38,1 % artmışdır. Bu dövrdə respublikamızın 24 şəhər və rayonun telefon şəbəkələri yenidən qurulmuş və elektronlaşdırılmışdır. MDB-də ilk olaraq Azərbaycanda “Yeni Nəsil Şəbəkələri” (NGN) texnologiyalarının tətbiqinə başlanılmışdır [4].

Hal-hazırda Bakı və Sumqayıt şəhərlərinin telefon şəbəkələri ilə yanaşı, bir neçə rayon olmaqla, Naxçıvan Muxtar Respublikasında NGN texnologiyaları tətbiq edilmişdir. Demək olar ki, 2008-ci ildə ölkədə bütün yaşayış məntəqələri telefonlaşdırılmışdır. Bu dövrdə rabitə xidmətlərinin keyfiyyət məsələləri də ön planda olmuş və bu məqsədlə respublikamızın rayonlarını birləşdirən fiber-optik kabel magistralı tikilib istifadəyə verilmişdir. Növbəti illərdə görülməli işlər, qarşıda duran həlli vacib məsələlər isə aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Belə ki, Dünya Bankının maliyyə dəstəyi ilə “Maliyyə xidmətlərinin inkişafı” layihəsi çərçivəsində həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan yüksək keyfiyyətli ənənəvi poçt xidmətləri ilə yanaşı poçt maliyyə xidmətlərinin təşkili və bunun üçün də, “Azərpoçt”-un mövcud xidmət infrastrukturunun yenidən qurulması, ölkəmizin ən ucqar yaşayış məntəqələrində yüksək səviyyəli telekommunikasiya xidmətləri və universal poçt xidmətlərinin təşkili və təklifi, qarşıdakı illərdə azad rəqabət mühitinin formalaşdırılması və özəlləşdirmə proqramının davam etdirilməsi, beynəlxalq tələb və tövsiyələrə uyğun olaraq milli standartlar və təsnifatların hazırlanması, informasiya cəmiyyətinə tam keçidin təmin olunması, dövlət idarəçiliyinin yeni və səmərəli metoduna keçidin təmini məqsədi ilə “Elektron Hökumət” layihəsinin daha da inkişaf etdirilməsi bunun üçün “Elektron hökumət Portalı”nın yaradılması və portala daha çox hökumət strukturlarının qoşulması və daha çox xidmət çeşidlərinin təklifi və s. qarşıdakı perspektivlərdir. Məhz bu perspektivlər ikinci Dövlət Proqramının qəbulunu zəruri etdi. Milli Strategiyada qarşıya qoyulan vəzifələrin növbəti illər üçün yerinə yetirilməsi məqsədilə, ölkə prezidenti İlham Əliyevin 11 avqust 2010-cu il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı” (Elektron Azərbaycan)dır. Proqramın qəbulunda məqsəd “Milli Strategiyada”dan irəli gələn vəzifələrin tam icrası və əvvəlki Dövlət Proqramın yekunlarına qiymət verilməsi, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, hazırkı

rabitə bazarında tələbatın müəyyən olunması, həmçinin beynəlxalq təşkilatların o cümlədən, Beynəlxalq Telekomunikasiya İttifaqının (BTİ) və Ümumdünya Poçt İttifaqının (ÜPI) tövsiyələrinin nəzərə alınması, informasiya cəmiyyətinə tam keçidin təmin olunması, İKT-nin tətbiqi nəticəsində informasiya və biliklərə əsaslanan rəqabətə davamlı iqtisadiyyatın qurulması və inkişaf etdirilməsi üçün sağlam mühitin formalaşdırılması, cəmiyyətin informasiyaya olan tələbatının öyrənilməsi dövlət idarəetmə mexanizmlərinin səmərəliliyinin artırılması və sairədir. Qəbul olunmuş İkinci Dövlət Proqramının əsasən dörd istiqamət üzrə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

1. Milli telekommunikasiya və poçt infrastrukturunun və xidmətlərinin inkişafı:
 - yeni texnologiyalar əsasında ölkədə telekommunikasiya və poçt infrastrukturunun müasirləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi, respublikanın bütün ərazisi üzrə fiziki və hüquqi şəxslərin telekommunikasiya və poçt xidmətlərinə çıxışının təmin olunması;
 - peyk rabitəsi texnologiyalarının və xidmətlərinin inkişaf etdirilməsi;
 - radio-televiziya, o cümlədən rəqəmli televiziya yayımının genişləndirilməsi;
 - internetin milli seqmentinin infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi;
 - cəmiyyətə keyfiyyətli və qənaətbəxş telekommunikasiya və poçt (o cümlədən poçt-maliyyə) xidmətlərinin təqdim olunması.
2. Dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarında İKT-nin tətbiqi və elektron xidmətlərin inkişaf etdirilməsi:
 - dövlət orqanlarında İKT həllərinin geniş tətbiqi üçün vahid konfidensial multiservis şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsi və vahid informasiya fəzasının formalaşdırılması;
 - dövlət informasiya sistemləri və resurslarının formalaşdırılması, integrasiyası və inkişaf etdirilməsi, dövlət orqanlarının öz aralarında, həmçinin fiziki və hüquqi şəxslərlə qarşılıqlı əlaqə zamanı təhlükəsiz informasiya mübadiləsi üçün mütərəqqi mexanizmlərin tətbiq edilməsi;
 - «E-hökumət» həllərinin tətbiqi və «bir pəncərə» prinsipi əsasında elektron xidmətlərin təqdim olunması;
 - İKT sahəsində görülən işlər barədə məlumatların yayılması.
3. İnformasiya cəmiyyətinə keçid üçün şəraitin yaradılması:
 - rəqəmsal uçurumun aradan qaldırılması üçün tədbirlərin genişləndirilməsi;
 - kompüter istifadəçilərinin sayının artırılması;
 - əhalinin müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyaları vasitələri və onların istifadəsi barədə maarifləndirilməsi, cəmiyyətin İKT savadlılığının artırılması;
 - əhalinin bütün kateqoriyaları, eləcə də məhdud imkanlı qruplar (əlillər və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar) üçün İKT-dən, o cümlədən internetdən istifadənin genişləndirilməsi;
 - iqtisadi, sosial və mədəniyyət sahələrində informasiya resurslarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi;
 - informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində lisenziyalaşdırma ilə bağlı fəaliyyətdə şəffaflığın təmin olunması, beynəlxalq təcrübənin nəzərə alınması;

- elektron iqtisadiyyata keçidin sürətləndirilməsi;
 - informasiya təhlükəsizliyi üzrə tədbirlərin görülməsi;
 - İKT və informasiya təhlükəsizliyi sahələrində müasir ixtisaslar üzrə kadr hazırlığı və ixtisasartırma üçün tədbirlərin görülməsi.
4. Rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü İKT potensialının gücləndirilməsi:
- İKT sahəsində dövlət standartlarının hazırlanması;
 - milli elektron informasiya məkanında Azərbaycan dilinin tətbiqinin genişləndirilməsi [4].

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan müstəqillik əldə edərək bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inkişaf edir. Artıq dövlətimiz keçid dövrünü aşmış və inkişaf etmiş ölkə statusuna doğru irəliləyən bir ölkədir. Onu da qeyd edək ki, ÜDM-in formalaşmasında yüksək xüsusi çəki neft sektorunun payına düşmüşdür. Son illər ümumi iqtisadiyyatımızın inkişafı üçün qəbul olunmuş və icra olunmuş bir çox istər regional, istərsə də ümumi inkişaf proqramları nəticəsində artıq demək olar ki, qeyri-neft sektorunun inkişafında ciddi irəliləyişlər yaranmışdır. Yeni-yeni sənaye, istehsal müəssisələri, fabriklər, zavodlar və s. yaradılmışdır. Bununla da, ölkə iqtisadiyyatının neftdən asılılığının minimuma endirilməsi, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində ciddi işlər görülmüşdür. Nəzərə alınmalıdır ki, ilbəl qeyri-neft sektoru inkişaf edir. Məqsəd Azərbaycanı bütün sahələrdə dünyanın qabaqcıl ölkələri sırasına qoşmaqdır. Məhz bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli, 800 nömrəli Fərmanı ilə “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası təsdiq edilmişdir. Konsepsiyada ixrac yönümlü iqtisadi model əsas götürülərək, iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin təmini və onun strukturunun təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Həmçinin informasiya cəmiyyətinə keçidin təmini, innovasiya yönümlü və elm tutumlu iqtisadiyyatın qurulması, bütün dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarında İKT-nin tətbiqinin və elektron xidmətlərin, eləcə də informasiya təhlükəsizliyi sahəsində fəaliyyətin genişləndirilməsi, cəmiyyətin informasiya məhsul və xidmətlərinə tələbatının tam ödənilməsi, rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü İKT potensialının gücləndirilməsi, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin və elmi kadrların hazırlanması Konsepsiya çərçivəsində qarşıda duran prioritet vəzifələrdəndir [5]. Göründüyü kimi Konsepsiyada İKT-nin inkişafı ilə bağlı bir çox prioritetlər qarşıya qoyulmuşdur. Belə ki, qarşıdakı illərdə İKT infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, əhaliyə müasir və geniş çeşidli elektron xidmətlərin göstərilməsi, bütün ölkə ərazisində genişzolaqlı, ucuz və keyfiyyətli internetə çıxışın təmin edilməsi, distant təhsil, elektron ticarət, tele-tibb və digər müasir xidmət növlərinin geniş tətbiq olunması, elektron ticarət əqdləri iştirakçıların müdafiəsini və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi; bir sözlə bölgələrdə İKT-nin tətbiqi genişləndiriləcək, əhalinin rəqəmsal hazırlığı və ölkənin global informasiya məkanına inteqrasiya səviyyəsi yüksəldiləcəkdir. Bununla yanaşı, kosmik sənayenin inkişafı ilə bağlı müvafiq tədbirlər də görülməkdədir. Məlum olduğu kimi artıq Azərbaycanın ilk süni peyki “Azerspace-1” telekommunikasiya peyki 08 fevral 2013-cü ildə Fransız Qvianasında yerləşən Kuru kosmodromundan orbitə buraxılmışdır. 3,2 ton çəkisi olan və istismar müddəti

15 il nəzərdə tutulan peykdən teleradio yayımı və telekommunikasiya xidmətləri göstərilməsi, eləcə də korporativ və hökumət müştərilərinin tələblərinə cavab verən keyfiyyətli və dayanıqlı rabitə xidmətləri ilə təmin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Gələcəkdə yeni aşağı orbitli telekommunikasiya peyklərinin də orbitə çıxarılması nəzərdə tutulur ki, bunun da nəticəsində ölkədə ətraf mühitin mühafizəsi, kənd təsərrüfatı, topoqrafiya və kartoqrafiya və s. sahələrdə səmərəli fəaliyyət təmin ediləcəkdir. Nəticədə etibarlı peyk rabitəsinin təmini, ölkənin informasiya təhlükəsizliyinin qorunması ilə yanaşı peykdən kommersiya məqsədilə istifadədən əldə olunan gəlirlər ölkə iqtisadiyyatına çox müsbət təsir göstərəcəkdir [7]. Məhz bu konsepsiyadan irəli gələn məsələlərin həlli üçün “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev 2 aprel 2014-cü il tarixli Sərəncam imzalamışdır.

Ölkənin regionun İKT xidmətləri bazarına çıxışını təmin etmək məqsədi ilə tranzit informasiya magistrallarının, regional informasiya resurslarının və şəbəkə idarəetmə sistemlərinin qurulması kimi layihələr həyata keçiriləcəkdir.

Müasir dövrdə demokratik inkişaf yoluna qədəm qoymuş Azərbaycan üçün bu prosesin daha da şəffaf həyata keçirilməsi üçün “Elektron hökumət”in (ing. e-Government) əhəmiyyəti böyükdür. Ümumiyyətlə “Elektron hökumət”in əsas məqsədi müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə ölkə vətəndaşlarına, həmçinin vətəndaşlığı olmayan hüquqi və fiziki şəxslərə bütün dövlət qurumlarının xidmətlərinin cəmləşdiyi portal vasitəsilə xidmətin göstərilməsidir. Bu xidmətin yaradılmasında əsas məqsəd, məmurlarla vətəndaşlar arasında “məsafəni” maksimum azaltmaq və bir pəncərə prinsipi əsasında ölkə əhalisinin bu xidmətlərə olan ehtiyacının ödənilməsidir.

Layihənin əhəmiyyəti aşağıdakılardır:

- İdarəetmədə İKT-nın tətbiqinin genişləndirilməsi nəticəsində xidmətin səviyyəsinin yüksəldilməsi və bu xidmətlərdən istifadənin sadələşdirilməsi;
- Dövlət və yerli özünüidarəetmə qurumlarının işinin səmərəliliyinin artırılması və təqdim olunan elektron xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- İstifadəçilərə dövlət qurumları tərəfindən təqdim olunan elektron xidmətlərin optimallaşdırılması və yerinə yetirilmə prosedurlarının sadələşdirilməsi;
- Elektron xidmətlər vasitəsilə istifadəçilərə təqdim olunan məlumatların həqiqiliyinin, tamlığının, etibarlılığının və asan əldə olunmasının təmin edilməsi;
- İstifadəçinin sorğusuna əsasən, məlumatların axtarılmasının və əldə olunmasına sərf olunan vaxtın minimuma endirilməsi;
- İstifadəçinin yerləşdiyi coğrafi məkandan asılı olmayaraq, ölkənin bütün ərazisində təqdim olunan elektron xidmətlərdən istifadənin mümkünlüyü [8].

Ona görə də bu sahədə qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün, ilk növbədə portalda dövlət qurumlarının və onların xidmət çeşidlərinin artırılması vacib şərtlərdəndir. Azərbaycanda “Elektron hökumət” layihəsi beynəlxalq təcrübəyə əsaslanır və burada eyni zamanda əsas məqsədlərdən biri də şəffaflığın təmin olunmasıdır. Bu sahədə tam əsas hüquqi baza

yaradılmışdır. Belə ki, “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramının (Elektron Azərbaycan” cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən təsdiq olunması, “Dövlət orqanları tərəfindən elektron xidmətlərin göstərilməsinin təşkili sahəsində bəzi tədbirlər haqqında” 23 may 2011-ci il tarixli Fərmanı və s. misal göstərmək olar. Bu sahədə əlaqələndirici təşkilat olaraq Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi digər dövlət orqanları ilə birgə fəaliyyət göstərərək bu sahədə müvafiq infrastrukturun yaradılmasını həyata keçirir. Artıq bu sahədə elektron imzaların istifadəsi üçün Milli Sertifikasiya Xidmətləri Mərkəzi yaradılmış və bütün dövlət qurumları tərəfindən xidmətlərin təklifi üçün artıq lazımi imkan yaradılmışdır. Gələcəkdə də, “Elektron hökumət”in formalaşdırılması məqsədi ilə ardıcıl və mərhələli qaydada müvafiq işlərin həyata keçirilməsi, dövlət orqanlarında müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi işinin genişləndirilməsi, dövlət orqanlarının öz aralarında vahid infrastruktur əsasında təhlükəsiz informasiya mübadiləsinin aparılması, onların funksional vəzifələr üzrə əhaliyə elektron xidmətlər göstərməsinin təmin edilməsi, informasiya təhlükəsizliyinin yüksəldilməsi, peşəkar istifadəçi və mütəxəssislər hazırlanması kimi məsələlərin öz həllini tapması zəruridir. Eyni zamanda, proqramın icrası ilə elektron xidmətlərin keyfiyyəti yüksəldiləcək, bu xidmətlərə mobil rabitə, məlumat köşkləri və digər müasir vasitələrlə çıxışın təmin edilməsi, dövlət informasiya resurslarının və sistemlərinin vahid texnoloji standartlar əsasında integrasiyasının təmini və vahid informasiya fəzasının yaradılması məqsədə uyğun olacaqdır.

İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, ölkəyə daxil olan internet trafikində global kiberhücumların qarşısının alınması, informasiya proseslərinin mühafizəsi, dövlət orqanlarının informasiya resurslarının və sistemlərinin mümkün təhdidlərdən qorunması, kibertəhlükəsizlik sahəsində ümummilli hazırlığın qaldırılması və maarifləndirmənin genişləndirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılacaqdır.

İKT üzrə ən ümdə məsələlərdən olan kadr hazırlığı işi də təkmilləşdiriləcəkdir. Yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə və elmi kadrlara artan tələbatın ödənilməsi məqsədi ilə ölkənin ali təhsil ocaqlarında təhsilin elmi tədqiqatlar və innovasiyalarla sıx integrasiyasına əlverişli mühit yaradılacaq, dünyanın qabaqcıl təhsil ocaqları ilə əlaqələr genişləndiriləcək, həmçinin ölkədən kənara "beyin axını"nın qarşısının alınması üçün mümkün tədbirlər görülməcəkdir.

“2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya”nın tətbiqindən gözlənilir;

- Cəmiyyətin hərtərəfli inkişafı üçün informasiya cəmiyyətinin yaratdığı bütün imkanlardan bəhrələnməyə əlverişli şərait yaradılacaqdır;
- İKT sektorunun əsas göstəriciləri inkişaf etmiş ölkələrin müvafiq göstəriciləri səviyyəsinə çatdırılacaqdır;
- İKT istənilən fəaliyyət sahəsinə daha dərinlən nüfuz edəcək, cəmiyyətin inkişafındakı rolu əhəmiyyətli dərəcədə yüksələcəkdir;
- Onlayn media, sosial şəbəkələr və digər yeni media vasitələri gündəlik fəaliyyətin və əlaqələrin həyata keçirilməsində, cəmiyyətin həyatında mühüm yer tutacaqdır;
- Ölkədə İKT infrastrukturunu inkişaf etdiriləcək və əhalinin artan tələbatını qabaqlayaraq

müasir texnologiyalardan inkişaf üçün bəhrələnməyə imkan verəcək, bölgələr, sosial qruplar arasında və digər növ "rəqəmli fərqlilik" azaldılacaqdır;

- Rəqabətədavamlı İKT sənayesi formalaşacaq, ÜDM-də İKT, poçt və informasiya sektorunun payı artırılacaqdır;
- İnternet azadlığı, informasiya əldə etmək kimi universal dəyərlər təmin ediləcək, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının reallaşdırılması üçün müasir texnologiyalar yardımçı olacaqdır;
- Genişzolaqlı internet xidmətləri universal xidmətlərə aid ediləcək və ölkə ərazisində genişzolaqlı internet xidmətlərinə çoxçeşidli və müasir texnologiyalar əsasında çıxış imkanları genişləndiriləcəkdir;
- İnternet magistrallarına alternativ və yüksəksürətli birləşmələr təmin olunacaq, tranzit informasiya imkanları genişləndirilməklə, Azərbaycan Respublikası regionun İKT xidmətləri bazarının aktiv iştirakçısına çevriləcəkdir;
- Distant təhsil, elektron ticarət, telesəhiyyə və digər müasir xidmət növlərinin geniş tətbiqinə nail olunacaqdır;
- Kosmik sənaye inkişaf edəcək, yeni telekommunikasiya və aşağı orbitli peyklərin orbitə çıxarılması ilə etibarlı peyk rabitəsi, milli radio və televiziya proqramlarının peykdən paket yayımı təmin ediləcək, ətraf mühitin mühafizəsi, kənd təsərrüfatı, topoqrafiya və kartoqrafiya, eləcə də milli təhlükəsizlik sahəsində fəaliyyətin səmərəliliyi artırılacaqdır;
- İKT-nin inkişafı üzrə elmi-texniki potensial, elm və istehsal arasındakı əlaqələr gücləndiriləcək, elm tutumlu məhsulların, informasiya cəmiyyətinin tələblərinə uyğun yeni bilik və yüksək texnologiyaların yaradılması və dünya bazarlarına çıxış imkanları genişləndiriləcəkdir;
- Dövlət orqanlarında, yerli icra hakimiyyəti və bələdiyyələrdə müasir İKT-nin tətbiqi genişləndiriləcək, effektiv, şəffaf və nəzarət oluna bilən dövlət idarəetməsi və yerli özünüidarəetmə bərqərar olacaq, əhalinin geniş təbəqələrinin idarəetmə prosesində iştirakı həyata keçiriləcək, elektron xidmətlərin keyfiyyəti yüksəldiləcək, bu xidmətlərə mobil rabitə, məlumat köşkləri və digər müasir vasitələrlə çıxış təmin ediləcəkdir;
- İKT əsaslı müasir təhsil sistemi inkişaf edəcək, ümumi təhsil müəssisələrinin genişzolaqlı internetlə təmini 100%-ə çatdırılacaqdır;
- Vətəndaşların elektron sağlamlıq kartı ilə təmin olunma səviyyəsi artırılacaqdır;
- İKT sektorunun inkişaf tempinə uyğun kadr hazırlığı sistemi formalaşdırılacaq, sektorun yüksəkixtisaslı mütəxəssislərə olan tələbatı tam ödəniləcəkdir;
- Ölkənin informasiya təhlükəsizliyi səmərəli qorunacaq, bu sahədə maarifləndirmə işi təkmilləşdiriləcək, informasiya təhlükəsizliyi mədəniyyəti yüksələcəkdir;
- Azərbaycan dilinin milli elektron informasiya məkanında istifadəsi, mədəni irsin qorunmasında İKT-nin tətbiqi genişləndiriləcəkdir;
- "AZ" milli domen zonasında fəaliyyət göstərən internet resurslarının sayı artacaqdır [6].

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 16 yanvar tarixli 2664 nömrəli Sərəncamı ilə 2013-cü il Azərbaycan Respublikasında "İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları ili" elan olunması nəticəsində bu sahədə mühüm nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Belə ki, "Elektron hökumət" portalı haqqında əsasnamənin cənab prezident tərəfindən təsdiq olunması, ilk süni peykimiz olan "Azerspace-1" peykinin orbitə buraxılması, Nazirlik yanında İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı Fondunun yaradılması, Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzinin əsasnaməsinin təsdiqi, Mobil cihazların qeydiyyatı sisteminin yaradılması və s. buna misal ola bilər. Ümumilikdə 2013-cü il rabitə sahəsi üçün uğurlu il olmuş və bir çox işlərin həyata keçirilməsi ilə yadda qalmışdır.

Nəticə: Göründüyü kimi, ölkə rəhbərliyinin dəstəyi ilə qəbul olunmuş proqramlar, həlli vacib məsələlərin icrası məqsədilə təsdiq olunmuş tədbirlər planı sayəsində rabitə sektoru bir çox inkişaf istiqamətləri üzrə öz mövqeyini qoruyaraq, eyni zamanda reyting göstəricilərində qeyd olunduğu kimi yüksək pillələrə doğru irəliləmişdir. Hər bir reyting göstəricisi üzrə müsbət mövqe inkişafı xarakterizə etdiyi üçün bu gün deyə bilərik ki, Azərbaycanın İKT sektoru inkişaf edir.

Qeyd olunan proqramlar üzrə vəzifələr tam icra olunduqdan sonra rabitə siyasətinin formalaşdırılmasında mühüm amillər nəzərə alınmalı, icra olunmamış və ya həllini gözləyən məsələlər analiz olunmalı, aparılmış analitik təhlillər əsasında prioritetlər müəyyən olunmalıdır. Bunlardan;

- İnkişafı xarakterizə edən sağlam və azad rəqabət mühitinin yaradılması məqsədilə rabitə sahəsində özəlləşdirmə işlərinin davam etdirilməsi;
- Bütün rabitə xidmətlərinin əhali üçün əlçatan olması və bunun üçün optimal tarif siyasətinin tətbiqi;
- Rabitə sferası strateji və çoxşaxəli sahə olmaqla, hər bir sahə üzrə (poçt, telekommunikasiya və s.) ənənəvi və qeyri-ənənəvi xidmətin çeşidinin artırılması;
- Keyfiyyətli xidmətin təklifi- bunun üçün modernizasiya tədbirlərinin aparılması;
- Xidmət operativliyinin yüksəldilməsi- bunun üçün sürətli xidmət təklifinin təşkili;
- Xidmət mədəniyyətinin yüksəldilməsi- bunun üçün maksimum şəkildə müasir dünyagörüşlü, savadlı xidmət personalının təşkili;
- Hesabatlılığın önə çəkilməsi və s.

ƏDƏBİYYAT:

1. Measuring information society, International Telecommunication Union, Geneva, 2014
2. United Nations, E-government survey, New York 2014;
3. "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)";
4. "Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı" (Elektron Azərbaycan);
5. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası;

6. “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya”;
7. www.mincom.gov.az Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin saytı;
8. www.e-gov.az Elektron hökumət portalı.

Abstract

POSITION OF ICT SECTOR OF AZERBAIJAN AS DEFINED BY EVALUATIONS OF INTERNATIONAL RATING ORGANIZATIONS AND DEVELOPMENT PROGRAMS CHARACTERIZING THIS POSITION

Malik TAGIYEV

Ph.D. student of Azerbaijan University

Key words: communication, program, development, service, rating

At recent years, in order to develop our national communication, several development programs have been adopted by our government. Certainly, these development programs stimulated the development of communication sector and at the same time played a great role in governmental regulation of this sector. As a consequence, many achievements have been made during the development of national communication and all these achievements were reflected during evaluations conducted by international rating organizations.

Резюме

ПОЗИЦИЯ СЕКТОРА ИКТ АЗЕРБАЙДЖАНА В ОЦЕНКАХ ПРОВЕДЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫМИ РЕЙТИНГОВЫМИ ОРГАНИЗАЦИЯМИ И ПРОГРАММЫ РАЗВИТИЯ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩИЕ ЭТУ ПОЗИЦИЮ

Малик ТАГИЕВ

Диссертант, Университет "Азербайджан"

Ключевые слова: связь, программа, развитие, услуга, рейтинг

В последние годы, с целью развития нашей национальной связи, наше государство приняло ряд программ развития. Естественно, эти программы развития стимулировали развитие области связи и в то же время сыграли большую роль в государственном регулировании этой области. В результате, много достижений было выполнено для развития национальной связи, а эти достижения были отображены в оценках проведенных международными рейтинговыми организациями.

BANKLARIN MALİYYƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ (AKTİV ƏMƏLİYYATLARIN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ)

Rza Taleh oğlu ƏLİYEV

*Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
İdarəçilik Akademiyası,*

Rəyçi: prof. f.e.d. Lalə Əhmədova

Açar sözlər: Bank, maliyyə təhlükəsizliyi, aktiv əməliyyat, səmərəlilik

Giriş: Məlum olduğu kimi, banklarda aktiv əməliyyatların rolu və əhəmiyyəti artdıqca fəaliyyətin son nəticələri daha səmərəli olur. Bankın bütövlükdə və həmçinin ayrı-ayrı filiallar kontekstində səmərəli fəaliyyət göstərməsi düzgün təşkil olunmuş və dəqiq həyata keçirilən bank idarəetməsinin mövcudluğu şəraitində mümkün olur. Aktiv əməliyyatlar vasitəsilə reallaşdırılan bank idarəetməsi ilk baxışdan daha çox inzibati metodların, elə inzibati qaydada həyata keçirilməsi kimi başa düşülsə də, bank fəaliyyəti, onun təhlili göstərir ki, bank idarəetməsi iqtisadiyyatın idarədilməsinin müasir mərhələsində bank sisteminin fəaliyyətinin bütün elementlərini əhatə edən, həm inzibati, həm də bazar metodlarını özündə əks etdirən kompleks tədbirlərin icra edilməsi mexanizmidir. Məhz bu mexanizm vasitəsilə bankın və bank sisteminin qarşısında duran ən mühüm makro və mikro səviyyəli vəzifələr yerinə yetirilir. Bəzi hallarda dövlət özü bank idarəetməsində yaxından iştirak edir ki, bu da iki halda baş verir. Birinci halda dövlət bank sistemində özünün xüsusi problemlərini həll etmək üçün iştirak edir. Bu o məqsədlə həyata keçirilir ki, dövlət iqtisadi sahədə həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərini reallaşdırmaq üçün faktiki fəaliyyətə keçir. Bunun üçün dövlət əlində olan bütün üsul və vasitələrdən istifadə edir ki, bank idarəetməsi vasitəsilə özünün son məqsədlərinə çatmış olsun.

İkinci halda dövlət bank sistemində kataklizmlər, çıxılmaz vəziyyətlər, iqtisadi inkişaf üçün maneələr yarandığı halda, məcburən iştirak edir. Bu hal o zaman baş verir ki, banklar və bütövlükdə bank sistemi bu və ya digər səbəbdən yaranmış elə çətin maliyyə vəziyyəti ilə üzləşir ki, həmin vəziyyətdən öz gücü, öz resursları hesabına çıxıb bilmir. Belə bir halda dövlət bank sisteminin fəaliyyətinə müdaxilə edir. Nəzərdən keçirilən hər iki halda dövlətin bank sisteminin işinə qarışaraq etatizm siyasətinə əl atması sistemin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədini güdür [1, s.117].

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, aktiv əməliyyatların son nəticəsi bankın fəaliyyətinin göstəricilərində öz əksini tapır ki, onun da səviyyəsi əldə edilən səmərəliliyin səviyyəsi ilə ölçülür.

Aktiv əməliyyatların reallaşdırılması vasitəsilə həyata keçirilən bank idarəetməsinin mühüm vəzifələri ümumi tənzimləmənin düzgün olaraq həyata keçirilməsindən, bankların fəaliyyətinə düzgün, vaxtlı-vaxtında və keyfiyyətlə nəzarət edilməsindən, bankın struk-

turlarının maliyyə və təşkilati sağlamlaşdırılmasının mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməsindən, pul bazarında ona aid olan vəzifələrin düzgün və qanunlara uyğun şəkildə həyata keçirilməsindən, ödəmə sisteminin ona aid olan hissəsində operativliyin və dəqiqliyin yerinə yetirilməsindən, bank bazarında özünə aid olan sahədə şəffaflığın təmin edilməsindən, bankın bank bazarındakı rəqabət sferasında rəqabətqabiliyyətliliyinin qorunub saxlanmasının təmin edilməsindən, maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsindən və s. bu kimi çoxsaylı digər məsələlərdən ibarətdir. Aparılan təhlillər və tədqiqatlar göstərir ki, qeyd edilən bütün məsələlərin nəticəsi səmərəliliyin səviyyəsi ilə ölçülməlidir.

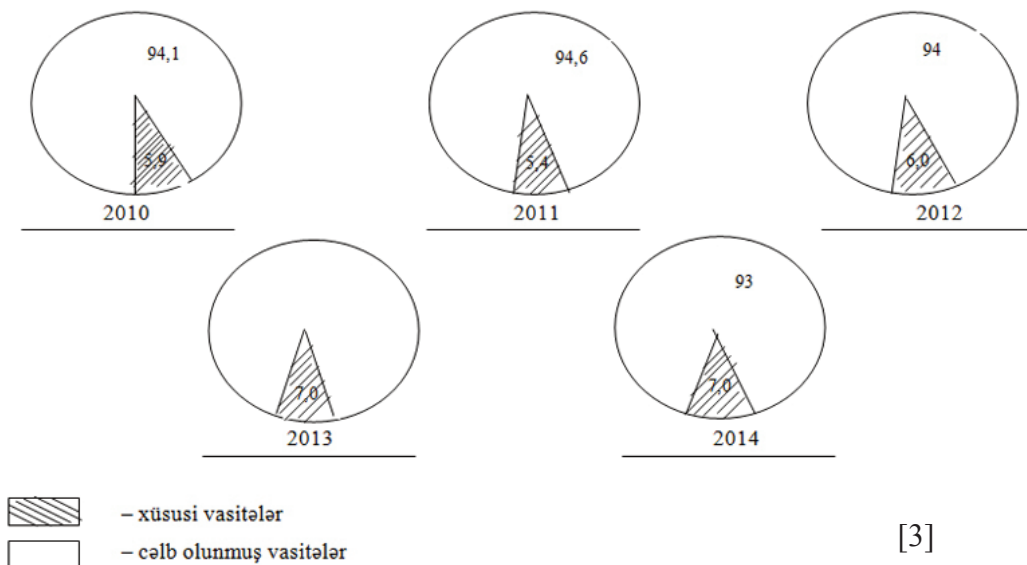
Azərbaycan Beynəlxalq Bankının 2009 və 2014-cü illər ərzindəki fəaliyyətinin göstəriciləri sübut edir ki, qeyd edilən sahələr də yüksək səmərəlilik əldə olunmuşdur.

Azərbaycan Beynəlxalq Bankının məcmu kapitalının strukturu ətrafında aparılan təhlillər göstərir ki, tədqiqat aparılan illər ərzində qeyd edilən göstəricinin daimi olaraq dinamikası qeydə alınmış və 2010-cu ildəki 4037 mln. manatdan artaraq 2014-cü ildə 8463 mln. manata çatmışdır.

Bu artım məbləğcə 4426 mln. manat, faiz etibarilə isə 210% deməkdir. Cəmi dörd il ərzində bu göstəricinin iki dəfədən çox artması bank tərəfindən aparılan idarəetmənin yüksək səviyyədə təşkil olunmasından və səmərəli nəticələrə gətirib çıxarmasından xəbər verir. Həmin dövr ərzində xüsusi və cəlb olunmuş vəsaitlərin nisbətinin dəyişməsi də bank idarəetməsinin səmərəsinin yüksək olduğunu sübut edir. Belə ki, 2010-cu ildə məcmu kapitalın 5,9%-ni xüsusi vəsaitlər, 94,1%-ni isə cəlb olunmuş vəsaitlər təşkil etmişdir (Sxem 1).

Sxem 1.

Azərbaycan Beynəlxalq Bankında cəlb olunmuş və xüsusi vəsaitlərin strukturu (%-lə)

[3]

2011-ci ildə xüsusi vəsaitlərin məcmu kapitalda xüsusi çəkisi 5,9%-dən 5,4%-ə enmişdir. Bu o səbəbdən baş vermişdir ki, xüsusi vəsaitin məbləğində artım baş verməmiş, lakin cəlb olunmuş vəsaitlərin məbləği 394 mln. manat artmışdır. 2012-ci ildə məcmu kapitalın struktur elementinin

hər ikisində məbləğ artımı olmuşdur. Beləki, xüsusi vəsaitlərin səviyyəsi 91 mln. manat artaraq 331 mln. manata, cəlb olunmuş vəsaitlər isə 986 mln. manat artaraq 5177 mln. manata çatmışdır. İlin sonuna məcmu kapitalda xüsusi vəsaitlərin xüsusi çəkisi əvvəlki ilə nəzərən 1,6% artaraq 6%-ə çatmış, cəlb olunmuş vəsaitlərin xüsusi çəkisi isə 94% təşkil etmişdir.

2013-cü ildə dinamika davam etmişdir. Belə ki, xüsusi vəsaitlərin səviyyəsi 144 mln. manat artaraq ilin sonuna 475 mln. manata çatmış, cəlb olunmuş vəsaitlərin məbləği isə 1157 mln. manat artaraq 6334 mln. manata çatmışdır. İlin sonuna məcmu kapitalda xüsusi vəsaitlərin xüsusi çəkisi 1% artaraq 7%-ə çatmış, cəlb olunmuş vəsaitlərin xüsusi çəkisi 1% azalaraq 93%-ə enmişdir.

Tədqiqata cəlb edilən sonuncu 2014-cü il ərzində xüsusi vəsaitlərin məbləği əvvəlki ilə nəzərən 24,2% və ya 115 mln. manat artaraq 590 mln. manata, cəlb olunmuş vəsaitlərin məbləği isə 1538 mln. manat və ya 24,3% artaraq 7872 mln. manata çatmışdır.

İlin yekununda məcmu kapitalda nə xüsusi vəsaitlərin, nə dəki, cəlb olunmuş vəsaitlərin xüsusi çəkisində dəyişmə olmamış və əvvəlki ildə olduğu kimi uyğun olaraq 7% və 93% təşkil etmişdir.

Göstəricilərdən aydın olur ki, məcmu kapital da xüsusi və cəlb olunmuş vəsaitlərin xüsusi çəki etibarilə son iki ildə dəyişməsi sabit səviyyədə qalmış, lakin bankın səmərəli fəaliyyətini təmin edə bilməmişdir. Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, məcmu kapital da xüsusi vəsaitin xüsusi çəkisinin artımı son nəticədə daha çox səmərə verir. Çünki bank cəlb olunmuş vəsaitlər üzrə əlavə olaraq üzərinə öhdəliklər götürür ki, bu da son nəticədə xüsusi vəsaitlərlə müqayisədə bankın öz gəlirlərindən əlavə vəsaitlərin ödənişinə gətirib çıxarır.

Tədqiqatımızda təhlilə cəlb etdiyimiz digər bir göstəricinin səmərəliliyini nəzərdən keçirək. Bu göstərici cəlb olunmuş vəsaitlərdən istifadə səviyyəsidir (Cədvəl 1).

Cəlb olunmuş vəsaitlərin hansı səviyyədə istifadə olunması bank idarəetməsinin təşkili səviyyəsindən asılıdır. Bu göstəricinin səviyyəsi aktiv və passivlərin nə dərəcədə, optimal səviyyədə uzlaşdırılmasından asılıdır. Əgər bank cəlb etdiyi vəsaitləri vaxtında və etibarlı formada yerləşdirə bilməzsə, son nəticədə zərərlərlə üzləşə bilər. Məhz bu səbəbdən də bank idarəetməni elə təşkil etməlidir ki, depozitorlarla borcalanların maraqları qarşılıqlı şəkildə həm vaxt, həm də məbləğ etibarilə bir-birini bağlansınlar.

Göstəricilərdən aydın olur ki, 2010-cu il ərzində bankın sərəncamında müxtəlif mənbələrdən 3797 mln. manat cəlb olunmuş vəsait olmuşdur (Cədvəl 1).

Cədvəl 1.

**ABB üzrə cəlb olunmuş vəsaitlərin və kredit
və maliyyə qoyuluşlarının nisbəti**

S/s	Göstəricilər	Ölçü vahidi	2010	2011	2012	2013	2014
1.	Cəlb olunmuş vəsaitlər	mln. man	3797	4191	5177	6334	7872
2.	Kredit və maliyyə qoyuluşları	mln. man	4127	4501	5197	6516	7965
3.	Cəlb olunmuş vəsaitlərdən istifadə əmsali 2/1	mln. man	1,09	1,07	1,0	1,03	1,01

Mənbə: Cədvəl Azərbaycan Beynəlxalq Bankının göstəriciləri əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Həmin vəsaitlər 2010-cu ildə tam həcmdə aktiv əməliyyatlara yerləşdirilmiş və onlardan istifadə əmsalı 1,09 olmuşdur. 2011-ci ildə cəlb olunmuş vəsaitlər 4191 mln. manat təşkil etmiş və həmin ildə də vəsaitlər tam həcmdə aktiv əməliyyatlara yerləşdirilmişdir ki, onlardan istifadə əmsalı 1,07 olmuşdur. 2012-ci ildə cəlb olunmuş vəsaitlərin məbləği 5177 mln. manat, kredit və maliyyə qoyuluşlarının məbləği isə 5197 mln. manat olmuşdur. Cəlb olunmuş vəsaitlərdən istifadə əmsalı 1,0 olmuşdur.

2013-cü il ərzində cəlb olunmuş vəsaitlərin məbləği 6334 mln. manat, kredit və maliyyə qoyuluşları isə 6516 mln. manat təşkil etmişdir. Bu halda cəlb olunmuş vəsaitlərdən istifadə əmsalı 1,03 olmuşdur. 2014-cü ildə cəlb olunmuş vəsaitlər 7872 mln. manat, maliyyə qoyuluşları və kreditin məbləği isə 7965 mln. manat olmuşdur. Yekunda cəlb olunmuş vəsaitlərdən istifadə əmsalı 1,01 olmuşdur. Təhlillər göstərir ki, tədqiqat aparılan bütün illər ərzində cəlb olunmuş vəsaitlərdən istifadə əmsalı çox yüksək səviyyədə, beynəlxalq tələblər və normalar səviyyəsində olmuşdur. Bu göstəricinin vahiddən yuxarı olması o deməkdir ki, bütün cəlb olunmuş vəsaitlər tam həcmdə, keyfiyyətlə istifadə olunmuşdur. Bu, həm də bankın fəaliyyətinin maliyyə nəticələri ilə də təsdiq edilir.

Aktiv əməliyyatların həyata keçirilməsinin və maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin ən mühüm vəzifələrindən biri də bankın rəqabətqabiliyyətliliyinin qorunub saxlanmasını təmin etməkdir. Azərbaycan Beynəlxalq Bankında bank idarəetməsinin yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi nəticəsində əldə olunmuş nəticələri nəzərdən keçirək. Əvvəlcə ABB-nin Azərbaycan bank sistemində tutduğu yeri və onun fəaliyyət nəticələrini nəzərdən keçirək (Cədvəl 2).

Cədvəl 2.

TOP-10-luğa daxil olan Azərbaycan banklarının aktivləri və digər maliyyə göstəriciləri (2010-cu ilin 01 iyuna olan məlumat)

	Adı	Göstəricilər				
		Aktivlər	Kredit portfeli	Depozit portfeli	Məcmuu kapital	Nizamnamə kapitalı
1.	ABB	5298,2	4063,8(1)	2816,9(1)	627,7(1)	240,0(1)
2.	Kapitalbank	628,1	404,7(2)	307,4(2)	73,7(6)	30,0(10)
3.	Bank Standart	572,0	374,1(4)	234,2(4)	73,6(7)	75,0(3)
4.	Xalqbank	480,0	395,9(3)	284,0(3)	86,2(3)	72,8(4)
5.	Texnikabank	452,8	348,9(5)	187,1(5)	58,0(8)	53,7(5)
6.	Unibank	341,9	255,2(7)	95,5(12)	75,2(4)	30,0(9)
7.	Paşabank	340,7	181,7(10)	166,1(7)	132,2(2)	115,4(2)
8.	AccessBank	338,2	273,6(6)	-	75,0(5)	41,8(6)
9.	Respublika Bankı	305,2	163,3(11)	150,3(8)	50,8(9)	37,5(7)
10.	Dəmirbank	295,4	210,0(8)	110,4(11)	48,0(10)	19,0(18)
	Cəmi:	9052,5	6671,2	4351,9	1300,4	715,2

Mənbə: Cədvəl 2. Azərbaycan Mərkəzi Bankının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur [2].

Göstəricilərdən aydın olur ki, 2010-cu ilin ikinci yarısının başlanğıcı tarixinə Azərbaycan Beynəlxalq Bankı həm aktivlərin, həm kredit portfelinin, həm depozit portfelinin, həm məcmu kapitalın, həm də nizamnamə kapitalının səviyyəsinə görə birinci onluqda olan bankların önündə gedir. Belə ki, qeyd edilən tarixə ilk onluğa daxil olan banklar üzrə aktivlərin cəmi 9025,5 mln. manat təşkil etmişdir ki, onun da 5298,5 mln. manatı, yəni 58,5%-i Beynəlxalq Bankın payına düşür. Beynəlxalq Bank bu göstərici üzrə həm bütün banklardan irəlidə olmuş, həm də eyni zamanda bu göstərici üzrə qalan doqquz bankın məcmu aktivlərini üstələmişdir.

Digər göstəriciləri də təhlil edərkən demək olar ki, analoji vəziyyəti müşahidə etmək olar. Belə ki, 01.07.2010-cu il tarixə ilk onluğa daxil olan banklar üzrə kredit portfel 6671,2 mln. manat təşkil etmişdir ki, onun da 4063,8 mln. manatı və ya 61%-i Beynəlxalq Bankın payına düşmüşdür. Bu göstərici üzrə də Beynəlxalq Bank qalan doqquz bankın məcmu kredit portfelini üstələmişdir.

01.07.2010-cu il tarixə depozit portfel 4351,9 mln. manat təşkil etmişdir ki, onun da 2816,9 mln. manatı və ya 64,7% Beynəlxalq Bankın payına düşmüşdür. Bu göstərici üzrə də tədqiqat aparılan obyekt qalan doqquz bankın məcmu depozit portfelini ötüb keçmişdir. Bu göstərici üzrə bankın bu qədər irəlidə olması onun cəmiyyətdə, iqtisadi sferada nə qədər yüksək imicə, yüksək reytingə, hüquqi və fiziki şəxslər arasında nə qədər yüksək etibara malik olmasının sübutudur. Bank bu səviyyəyə yalnız bank idarəetməsinin yüksək, mütəşəkkil şəkildə təşkil olunması nəticəsində nail olmuşdur.

01.07.2010-cu il tarixi ilk onluğa daxil olan banklar üzrə məcmu kapital 1300.4 mln. manat olmuşdur ki, onun da 627,1 mln. manatı və ya 48,2% Beynəlxalq bankın payına düşür. Bu göstərici üzrə Beynəlxalq Bankın malik olduğu səviyyə reyting cədvəlində ondan sonra gələn səkkiz bankın göstəricisinə bərabərdir.

01.07.2010-cu il tarixə ilk onluğa daxil olan banklar üzrə nizamnamə kapitalının cəmi 715,2 mln. manat təşkil etmişdir ki, onun da 240 mln. manatı və ya 33,5%-i Beynəlxalq Bankın payına düşmüşdür. Təhlil edilən bütün göstəricilər üzrə bank idarəetməsinin səmərəliliyini qiymətləndirərək qeyd etmək lazımdır ki, Beynəlxalq Bank həm aktivlər, həm də digər maliyyə göstəriciləri üzrə yüksək səviyyəyə nail olmuş, ayrı-ayrı banklarla müqayisədə tam üstünlüyə nail olmaqla yanaşı, bank sistemində də özünün liderliyini qoruya bilmişdir və bu gün də onu davam etdirməkdədir.

ABB-də bank idarəetməsinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün nəzərdən keçirilməli parametrlərdən biri də Azərbaycan Bank sektorunun malik olduğu göstərişlərlə ABB-nin göstəricilərinin müqayisə olunmasıdır. Bunun üçün aşağıdakı göstəricilərə nəzər salmaq (Cədvəl 3).

Cədvəl 3.**Azərbaycan Respublikasının bank sektorunun
əsas maliyyə göstəriciləri**

İllər Göstəricilər	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2006-2013 artım
Kreditlər	1268,9	2128,6	4393,9	6816,9	7963,6	8574,3	9118,4	10681,3	8,4 dəfə
Aktivlər	2252,0	3778,0	6725,7	10273,5	11665,2	13290,8	14205,0	17643,5	7,8 dəfə
Öhdəliklər	1863,7	3174,7	5627,6	85658,8	9660,2	11121,7	11748,2	15088,2	8,1 dəfə
Depozitlər	1380,2	2233,1	3437,9	4055,1	4293,4	5165,3	6606,1	4410,9	5,6 dəfə
Kapital	388,3	603,3	1098,1	1704,7	2005,0	2169,1	2456,8	2555,3	6,6 dəfə

Mənbə: Cədvəl 3. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının göstəriciləri əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır [2].

Cədvəl 3-dən görünür ki, tədqiqata cəlb edilən son səkkiz il ərzində Azərbaycanın bank sisteminin fəaliyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilərin hər biri üzrə daimi olaraq illər üzrə əsaslı artım olmuşdur ki, son nəticədə 2006-cı ildən 2013-cü ilə qədər kreditlər 8,4 dəfə, aktivlər 7,8 dəfə, öhdəliklər 8,1 dəfə, depozitlər 5,6 dəfə, kapital isə 6,6 dəfə artmışdır. Bu, bank sisteminin qeyd edilən illər ərzində güclü inkişaf etməsindən, bank idarəetməsinin yüksək səviyyədə təşkil olunmasından, nəticədə isə kapitallaşmanın daha yüksək səviyyəyə qalxmasından xəbər verir.

Azərbaycan Respublikasının bank sisteminin qısa bir müddət ərzində güclü inkişaf etməsi, Avropa və dünya bank sistemində sürətlə integrasiyası məhz təhlil edilən maliyyə göstəricilərinin yüksək səviyyəsinə nail olunması nəticəsində mümkün olmuşdur.

Əldə olunan rəqəmlərə əsasən təhlil aparsaq aşağıdakıları müşahidə edə bilərik. Göstəricilərdən aydın olur ki, 2010-cu ildə Azərbaycan bank sektoru üzrə verilən kreditlərin məbləği 7963,6 mln manat olmuşdur ki, (Cədvəl 3.) onun 4063,8 mln manat və ya 51%-i Beynəlxalq Bankın payına düşmüşdür (Cədvəl 2). Aparılan təhlillər göstərir ki, həmin dövrdə Azərbaycanın bank bazarında mövcud olan 45 bankdan 44-ü bank sektoru üzrə verilmiş kreditlərin 49%-ni, yəni $(7963,6 - 4063,8) = 3899,9$ mln manatını, qalan 51%, yəni 4063,8 mln manatını isə təkcə Beynəlxalq Bank vermişdir. Göründüyü kimi, Beynəlxalq Bank bu göstəricini çox yüksək səviyyədə imicə malik olmaqla əldə etmişdir.

Təhlil edilən digər göstərici Bank sektorunda bankların malik olduqları məcmu aktivlərdir. Göstəricilərdən aydın olur ki, Azərbaycanın bank sektorunun 2010-cu ildə malik olduqları aktivlərin ümumi həcmi 11665,2 mln manat (Cədvəl 3) olmuşdur. Həmin dövrdə Beynəlxalq Bankın bu göstəricisi 5298,2 mln manat (Cədvəl 2) olmaqla bütövlükdə ölkənin bank sektorunun məcmu aktivlərinin $(5298,2 \div 11665,2) \times 100 = 45,4\%$ -ni təşkil etmişdir. Göründüyü kimi bu göstəricinin 45,4%-i təkcə Beynəlxalq Bankın, qalan 54,6%-i isə 44 bankın payına düşmüşdür. Bank sektorunda mövcud olan aktivlərin 45,4%-nə sahib olmaq Beynəlxalq Bankın nə qədər yüksək səviyyədə manevrlər etmək imkanından xəbər verir.

Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Bankının bank bazarında tutduğu yeri sübut edən digər bir göstərici depozitlər üzrə göstəricidir. Cədvəl 3-ün göstəricilərindən aydın olur ki, 2010-cu ildə Azərbaycanın bank sektorunda bu göstəricinin ümumi məbləği 4293,4 mln. manat təşkil etmişdir ki, onun da 2816,9 mln. manatı (Cədvəl 2), yəni $(2816,9:4293,4) \times 100 = 65,6\%$ -i Beynəlxalq Bankın payına düşür. Göründüyü kimi, depozitlərin 65,6% Beynəlxalq Bankın, qalan 34,4%-i, yəni $(4293,4 - 2816,9) = 1476,5$ mln. manatı isə qalan 44 bankın payına düşür.

Təhlil edilən bütün göstəricilərin səviyyəsi Beynəlxalq Bankın ölkənin bank bazarındakı yerini göstərməklə bərabər, bu bankda idarəetmənin yüksək səviyyədə təşkil olunduğunu göstərir.

Azərbaycanda bank sektorunun əsas maliyyə göstəricilərinin tədqiqata cəlb edilən illər ərzində dəfələrlə artması bu sektorun göstərilən illər ərzində dinamik inkişaf etməsinin, iqtisadiyyatın sahələrinin pulla vaxtlı-vaxtında təmin edilməsinin, iqtisadi kontragentlər arasında hesablaşmaların vaxtında aparılmasının, uğurlu investisiya əməliyyatlarının, səmərəli kredit siyasətinin aparılmasının nəticəsində baş vermişdir. Qeyd edilən əməliyyat növlərinin uzlaşdırılması, onların həcm və keyfiyyətə bank sektorunda aparılan siyasətin tələblərinə uyğunlaşdırılması bank idarəetməsinin yüksək səviyyədə təşkil olunması göstəricisidir.

Cədvəl 2-nin göstəricilərinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan bank sektorunun ən iri, aparıcı beş bankı bu sektorun əsas maliyyə göstəricilərinin yarıdan çoxuna malik olmaqla sektorun aparıcılarına, flaqmanlarına çevrilmiş və onların fəaliyyət istiqamətləri kiçik banklar üçün inkişaf parametrlərinin müəyyənləşdirilməsində əsas rol oynamışdır.

Göstəricilərdən aydın olur ki, ilk beş bank «market meykerlər» rolunu oynayaraq bank bazarında istiqamətləndirici, yaradıcı rolunu oynamış, qalan banklar isə «market yüzerlər» rolunu oynayaraq istifadəçilər kimi fəaliyyət göstərmişlər.

Aktiv əməliyyatların səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün təhlil olunmalı göstəricilərdən biri də bank sektorunun makroiqtisadi göstəricisi olan aktivlərin, kreditlərin və depozitlərin ümumi daxili məhsula olan nisbəti göstəricisidir. Əvvəlcə bu göstəriciləri Azərbaycan bank sektorunun göstəriciləri səviyyəsində nəzərdən keçirək (Cədvəl 4).

Cədvəl 4.

Azərbaycan Respublikasının bank sektorunun makroiqtisadi göstəricilərinin dinamikası (%-lə)

Göstəricilər ÜDM-ə nisbəti (%)	01.01.2006	01.01.2007	01.01.2008	01.01.2009	01.01.2010	01.01.2011
Aktivlər	19,0	21,0	25,1	25,6	33,7	32,0
Kreditlər	10,7	11,8	16,4	17,0	23,0	20,6
Depozitlər	11,6	12,4	12,8	10,1	12,4	12,4

Mənbə; Cədvəl 4. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının göstəriciləri əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur [2].

Göstəricilərdən aydın olur ki, bank sektorunun əsas maliyyə göstəricilərinin pozitiv dinamika onun keyfiyyət və kəmiyyət dəyişiklikləri ilə müşayiət olunmuşdur. Məlum olduğu kimi bankların məcmu aktivləri 2006-cı ildən 2011-ci ilə qədər 5,1 dəfə artaraq 13290,8 mln. manata, faktiki kapitalın həcmi isə 5.6 dəfə artaraq 2169,1 mln. manata çatmışdır. Bu göstəricilərin artımı onlarla əlaqədar olan digər maliyyə göstəricilərini də artırmışdır.

Təhlillərdən aydın olur ki, 2006-cı ildə bank sektoru üzrə aktivlərin ÜDM-ə nisbəti 19% səviyyəsində olmuş, növbəti ilə bu göstərici 2% artaraq 21%, 2008-ci ildə 4,1% artaraq 25%, 2009-cu ildə 0,5% artaraq 25,6%, 2010-cu ildə 8,1% artaraq 33,7 səviyyəsində formalaşmışdır. Təhlilə cəlb edilən 2011-ci ildə isə bu göstərici 1,7% azalaraq 32% səviyyəsində formalaşmışdır.

Göstəricilərdən aydın olur ki, 2006-cı ildə kreditlərin məbləği 1268,9 mln. manat (Cədvəl 5) təşkil etmişdir ki, onun da ÜDM-ə nisbəti 10,7% səviyyəsində formalaşmışdır. 2007-ci ildə bu nisbət 1,1% artaraq 11,8 faizə çatmış, 2008-ci ildə bu göstərici əvvəlki ilə nəzərən daha $(16,4-11,8)=4,6\%$ artaraq 16,4% olmuş, dinamika növbəti 2009-cu ildə də $(17-16,4)=0,6\%$ artaraq 17% təşkil etmişdir. Nisbət etibarilə bu göstərici üzrə ən böyük artım 2010-cu ildə olmuşdur ki, o da əvvəlki ilə nəzərən $(23-17)=6\%$ təşkil etmişdir. Tədqiqata cəlb edilən sonuncu ildə isə təhlil edilən göstərici 20,6% təşkil etmişdir. Yəni əvvəlki ilə nəzərən $(23-20,6)=2,4\%$ azalma baş vermişdir.

Tədqiqata cəlb edilən üçüncü vacib göstərici depozitlərdir ki, onun da ÜDM-ə nisbətən dinamika müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2006-cı ildə bu göstərici 11,6%, 2007-ci ildə 12,4%, 2008-ci ildə 12,8% təşkil etmişdir. Növbəti ildə, yəni 2009-cu ildə bu göstərici bir qədər azalaraq 10,1% təşkil etmiş, sonrakı ildə, yəni 2010-cu ildə yenidən artaraq 12,4% səviyyəsində olmuş və tədqiqata cəlb edilən sonuncu, yəni 2011-ci ildə bu səviyyə dəyişməz qalmışdır.

Təhlil edilən göstəricilərin qeyd edilən illər ərzində dəfələrlə artması, dinamika, həmçinin göstəricilərin natural rəqəmlərlə artımı və həmçinin ölkədə istehsal edilən ÜDM-in səviyyəsinin artması ilə əlaqədar olmuşdur. Aydındır ki, həmin illər ərzində ÜDM artımı da 3,5 dəfədən artıq olmuşdur.

Azərbaycan Beynəlxalq Bankının təhlil edilən, yəni aktivlər, kreditlər və depozitlər üzrə göstəricilərinin ölkənin bank sektorundakı eyniadlı göstəriciləri ilə müqayisə edərək ABB-nin ölkə iqtisadiyyatındakı yerini müəyyən edə bilərik. (Cədvəl 5).

Cədvəl 5.

Azərbaycan bank sektoru və Azərbaycan Beynəlxalq Bankı üzrə aktivlərin, kreditlərin və depozitlərin müqayisəli dinamika (2010-cu il göstəriciləri)

S/s	Göstəricilər	Ölçü vahidi	Aktivlər	Kreditlər	Depozitlər
1.	Azərbaycanın bank sektoru üzrə (AMB)	mln man	11665,2	7963,6	4293,4
2.	ÜDM-ə nisbəti	%-lə	33,7	23,0	12,4
3.	Azərbaycan Beynəlxalq Bankı üzrə	mln man	5298,2	4063,8	2816,9
4.	ABB üzrə göstəricinin AMB üzrə göstəriciyə nisbəti $3/1 \cdot 100$	%-lə	45,4	51	65,6
5.	ABB üzrə göstəricinin ÜDM-ə nisbəti	%-lə	15,30	11,74	8,13

Mənbə: Cədvəl Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının və Beynəlxalq Bankının göstəriciləri əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur [3].

Cədvəl 5-dəki rəqəmlərdən aydın olur ki, 2010-cu ilin göstəricilərinə əsasən ÜDM təqribən 34614 mln. manat təşkil etmişdir ($11665 \times 100 : 33,7 = 34614$). Bu göstəricilərə əsasən təhlillər aparaq.

Cədvəl 5-dən göründüyü kimi, 2010-cu ildə Azərbaycan bank sektoru üzrə aktivlərin məbləği 11665,2 mln. manata çatmışdır ki, onun ÜDM-ə nisbətən 33,7% təşkil etmişdir. Azərbaycan Beynəlxalq Bankı üzrə aktivlərin məbləği 5298,2 mln manat təşkil etmişdir ki, onun bank sektorunun ümumi aktivlərindəki xüsusi çəkisi 45,4% səviyyəsində olmuşdur. Təkcə ABB-nin ümumi aktivlərinin ümumi daxili məhsula nisbətə səviyyəsi 15,3% olmuşdur. Bu, çox yüksək göstəricidir.

Həmin dövr ərzində ümumi bank sektoru üzrə kreditlərin məbləği 7963,6 mln manat olmaqla ÜDM-ə nisbətə 23% təşkil etmişdir. Azərbaycan Beynəlxalq Bankı üzrə kreditlərin ümumi məbləği 4063,8 mln. manat olmuş, bu göstəricinin Azərbaycanın bank sektoru üzrə kredit qoyuluşuna nisbəti 51%, ÜDM-ə nisbətə isə 11,74% təşkil etmişdir.

2010-cu il göstəriciləri təsdiq edir ki, respublikanın bank sektoru üzrə həmin ildə depozitlərin ümumi məbləği 4293,4 mln. manat olmaqla, ÜDM-ə nisbətə 12,4 % təşkil etmişdir. Azərbaycan Beynəlxalq Bankı üzrə həmin dövrdə depozitlərin məbləği 2816,9 mln. manat olmaqla, Azərbaycanın bank sektoru üzrə bu göstəricinin 65,6%-ni təşkil etmiş, ümumi daxili məhsula nisbəti isə 8,13% səviyyəsində olmuşdur.

Bu göstəricilər təsdiq edir ki, Azərbaycan Beynəlxalq Bankı üzrə aktivlərin, kreditlərin, depozitlərin səviyyəsi ölkənin bank sektoru üzrə həmin göstəricilərin demək olar ki, yarısından çoxdur. Təkcə aktivlər üzrə 50%-dən bir qədər az olmuşdur. Həmin dövr ərzində həm kredit portfelinin, həm də depozit portfelinin həm kəmiyyətə, həm də keyfiyyətə artması həm kredit, həm də depozit bazarında keyfiyyət dəyişikliklərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Kredit bazarında həm sahələr, həm müddətlər, həm də valyuta kontekstində keyfiyyət dəyişiklikləri olmuşdur. Həmin dövrdə uzunmüddətli kreditlərin cəmi əvvəlki hesabat ilinə nəzərən 6,7% artmış və məcmu kredit portfelində 44,5% təşkil etmişdir.

Bank sektoru üzrə artıq resurslar bir qayda olaraq qeyri-neft sektorunun kreditləşdirilməsinə yönəldilir ki, bu da iqtisadiyyatın şaxələndirilərək inkişaf etdirilməsi üçün çox etibarlı bir mənbə rolunu oynayır. Bu göstəricilər vasitəsilə banklar makroiqtisadi səviyyədə tarazlığının qorunmasını təmin edirlər ki, bu sahədə də ən aparıcı rol məhz Azərbaycan Beynəlxalq Bankına məxsusdur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Bağırov M.M. Banklar və bank əməliyyatları. Bakı, Nurlan, 2003-512 s.
2. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2014-cü ilə dair illik məcmuəsi.
3. Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Bankının 2014-cü ilə dair illik nəşri.

Abstract

**ENSURING THE FINANCIAL SECURITY OF THE BANKS
(EVALUATION OF ACTIVE OPERATIONS)**

Rza ALIYEV

*The academy of Public Administration under the President of the
Republic of Azerbaijan, Ph.D. student*

Key words: bank, financial security, active operations, efficiency

As we know, when the role and importance of active bank operations increase, the final results of activity become more efficient. Bank management realized through active operations is understood as the implementation administrative methods through administrative order. But analysis of the bank activity shows that the bank management of the economy is a mechanism of execution of complex actions of the bank system covering all elements of the present phase of the banking system, as well as administrative and market methods.

The article analyzes the ratio of funds and credits, and financial investments of International Bank of Azerbaijan evaluating the effectiveness of active bank operations in ensuring financial security of banks. Based on the bank assets and other financial assets of the Top 10 Banks the results of active were operations estimated and these results were substantiated for sustainable development.

Резюме

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ФИНАНСОВОЙ БЕЗОПАСНОСТИ БАНКОВ

Рза Талех оглы АЛИЕВ

Академия Управления при Президенте Азербайджанской Республики, докторант

Ключевые слова: банк, финансовая безопасность, активные операции, эффективность

Как известно, с ростом роли и значения активных операций в банках, возрастает рациональность конечных результатов деятельности. Рациональная деятельность банка в целом, и в контексте отдельных филиалов, возможна в условиях правильно организованного и примененного управления. Хотя, банковское управление реализованное посредством активных операций, с первого взгляда понимается как деятельность осуществляемая при помощи административных методов, при анализе банковской деятельности видно, что банковское управление представляет собой механизм выполнения комплексных мер, отражающий в себе и административные и рыночные методы, охватывающие все элементы деятельности банковской системы. Именно посредством данного механизма выполняются самые важные макро и микро обязательства, стоящие перед банком и банковской системой.

В статье рассматривается роль активных операций Международного Банка в обеспечении финансовой безопасности банков.

AZƏRBAYCANIN SİĞORTA BAZARINDA TƏNZİMLƏMƏ MEXANİZMLƏRİNİN TƏDQIQI

Fərid QARAYEV

AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu, doktorant

Rəyçi: i.e.d, prof Dünyamalı Vəliyev

Açar sözlər. Sığorta, Sığorta fəaliyyəti haqqında Qanun, Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Sığorta Nəzarət Xidməti, İcbari Sığorta Bürosu

Giriş. Son dövrlərdə Azərbaycanda yaradılmış ictimai-siyasi sabitliyin və ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı və sürətli inkişafı digər sahələrdə olduğu kimi ölkənin sığorta sektorunun da ciddi inkişafına şərait yaradıb. Sığorta sahəsində münasibətlər Azərbaycan Respublikasının sığorta qanunvericiliyi və o da öz növbəsində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsindən, Sığorta fəaliyyəti haqqında Qanundan və onun əsasında qəbul edilən normativ hüquqi aktlardan və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir.

Ümumilikdə, sığorta fəaliyyətinin tənzimlənməsi məqsədilə bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir ki, həmin qanunların bunlardır: İcbari sığortalar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu; İstehsalatda bədbəxt hadisələr və peşə xəstəlikləri nəticəsində peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından icbari sığorta haqqında Qanun; Sığorta fəaliyyəti haqqında Qanun; Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsindən çıxarış (50-ci fəsil); Auditorun peşə məsuliyyətinin icbari sığortası haqqında Qanun; Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda fəaliyyət göstərən diplomatik nümayəndəliklərində qulluq edən şəxslərin icbari sığortası haqqında Qanun; Tibbi sığorta haqqında Qanun; Hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi sığortası haqqında Qanun; Məhkəmə və hüquq mühafizə orqanları işçilərinin dövlət icbari şəxsi sığortası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu; Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.

Sığorta bazarının tənzimlənməsi. Azərbaycan Respublikasının sığorta nəzarəti orqanı sığorta bazarının tənzimlənməsi üzrə sığorta qanunvericiliyinə müvafiq olan normativ hüquqi aktlar qəbul etmək, həmçinin sığortaçılar və sığorta vasitəçiləri üçün normativləri müəyyən etmək səlahiyyətinə malikdir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında sığorta nəzarəti orqanı funksiyası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti tərəfindən həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cı il 09 fevral tarixli 48 nömrəli Fərmanına uyğun olaraq, Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar nazirliyin strukturunda edilən dəyişikliklər nəticəsində Dövlət Sığorta Nəzarəti şöbəsi ləğv edilmiş və həmin şöbənin sığorta bazarına nəzarət funksiyaları Maliyyə Nazirliyinin yeni yaradılmış Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidmətinə verilmişdir. Xidmət öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, Azərbaycan Respublikasının qanunlarını, Azər-

baycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarını, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarını, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Əsasnaməsini, Azərbaycan Respublikası maliyyə nazirinin əmr və sərəncamlarını və Əsasnaməni rəhbər tutur. Sığorta nəzarəti orqanının sığorta sektorunda tənzimləmə və nəzarət funksiyalarını həyata keçirməsinin maliyyələşdirmə mənbələri aşağıdakılardır: dövlət büdcəsinin vəsaitləri; sığortaçıların hər birinin daxil olan sığorta haqlarından və xaricdən aldığı təkrarsığorta haqlarından onların 0,3 faizi həcmində aparılan məcburi ayırmalar.

Xidmətin fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasında sığorta sektorunda tənzimləmə və nəzarət funksiyalarını və sığorta bazarının inkişaf etdirilməsi və sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində müvafiq tədbirlər həyata keçirir;
- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş digər istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir.

Xidmət Əsasnamə ilə müəyyən edilmiş fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələri həyata keçirir: [1]

- Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən sığorta bazarının peşəkar iştirakçılarının fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir;
- sığorta, təkrarsığorta, sığorta brokeri və sığorta agentləri fəaliyyətinə lisenziya verilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi qarşısında vəsatət qaldırmaq;
- sığorta növlərinin aparılmasına icazə və könüllü sığortaların aparılması üzrə sığortaçıları tərəfindən hazırlanmış sığorta qaydalarının tətbiqinə razılıq vermək;
- sığortaçılarda, təkrarsığortaçılarda və sığorta vasitəçilərinə səyyar yoxlamalar aparmaq;
- ölkənin sığorta bazarının etibarlı və stabil fəaliyyətinin təmin edilməsi;
- sığortaçılar və sığorta vasitəçiləri tərəfindən təqdim olunan müvafiq hesabatların siyahısını, formalarını və təqdim olunması müddətlərini müəyyənləşdirmək, belə hesabatları almaq və təhlil etmək;
- sığortaçıların və təkrarsığortaçıların maliyyə sabitliyinə və ödəmə qabiliyyətinə nəzarət etmək;
- sığortaçıların və müvafiq sığorta vasitəçilərinin rəhbər işçilərinin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş tələblərə uyğunluğuna nəzarət etmək;
- sığorta sahəsində çirkli pulların yuyulmasının və ya terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinin qarşısını almaq məqsədilə tədbirlər görmək;
- lisenziyası ləğv edilmiş və ya lisenziyasının qüvvəsi dayandırılmış sığorta bazarının peşəkar iştirakçılarının sığorta qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək;
- vətəndaşların, müəssisə, idarə və təşkilatların sığorta məsələlərinə aid olan ərizə, şikayət və təkliflərinin həlli üçün səlahiyyətləri daxilində araşdırmalar aparmaq və qanunvericiliyə uyğun olaraq müvafiq tədbirlər görmək;

- sığortaçıların, təkrarsığortaçıların, sığorta brokerlərinin, sığorta agentlərinin, eləcə də müvafiq xarici təkrarsığortaçıların və xarici sığorta brokerlərinin, sığorta sahəsində yardımçı fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərin və müstəqil ekspertlərin reyestrini aparmaq;
- sığorta müqaviləsinin tərəflərinin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi.

Azərbaycan Respublikası ərazisində sığorta və təkrarsığorta fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lisenziya alınmalıdır. Sığortaçı hər hansı sığorta növünü aparmaq üçün sığorta nəzarəti orqanından icazə almalıdır. Sığorta fəaliyyətinə və təkrarsığorta fəaliyyətinə lisenziyanın verilməsi, lisenziyanın qüvvəsinin müvəqqəti dayandırılması, məhdudlaşdırılması və ləğv edilməsi sığorta nəzarəti orqanı tərəfindən həyata keçirilir.

Sığorta nəzarəti ilə bağlı olaraq Dövlət Sığorta Nəzarəti orqanının hüquqlarına aşağıdakılar aiddir:

- 1) sığortaçılardan, brokerlərdən və sığorta bazarının digər peşəkar iştirakçılarından onların fəaliyyətinə dair məlumat və maliyyə vəziyyətini əks etdirən hesabatlar almaq;
- 2) alınan bütün məlumatların və hesabatların düzgün olub-olmamasını yoxlamaq, onların fəaliyyəti və maliyyə əməliyyatları barədə banklara, digər kredit idarələrinə və müəssisələrinə müraciət etmək;
- 3) sığortaçıların, brokerlərin və sığorta bazarının və digər peşəkar iştirakçıların fəaliyyətində qanunvericiliyin tələblərinin pozulması aşkar edildikdə pozuntuların aradan qaldırılması üçün təqdimatlar vermək, təqdimatlar yerinə yetirilmədikdə sığortaçılara və brokerlərə verilmiş razılığın qüvvəsini müvəqqəti dayandırmaq, onu məhdudlaşdırmaq və geri almaq, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada və hallarda inzibati tənbeh tətbiq etmək;
- 4) sığortaçılar və brokerlər tərəfindən sığorta qanunvericiliyi dəfələrlə pozulduqda onların ləğv edilməsi barədə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada müvafiq məhkəmədə iddia qaldırmaq;
- 5) Sığortaçıların ödəmə qabiliyyətinin olmaması ilə əlaqədar onların iflas elan edilməsi barədə baxılmaq üçün məhkəməyə müraciət etmək.

Sığortaçının maliyyə sabitliyi və ödəmə qabiliyyəti onun maliyyə öhdəliklərini vaxtında və tam həcmdə yerinə yetirmək imkanları ilə şərtlənir. Sığortaçı olmaq üçün təsis edilən hüquqi şəxs dövlət qeydiyyatına alınanadək onun nizamnamə kapitalı tələb olunan kapitalın sığorta nəzarəti orqanı tərəfindən müəyyən olunmuş minimum məbləğindən az olmayan hissəsində pul ilə ödənilməlidir. Sığortaçıların tələb olunan kapitalının minimum məbləği aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir: [2]

- 1.1. Qeyri-həyat sığortası fəaliyyəti üzrə:
 - 1.1.1. fəaliyyətdə olan sığortaçılar üçün - 5 (beş) milyon manat;
 - 1.1.2. yeni təsis edilən sığortaçılar üçün - 5 (beş) milyon manat;
- 1.2. Həyat sığortası fəaliyyəti üzrə:
 - 1.2.1. fəaliyyətdə olan sığortaçılar üçün:
 - 2015-ci ilin 01 yanvar tarixinədək - 5 (beş) milyon manat;

- 2015-ci ilin 01 yanvar tarixindən etibarən - 6,5 milyon (altı milyon beş yüz min) manat;
- 2016-cı ilin 01 yanvar tarixindən etibarən - 8 (səkkiz) milyon manat;
- 2017-ci ilin 01 yanvar tarixindən etibarən - 10 (on) milyon manat;

1.2.2. yeni təsis edilən sığortaçılar üçün - 10 (on) milyon manat.

1.3. Təkrarsığorta fəaliyyəti üzrə:

1.3.1. müstəsna olaraq təkrarsığorta fəaliyyəti üzrə:

1.3.1.1. fəaliyyətdə olan təkrarsığortaçılar üçün - 20 (iyirmi) milyon manat;

1.3.1.2. yeni təsis edilən təkrarsığortaçılar üçün - 20 (iyirmi) milyon manat.

1.3.2. sığortaçının təkrarsığorta fəaliyyəti üzrə:

- 2014-cü ilin 01 mart tarixindən etibarən - 2,5 milyon (iki milyon beş yüz min) manat;

- 2015-ci ilin 01 yanvar tarixindən etibarən - 5 (beş) milyon manat.

Tələb olunan kapitalın minimum səviyyəsinin artırılması kapitallaşma ilə bağlı problemlər çəkən sığorta şirkətləri üçün ciddi problemlər yaradacaqdır. Belə ki, bəzi sığorta şirkətləri hal-hazırda tətbiq edilən tələb olunan kapitalın minimum məbləğini çətinliklə təmin edirlər.

Sığortaçının maliyyə sabitliyinin xüsusi təminat normativləri gözlənilmədikdə, yaxud onun müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi və ya maliyyə vəziyyətinin sığortaçıların hüquq və mənafelərinə təhlükəli olan dərəcədə pisləşməsi sübut edildikdə nəzarət orqanı müəyyən vaxt verərək həmin sığortaçıdan aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edə bilər:

- öz vəsaitinin artırılmasını və ya mənfəətin dividend şəklində bölüşdürülməsinin dayandırılması;
- risklərin (öhdəliklərin) təkrar sığortaya verilməsini və saxlama paylarının miqdarının dəyişdirilməsi;
- yaranmış vəziyyət ilə əlaqədar ümumi yığıncağın çağırılmasını və müvafiq qərar qəbul edilməsini;
- maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşması istiqamətində digər tədbirlər.

Sığorta fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunun 12-ci “İnhisarın qadağan edilməsi” maddəsində şərh edilmişdir ki, sığortaçıların və sığorta brokerlərinin sığorta xidmətlərinin inhisara alınmasına və sığorta bazarında rəqabətin məhdudlaşdırılmasına yönələn sazişlər bağlanması, həmçinin bunlara səbəb ola bilən əməliyyatlar aparılması qadağandır və sığorta bazarında inhisara qarşı müəyyən edilən qaydaların yerinə yetirilməsinə və tədbirlərin həyata keçirilməsinə nəzarət müvafiq qanunvericiliyə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Həmçinin, Sığorta fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunun 13-cü “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasının və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınması” maddəsində şərh edilmişdir ki, sığortaçılar, təkrarsığortaçılar və sığorta vasitəçiləri cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı monitoring olunmalı pul vəsaitləri və digər əməliyyatlar barədə məlumatları maliyyə monitoringi orqanına təqdim etməlidir.

Sığortaçılar fəaliyyətləri barədə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş aylıq, rüblük və illik hesabatları sığorta nəzarəti orqanına təqdim etməlidirlər. Sığortaçılar illik hesabatlarını maliyyə ili başa çatdıqdan 3 ay müddətində, fəaliyyətləri barədə digər hesabatları isə müvafiq hesabat dövrü başa çatdıqdan sonra 20 gün müddətində sığorta nəzarəti orqanına təqdim etməlidirlər.

Sığorta və ya təkrarsığorta müqavilələri üzrə qəbul edilmiş öhdəlikləri yerinə yetirmək məqsədilə ilə sığortaçılar və ya təkrarsığortaçılar sığorta ehtiyatları formalaşdırmalıdırlar. Sığortaçı tərəfindən öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədilə həyat sığortası və qeyri-həyat sığortası üzrə sığorta ehtiyatlarını yaratmalıdır.

Sığortaçı həyat sığortası üzrə aşağıdakı ehtiyatları formalaşdırır: uzunmüddətli öhdəliklər ehtiyatı; baş vermiş, lakin bildirilməmiş zərərlər ehtiyatı; bildirilmiş, lakin tənzimlənməmiş zərərlər ehtiyatı. Sığortaçı qeyri-həyat sığortası üzrə aşağıdakı ehtiyatları formalaşdırır: qazanılmamış sığorta haqları ehtiyatı; baş vermiş, lakin bildirilməmiş zərərlər ehtiyatı; bildirilmiş, lakin tənzimlənməmiş zərərlər ehtiyatı.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin “Sığorta fəaliyyəti sahəsində bir sıra məsələlərin tənzimlənməsi haqqında” qərarı 2014-cü ilin aprel ayından etibarən qüvvəyə minmişdir. Bu qərarla sığorta şirkətlərinin Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidmətinə təqdim etdikləri maliyyə hesabatlarından başqa əlavə olaraq digər hesabatların siyahısı, formaları və dövriliyi təsdiq edilmiş və həmin qərarla həmişinin sığortaçının rəsmi internet sahifəsi ilə bağlı tələblər də qeyd edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti tərəfindən 19.10.2011-ci il tarixdə İcbari Sığorta Bürosunun təsis iclası çağırılmışdır. Büronun təsis iclasına “İcbari sığortalar haqqında” Qanunun 28.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş iştirak haqqını və 30.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş təminat depozitini ödəyəcəyi halda məcmu kapitalı qanunvericiliklə müəyyən edilmiş tələblərə uyğun gələn sığortaçılar çağırılmışlar.

İcbari Sığorta Bürosu zərərçəkən sığorta olunanların və zərər vurulan üçüncü şəxslərin maraqlarının müdafiəsini, icbari sığorta sisteminin sabitliyi və inkişafını təmin etmək üçün həmçinin “İcbari sığortalar haqqında” Qanunda qeyd edilən funksiyaların həyata keçirilməsi məqsədilə təsis edilib və fəaliyyət göstərir [3].

İcbari Sığorta Bürosunun iştirakçıları aşağıda göstərilən icbari sığorta növlərini həyata keçirə bilirlər: Daşınmaz əmlakın icbari sığortası; Avtonəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari sığortası; Daşınmaz əmlakın istismarı ilə bağlı mülki məsuliyyətinin icbari sığortası; Sərnişinlərin icbari fərdi qəza sığortası; İstehsalatda bədbəxt hadisələr və peşə xəstəlikləri nəticəsində peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından icbari sığorta.

Büro öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsini, “İcbari sığortalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu, Nizamnaməsini, Daxili Reqlamenti, Bürolar Şurasının qayda və təlimatlarını və digər müvafiq normativ-hüquqi aktları rəhbər tutur.

Bütün bu sadalananlara baxmayaraq sığorta sektorunun əsas problemləri siyahısında

vətəndaşların məlumatlılıq səviyyəsinin aşağı olmasıdır və bu məlumatsızlıq bazarın inkişafına mənfi təsir göstərir. Çünki, müqavilənin tərəflərindən biri olan insanlar bəzi hallarda imzaladıqları sığorta müqavilələri üzrə olan hüquq və vəzifələri barədə təsəvvürə malik deyillər. Bunun səbəbi isə sığorta şirkətləri tərəfindən məlumatlandırma tədbirlərinin keçirilməsinə az diqqət verilməsidir.

Sığorta bazarının əsas problemlərindən biri də sığorta bazarında peşəkar və ixtisaslı kadrların çatışmazlığıdır. Bununla bağlı “Peşəkar Sığortaçı Sertifikasiyası” (PSS) Proqramı hazırlanmış və 2015-ci ilin oktyabr ayında təqdimat mərasimi keçirilmişdir. Həmin proqramda dərs vəsaiti kimi dünyada sığorta sahəsində ixtisaslaşmış Böyük Britaniyanın “Chartered Insurance Institute”-un (CII) lisenziyası əsasında Azərbaycan dilinə tərcümə olunan Devid Blandın “Sığorta: prinsiplər və təcrübə” kitabı istifadə olunacaq. PSS proqramı Tədris Mərkəzi nəzdində təşkil olunacaq və 3 moduldan ibarət olacaq. Azərbaycan Risk Peşəkarları Assosiasiyası (ARPA) tərəfindən təşkil olunan imtahanlarda uğur qazanan sığortaçılara PSS proqramı üzrə sertifikat təqdim olunacaq. Sertifikatların Maliyyə Nazirliyi tərəfindən tanınması nəzərdə tutulub. Qeyd etmək lazımdır ki, bu proqramın hazırlanmasına 1 (bir) il vaxt sərf edilmişdir.

Son zamanlar dünyada baş verən sosial-iqtisadi-siyasi proseslər ölkədə qiymətli kağızlar bazarının, investisiya fondu, bank və sığorta fəaliyyəti sahələrinin, habelə ödəniş sistemlərinin fəaliyyətinin çevikliyinin və şəffaflığının təmin olunmasını, həmçinin bu sahələrdə tənzimləmə və nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsini, eləcə də ictimai nəzarət sisteminin yaradılmasını zəruri etmişdir. Ölkənin maliyyə sisteminin daha da sabit və dayanıqlı, rəqabətqabiliyyətliliyinin isə daha yüksək olması üçün maliyyə bazarlarının fəaliyyətinin səmərəli şəkildə təmin olunması, eləcə də kreditorların, investorların və sığorta olunanların hüquqlarının qorunması tələb olunur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təşəbbüsü ilə biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, şəffaflığın təmin edilməsi və dövlət idarəçiliyində səmərəliliyin artırılması istiqamətində struktur islahatları davam etdirilir. Bu kontekstdə, ölkənin maliyyə-bank sisteminin səmərəli inkişafının təmin olunması, bu sahədə tənzimlənmə və nəzarətin mütərəqqi metod və mexanizmlərinin tətbiqi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 03 fevral 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının yaradılması haqqında qərar qəbul edilib.

Açıqlamada qeyd olunur ki, şəffaflılığın təmin edilməsi üçün Palata kollegial idarəçilik prinsipləri ilə idarə olunacaq, bu zaman əməliyyat və maliyyə müstəqilliyi prinsipləri əsas götürüləcək: "Fərmana müvafiq olaraq 1 ay ərzində Palatanın nizamnaməsi, strukturu və idarəetmə tərkibi ölkə başçısı tərəfindən müəyyən ediləcək və bu andan Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi, Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti və Mərkəzi Bank yanında Maliyyə Monitorinqi Xidmətinin fəaliyyətinə xitam veriləcək. Bu da, müvafiq sahələrdə vahid tənzimlənmənin davamlı və ardıcıl tətbiqini təmin edəcək.

Maliyyə bazarlarında vahid tənzimləyici yanaşma global maliyyə mərkəzlərində uğurla tətbiq edilir və Palata öz fəaliyyətində məhz belə mütərəqqi beynəlxalq təcrübəni rəhbər tutacaq.

Nəticə. Ümumiyyətlə, hər hansı yeni bir sahənin inkişafında müəyyən çatışmazlıqların yaranması ehtimalı mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın sığorta bazarı gəncdir və hazırda özünün inkişaf mərhələsini yaşayır. Ölkədə əhalinin sığorta barəsində kifayət qədər məlumatlı olmaması bu sahə üzrə əsas problemlərdən biridir və bu sahədə maarifləndirmə tədbirlərinin aparılması vacibdir. Digər bir qeyd olunmalı məqam Maliyyə Nazirliyinin sığorta bazarını nizamlayan orqan kimi şirkətlər üçün nizamnamə kapitalının həcmi artırması ilə bağlıdır.

Bütün bunlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasının əhatə etdiyi dövrdə görülməli tədbirlər Azərbaycanda maliyyə xidmətləri bazarının əsas seqmentlərinin (bank sektoru, qeyri-bank kredit təşkilatları, sığorta bazarı, lizinq bazarı, qiymətli kağızlar bazarı və faktoring bazarı) tarazlı inkişafını təmin edəcəkdir. Sığorta şirkətlərinin kapitallaşma səviyyəsinin və sığorta məhsullarının çeşidinin artırılması, təkrar sığortanın, həmçinin həyat sığortasının və tibbi sığortanın tətbiqinin genişləndirilməsi ölkədə sığorta bazarının inkişafına yol açacaqdır. Kənd təsərrüfatı istehsalının sığortalanmasını stimullaşdırmaq məqsədilə müvafiq qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi planlaşdırılır. Həmçinin icbari tibbi sığortaya keçilməsi təmin ediləcək və onun əsasında tibbi yardımın keyfiyyətinə, pasiyentlərin hüquqlarının qorunmasına nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə şərait yaradılacaqdır.

Azərbaycan sığorta bazarında potensial böyükdür. Bu potensialı realizə etmək üçün həm dövlət qurumları, həm də yerli sığorta şirkətləri bu sektorun inkişafına öz bəhrəsini verməlidir. Azərbaycanda sığorta şirkətlərinin təklif etdikləri sığorta məhsullarının çeşidinin nisbətən az olmasının səbəbini ölkənin sığorta bazarının yeni olması ilə əlaqələndirmək olar. Azərbaycan iqtisadiyyatının sürətli və dayanıqlı inkişafı ilə yaxın gələcəkdə məhsulların çeşidi digər inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi genişlənəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT :

1. www.sigorta.maliyye.gov.az
2. “Sığortaçının tələb olunan kapitalının minimum məbləğinin müəyyən edilməsi haqqında” normativ-hüquqi akt- www.maliyye.gov.az
3. www.isb.az
4. Sığorta fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu- www.sigorta.maliyye.gov.az
5. Antiinhisar fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu- www.e-qanun.az

Abstract

**THE RESEARCH OF REGULATION MECHANISMS OF INSURANCE
MARKET IN AZERBAIJAN**

Farid GARAYEV

Ph.D. student of ANAS, Institute of Economy

Key words. insurance, insurance activity code, state insurance control service of Ministry of Finance, Compulsory Insurance Bureau

This article considers the regulatory bodies of insurance activity and the origination of these regulatory bodies, direction of their activity, rights and duties, and also requirements to insurers, reinsurers and insurance dealers which reflected in the Insurance activity code.

Резюме

**ИССЛЕДОВАНИЕ МЕХАНИЗМОВ РЕГУЛИРОВАНИЯ СТРАХОВОГО
РЫНКА АЗЕРБАЙДЖАНА**

Фарид ГАРАЕВ

Азербайджана, Институт Экономики, НАНА, докторант

Ключевые слова. Страхование, Закон о Страховой деятельности, Государственная Служба Контроля Страхования Министерства Финансов, Бюро Обязательного Страхования

В статье были отмечены регулирующий орган страховой деятельности и возникновение этого регулирующего органа, направления ее деятельности, права и обязанности, также требования к страховщикам, перестраховщикам и страховым посредникам отмеченные в законе о Страховой деятельности.

AZƏRBAYCANDA SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN MALİYYƏLƏŞMƏ MƏNBƏLƏRİ VƏ ONUN YAXŞILAŞDIRILMASI YOLLARI

Qəzənfər SÜLEYMANOV

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, prof

Vüqar TAĞIYEV

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, aspirant

Rəyçi: Sumqayıt Dövlət Universitetinin “Mühasibat uçotu və audit” kafedrasının müdiri dos. L.İ.Abdullayev

Açar sözlər: sahibkarlıq, maliyyə, ÜDM, gəlir, mənfəət, büdcə

Giriş: Azərbaycanda sosial və siyasi sabitlik, onun açıq demokratik cəmiyyət yaradılması kursuna sadiqliyi ölkənin dayanıqlı və sürətli inkişaf strategiyasının işlənib-hazırlanmasını nəzərdə tutur. Bu kursun məqsədi əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və iqtisadi artımın yüksək tempələrinin təmin edilməsi, sosial qeyri-bərabərliyin aşağı salınması, ölkənin dünya cəmiyyətində iqtisadi və siyasi rolunun gələcəkdə möhkəmləndirilməsi, onun yüksək həyat səviyyəsi və nikbin gələcək şəraitində qabaqcıl ölkəyə çevrilməsindən ibarətdir. Azərbaycanda davamlı olaraq möhkəmlənən bazar təsərrüfatçılıq sistemi iqtisadi sistemin dövlətin aktiv tənzimləmə funksiyasını yerinə yetirdiyi sahibkarlıq tipinə əsaslanır. Bazar iqtisadi sistemi şəraitində sahibkar iqtisadi prosesin aktiv subyektinə çevrildi. İnsanların ictimai şüurunda belə bir fikir formalaşmışdır ki, sahibkarlıq təsərrüfat proseslərinin dövlət tənzimlənməsinin böyük paya sahib olduğu və bazar təsərrüfatçılıq prinsiplərinə əsaslanan milli təsərrüfatın formalaşmasında başlıca amillərdən biridir. Sahibkarlığın azad inkişafının iqtisadi, sosial, siyasi, hüquqi və digər şərtləri olmadan, Azərbaycan çətin ki, dünya iqtisadi əlaqələrinin bərabərhüquqlu subyektinə çevrilə bilsin.

Dövlətlərin iqtisadi inkişaf təcrübəsi təsdiq edir ki, sahibkarlıq institutu bir çox hallarda dünya bazarlarında milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyini təyin və ümumi milli məhsulun dayanıqlı artımını təmin edərək iqtisadiyyatın normal fəaliyyət göstərməsi şəraitində əhəmiyyətli rol oynayır. Böhran hallarında onun əhəmiyyəti daha da artır, çünki məhz sahibkarlar, innovatorlar dövlət iqtisadiyyatının inkişafının və böhrandan çıxmasının trayektoriyasını müəyyən edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda sahibkarlığın vəziyyəti keçmiş iqtisadi sistemin dağılması ilə əlaqədar olaraq mürəkkəbləşir və burada təsərrüfatçılığın yeni mexanizminin yaranması formalaşma və reallıq mərhələləri aralığındadır. Çox vaxt dövlətin müəyyən tədbirləri sahibkarlığın müəyyən inkişaf bazasını məhv edir, milli kapitalın axınını stimullaşdırır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin ölkə iqtisadiyyatında rolu

Müasir dövrdə təsərrüfatçılığın bazar sisteminin yaradılmasında başlıca amillərdən biri sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşdırılması və inkişafıdır. Sahibkarlıq cəmiyyətin iqtisadi və

siyasi inkişafının güclü hərəkətverici qüvvəsidir. Dünya təcrübəsi əminliklə sübut edir ki, bazar iqtisadiyyatının azadlığı, təkbaşına istehsalçı və sahibkarlıq fəaliyyəti olmadan iqtisadi rifaha nail olmaq mümkün deyil. Məhz “dinamizm”, “təşəbbüskarlıq” “cəsarət” anlayışlarını xatırladan sahibkarlıq bir çox maraqlı ideyaları reallığa çevirir, inkişafa səbəb olur. Ona görə də fikrimizcə, sahibkarlığın fəaliyyət göstərməsi və inkişaf etməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması hər bir ölkənin iqtisadi artımının sürətlənməsinə imkan yaradır. Sahibkarlığın inkişafı dövlətin iqtisadi və sosial səviyyəsinin ən dəqiq göstəricilərindən hesab olunur. Sahibkarlıq ölkə iqtisadiyyatında rolu danılmaz hesab etmək olar (Cədvəl 1). Bunlar aşağıdakılardır:

- Sahibkarlıq fəaliyyəti yeni iş yaradılması, tam məşğulluğunun təmin edilməsi və bunun bir nəticəsi kimi, sosial yardıma ehtiyacı olan insanların sayının azaldılmasını təmin edir. Bunun sayəsində Azərbaycan üçün əmək bazarında qeyri-sabitliyin formalaşmasının, işsizlərin və digər oxşar bir sıra sosial problemlərin qarşısının alınmasında əhəmiyyətli görünür.

- Sahibkarlıq subyektləri həmçinin ölkə inkişaf göstəricilərindən biri olan ÜDM-in artım dinamikasında da öz rolunu oynayır.

- Dövlət büdcəsinə vergi ödəyicilərinin ödədiyi vergilərdən müxtəlif adda vergilər daxil olur. Bunlar əlavə dəyər vergisi, mənfəət vergisi, torpaq vergisi və s. vergilərdir. Vergilər Nazirliyinin verdiyi məlumata görə 2015-ci ildə 76 877 vergi ödəyicisi qeydiyyatda alınmışdır.

- Sahibkarlıq fəaliyyəti şəhər və rayonların infrastrukturunun inkişafında iştirak edir. Şəhər və rayonların, bölgələrin inkişafına öz töhvəsini verir, enerjili və təşəbbüskar insanların sənaye, elmi və digər sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq imkanı yaradır, onların öz qabiliyyətlərini həyata keçirməsi üçün şərait yaradır.

- Sahibkarlıq subyektləri bəzən xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə də məşğul olur. Sahibkarlıq subyektləri xeyriyyəçilik tədbirləri ilə məşğul olaraq köməyə, yardıma ehtiyacı olan şəxslərə yardım göstərir. Kadrların bilik və bacarıq səviyyəsinin artırılmasını təmin edir.

- Sahibkarlıq fəaliyyətinin mühüm tərkib hissəsi innovativ düşüncə tərzidir. İnnovasiya (yenilik) texnikdən daha çox iqtisadi və sosial anlayışdır. Sahibkarlığın özü bir fəaliyyət kimi ictimai faydalılıqların yaradılması məqsədilə mövcud resurslara yeni xüsusiyyətlərin verilməsinə istiqamətlənmişdir. Ümumiyyətlə qeyd edək ki, innovasiya proseslərinin həyata keçirilməsində Qərbin hər bir inkişaf etmiş ölkəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. ABŞ-da onu fərqləndirən başlıca cəhətlərdən biri, ümumiyyətlə azad sahibkarlıq üçün əlverişli mühitin olmasıdır. Məhz buna görə, hər il yaradılan yeni müstəqil firmaların sayına görə ABŞ bütün inkişaf etmiş qərb ölkələrini xeyli qabaqlayır, iqtisadiyyatda çalışan hər on adamdan biri iş rəsmi cəhətdən qeydə alınmış sahibkarlıq statusuna malikdir.

- Sahibkarlıq subyektləri olan müəssisələr bəzən Environment (ətraf ərazilərin təkmilləşdirilməsi, müalicə bitkiləri, zəhərli tullantıların təmizlənməsi), ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını almaq məqsədilə ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması üçün əlavə vəsaitlər ayırır, müəssisələr tərəfindən buraxılan zərərli maddələrin qarşısını almaq tullantısız və zərərsiz avadanlıqlardan, atmosfer havasının çirklənməsinin qarşısını almaq üçün hava təmizləyən qurğulardan istifadəyə üstünlük verməyə çalışırlar, bu sahədə tədbirlər görürlər. Bunun üçün bəzən müəssisələrin işçi heyəti yaşıllaşdırma tədbirlərində iştirak edərək, müəssisə daxilində və bəzi sahələrdə yaşıllaşdırma zolaqları salınır.

Cədvəl 1.**Sahibkarlıq fəaliyyətinin makroiqtisadi inkişafda payı və xüsusi çəkisi**

	2011	2012	2013	2014
ÜDM (mln.manat)	52082,0	54743,7	58182,0	58977,8
İxrac (mln.manat)	29388.3	29000.3	28169.3	25537.5
İdxal (mln.manat)	12541.9	13843.8	15278.6	15467.4
Xalis ixrac (mln.manat)	16846.4	15156.5	12890.7	10070.1
Vergilər (mln.manat)	5475,1	6025,4	6663,6	7113,6
İqtisadi fəal əhali (min.nəfər)	4626,1	4688,4	4757,8	4840,7
İqtisadiyyatda məşğul olan işçilərin sayı (min.nəfər)	4375,2	2225,3	4521,2	4602,9
İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə orta aylıq nominal əmək haqqı (manat)	364.2	398.4	425.1	444.5

Mənbə: *Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin 2015-ci il üzrə rəsmi statistik göstəriciləri*

Ancaq bütün bu statistik göstəricilərə baxmayaraq hal-hazırda bu sahənin özündə də bəzi problemlər var. Statistik göstəricilər verilsə də, bu statistik göstəricilər realda öz əksini tapmaya da bilər. Burada əsas problem işçilərin orta aylıq əmək haqqının aşağı olmasıdır. İşləyən şəxslərin normal həyat səviyyəsini təmin etmək məqsədilə minimum əmək haqqının ölkə üzrə yaşayış minimumu səviyyəsinə çatdırılması ilə bağlı müvafiq tədbirləri həyata keçirilməlidir.

Yaponiyada innovativ inkişafın sürətləndirilməsinin əsas xüsusiyyətlərindən başlıcası iqtisadi fəaliyyətdə xarici kəşflərdən, ideyalardan, layihələrdən və s. geniş istifadə edilməsidir. Belə ki, son 30 ildə bu ölkə xarici texnologiyaların alınmasına 10 mlrd. dollardan çox vəsait sərf etmişdir. Bu dövrdə Yapon firmaları tərəfindən təqribən 42 min xarici lisenziya əldə edilmişdir ki, bunların da təqribən yarısı ABŞ-ın payına düşür [2].

Ölkəmizdə bu sahədə bəzi tədbirlər görülür. Azərbaycan iqtisadiyyatının innovasiya sektorunun zəif inkişaf etməsinin başlıca səbəbi biznes, elmin və dövlət orqanlarının maraqlarının uzlaşmamasıdır. Aşağı innovasiya fəaliyyəti zamanı innovasiya texnologiyalarının maliyyələşmə mənbələri məhdudlaşır. Nəticədə, innovasiya texnologiyalarına məsrəflər də azalır. Belə ki, əgər 2005-2006-cı illərdə texnologiya innovasiyalarına ümumi məsrəflərin 95-97 %-i yeni texnologiyaların əldə olunmasına sərf olunurdusa, son illərdə vəsaitlər yeni məhsul növlərinin, metodların işlənilməsinə və tətbiqinə və texnoloji innovasiyalarla bağlı maşın və avadanlıqların istehsalına xərclənirdi. Hal-hazırda Azərbaycan iqtisadiyyat sferasında aşağı innovasiya fəaliyyəti səbəbindən öz tələbatını idxal hesabına ödəyir. Belə ki, 2010-cu ildə 1015 adda məhsul ixrac olunduğu halda, ölkəyə 3619 adda məhsul gətirilmişdir. İdxal olunan əmtəələrin tərkibində maşın, mexanizm, elektrik avadanlıqların, kimya, toxuculuq sənayesinin və digərlərinin kəmiyyəti və xüsusi çəkisi əsas yer tutur (Cədvəl 2).

Cədvəl 2.**İqtisadiyyatın sahələri üzrə ümumi daxili məhsul, faktiki qiymətlərlə (mln.manat)**

	o cümlədən	İllər					
		sənaye	kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	tikinti	nəqliyyat və rabitə	xalis vergilər	digər sahələr
2011	52082,0	28010,7	2643,5	4141,0	3487,7	3056,0	10743,1
2012	54743,7	27040,4	2813,7	5507,9	3638,7	3392,0	12351,0
2013	58182,0	26441,7	3122,2	6753,7	3580,8	3878,0	14405,6
2014	58977,8	24470,6	3111,0	7397,1	3720,7	4320,5	15957,9

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin 2015-ci il üzrə rəsmi statistik göstəriciləri

Ölkədə 2015-ci ilin 1 yanvar tarixinə ümumi sahibkarlıq subyektlərinin bölgüsünə görə onların 15,9%-ni hüquqi şəxslər, 84,1%-ni isə fiziki şəxslər təşkil edir. 2014-cü il ərzində 9130 yeni hüquqi şəxs qeydiyyatı alınmışdır. 2015-ci ilin 1 yanvar tarixinə qeydiyyatı alınmış 94563 hüquqi şəxsin 10540-ı dövlət mülkiyyətinə, 82370-i xüsusi mülkiyyətə, (o cümlədən xüsusi mülkiyyətli müəssisələrin 5429-u tam xarici investisiyalı, 1754-ü isə birgə müəssisələrə aiddir), 1653-ü bələdiyyə mülkiyyətinə mənsub olmuşdur.

2015-ci ilin 1 yanvar tarixinə hüquqi şəxs yaratmadan fərdi sahibkarlıq formasında fəaliyyət göstərən fiziki şəxslərin sayı 12,5 faiz artaraq 519860 vahidə çatmışdır [10].

Ölkə rəhbərləri qarşısında duran başlıca məsələlər Azərbaycanın ÜDM-nin istehsalında özəl sektorun payının artırılması, milli iqtisadiyyatın ixrac potensialının yenidən qurulmasında və artırılmasında kiçik və orta sahibkarlığın rolunun artırılmasından ibarətdir. Bunlarla bərabər ölkə üçün aktual olan yeni iş yerlərinin yaradılması problemi həll olunacaqdır. Kiçik və orta sahibkarlığın dövlət dəstəyi Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin dəstəyi ilə həyata keçirilir. Onun nəzdində informasiya mərkəzi yaradılmışdır. O, kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi tədbirlərinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə, sistemə qaydada sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyinin həyata keçirilməsi üzrə fəaliyyətin stimullaşdırılması üçün yaradılmışdır. Güzəştli kreditləşmə, istehlakçı hüquqlarının müdafiəsində və digər istiqamətlərdə informasiya təminatını həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikası dövlət iqtisadiyyatının əsas elementi olan sahibkarlığın inkişafının passiv müşahidəçisi ola bilməz, bu inkişafa fəal təsir göstərən tənzimləyici tədbirlər həyata keçirilməlidir. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı bir sıra qanunlar, fərmanlar, sərəncamlar və s. qəbul edilmişdir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün ilk addım dövlət tərəfindən sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi, rəqabətin qorunması və antiinhisar fəaliyyəti tədbirləri, sahibkarlıq fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması və sahibkarlığa dövlət köməyi tədbirləri vasitəsilə həyata keçirilir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, sahibkarlığın inkişafı üçün öncə makroiqtisadi səviyyədə sabitliyə nail olunmalı, əlverişli sahibkarlıq mühiti yaradılmalıdır. Bu mühitin yaradılması

hökumət siyasətindən başlayaraq hər bir adamanın sahibkarlıq fəaliyyətinə münasibətinə qədər bir çox məsələlərin həllindən asılıdır. Azərbaycanın biznes-mühitindən danışsaq, onu qənaətbəxş kimi qiymətləndirmək olar. Dünya Bankının verilənlərinə əsasən, ölkə sahibkarlıq fəaliyyətinin aparılması üçün mühitin keyfiyyətinə görə tədqiq olunan 189 ölkədən 70-ci yerdədir. 2013-cü ildə alınmış verilənlərlə müqayisədə biznesin aparılması üçün şəraitin əhəmiyyətli yaxşılaşması baş vermişdir. Baxmayaraq ki, onun reytingdə yeri 70-dən 71-ə bir punkt artmışdır, bunun arxasında ölkənin biznes-mühitinin keyfiyyət artımı durur.

Azərbaycanda sahibkarlığın hüquqi bazası yaradılmışdır. Sahibkarlıqda hüquqi baza mühüm olsa da, özlüyündə xüsusi bölmənin uğurlu inkişafına təminat vermir. Bu qanunların tələblərinə riayət olunması sahibkarlığın inkişafı üçün vacibdir. Təcrübə göstərir ki, bir sıra hallarda sahibkarlar öz hüquqlarından lazımi səviyyədə istifadə edə bilmir. Bunun bir səbəbi sahibkarların bir qisminin hələlik sivilizasiyalı sahibkarlıqla məşğul olmamasıdır. Bəzən sahibkarların özləri də qanunların tələblərinə əməl etmir, nəticədə məmurların qanunsuz tələblərini ödəmək məcburiyyətində qalırlar. Digər səbəbi bir çox sahibkarların öz qanuni hüquqlarını lazımi səviyyədə bilməməsidir. Buna baxmayaraq, sahibkarlıq fəaliyyəti getdikcə iqtisadiyyatın aparıcı qüvvəsinə çevrilmiş və bu sahədə dünya təcrübəsindən istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sahibkarlığın maliyyələşmə mənbələri

Sahibkarlığın dəstəyi sahəsində olan başlıca məsələlərə beşini aid etmək olar. Onlardan ən mühümü sahibkarlar üçün maliyyələşmə imkanlarının genişləndirilməsi hesab olunur. Biznesin həyat tsiklinin istənilən mərhələsi üçün maliyyələşmənin daha uyğun mənbələri və metodları mövcuddur. İndiki vaxtda özünü sahibkar kimi görən və öz sahibkarlıq fəaliyyətini başlamaq istəyən daha çox təşəbbüskar insan meydana çıxır, məhz onda onların qarşısında öz bizneslərinin daha sərfəli maliyyələşdirilməsi sualı yaranır. Qoyulmuş problemin cavabını tapmaq üçün kiçik biznesin yaradılması və qurulması dövrünün təmin edilməsi üçün maliyyələşmə mənbələrinin üstünlük və çatışmazlıqlarını nəzərdən keçirmək lazımdır. Müxtəlif müəlliflərin təsnifatını ümumiləşdirməkə, kiçik biznes üçün başlıca maliyyələşmə metodları kimi aşağıdakıları hesab etmək olar (Cədvəl 3):

- özünü maliyyələşdirmə - öz vəsaiti hesabına investisiya qoyuluşunun həyata keçirilməsini nəzərdə tutur;
- kredit maliyyələşməsi (borc) - qaytarılmaq, müddətlilik və ödənilmək şərti ilə pul və ya əmtəə formasında olan ssudadır;
- lizinq - müvəqqəti sərbəst və ya cəlb edilmiş maliyyə resurslarının investisiyasına yönəldilmiş səmərəli investisiya fəaliyyətinin təmin edilməsi üsullarından biri kimi maliyyə rentasının (lizinqin) müqaviləsi üzrə icarəyə verənin (lizinq verən) müqavilədə şərtləndirilmiş əmlakı müəyyən satıcıdan əldə etməyi və sahibkarlıq məqsədlərində müvəqqəti istifadə üçün bu əmlakı icarəyə götürənə (lizinq alan) təqdim etməyi öhdəsinə götürdüyü sahibkarlıq fəaliyyətinin növü kimi başa düşülür.
- dövlət maliyyələşməsi (büdcə) - dövlət idarəetmə müəssisələrində və hərbi təhlükəsizliyin təmin edilməsində, sosial sığortada; daşınmaz əmlak, icarə və xidmətlərin göstərilməsi əməliyyatlarında; səhiyyə və sosial xidmətlərin təqdim olunmasında

böyük paya malikdir.

- vençur maliyyələşmə - İngilis dilindən tərcümədə “venture” sözü “riskli başlanğıc” mənasını ifadə edir, “vençur maliyyələşməsinin” obyektı yaranmış biznes-ideyalarının “başlanğıcı”, həm də müvəffəqiyyətlə inkişaf edən, bazarda çoxdan mövcud olan şirkətlər ola bilər. Vençur maliyyələşmənin məqsədi qaytarılan vençur maliyyələşməsi və innovasiya fəaliyyətinin zamanətli dəstəklənmə mexanizmindən istifadə edərək, innovasiyada investisiya olunan kapitaldan gəlirin əldə edilməsidir. Vençur maliyyələşmənin tətbiqi yeni texnoparkların yaradılmasında əlverişli ola bilər. Bu sahədə ABŞ-ın təcrübəsindən istifadə böyük əhəmiyyətə malik ola bilər ki, vençur maliyyələşmənin cəlb edilməsi sayəsində investisiya texnologiyasının ixracatından daxilolmalar 1999-cu ildə 2,7 mlrd. və 2000-ci ildə 4 milyard ABŞ dolları təşkil edib. Bir sıra DEC, Apple Computers, Compaq, Sun Microsystems, Microsoft, Lotus, Intel kompüter texnologiyaları hazırlayan şirkətlərin dünya şöhrəti qazanmasında vençur maliyyələşmənin rolu böyükdür.
- qarışıq maliyyələşmə - yuxarıda qeyd olunan metodların müxtəlif kombinasiyalarına əsaslanır və investisiya qoyuluşunun bütün formaları üçün istifadə oluna bilər. Maliyyə və fond bazarlarının qurulması və inkişafı şəraitində maliyyələşmənin qarışıq metodu daha geniş yayılmışdır;
- layihə maliyyələşməsi - investisiya kreditinin növüdür; borc vəsaitlərinin qaytarılması məqsədi ilə digər maliyyə mənbələrinə müraciət etmədən, pul vəsaitlərin qaytarılmasının layihə tərəfindən yaradılan pul axınları hesabına həyata keçirildiyi layihələrin kreditləşməsi üsuludur [3].

Cədvəl 3.

**Sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin quruluşu
(müəssisənin təmsalında)**

Maliyyələşdirilmənin növləri	Xarici maliyyələşdirmə	Daxili maliyyələşdirmə
Şəxsi kapital əsasında maliyyələşdirilmə	1. Depozitlər və şəxsi kapital vasitəsilə maliyyələşdirilmə (məsələn, səhmlərin emissiyası, yeni səhmdarların cəlbı)	2. Vergidən sonrakı xalis mənfəət hesabına maliyyələşmə (dar mənada özünümaliyyələşdirmə)
Borc kapitalı əsasında maliyyələşdirilmə	3. Kredit maliyyələşdirilməsi (məsələn, kreditlər, bank kreditləri, təchizatçı kredit əsasında)	4. Borc kapitalı, satış gəlirləri əsasında formalaşan - ehtiyat fondlarından ayırmalar (pensiyaların, dağ-mədən əməliyyatları zərərin ödənilməsi, vergi ödəmək)
Şəxsi və borc kapitalı əsasında qarışıq maliyyələşdirmə	5. Səhmlərlə mübadilə edilə bilən istiqrazların buraxılışı, opsiolar, mənfəətdə iştirak hüququ verən ssudalar, səhmlərin emissiyası	6. Resursların əsas hissəsini təşkil edən hissədən (yəni hələ ki, vergi ayırmaları tutulmamış)

Sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə resurslarının formalaşması daxili və xarici maliyyə mənbələri vasitəsi ilə aparılır. Bunlar təsisçilər tərəfindən nizamnamə fondu (kapitalı) şəklində qoyulan kapital, mənfəət, amortizasiya ayırmaları, sair vəsaitlərdir. Bu maliyyələşmə mənbələrinin hər biri yeni sahibkarlıq fəaliyyətinə başlayan sahibkar üçün vacib maliyyələşmə mənbələridir.

Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə resursları arasında daxili mənbələr hesabına formalaşan resurslar böyük əhəmiyyətə malikdir. Onlardan da biri nizamnamə kapitalıdır. Nizamnamə kapitalı iqtisadi subyektlərin maliyyə vəziyyətləri barədə təsəvvür yaratmağa imkan verən ən vacib göstəricilərdən biridir. Nizamnamə kapitalı təşkilatın kapitalının ən sabit elementlərindəndir və onun dəyişdirilməsi müəyyən edilmiş qaydada qanunvericiliyə uyğun şəkildə həyata keçirilir. Eyni zamanda, təşkilatın öhdəliklərinin icrasının təminatı baxımından nizamnamə kapitalı onun nizamnaməsindən irəli gələn vəzifələrin gələcəkdə gəlir əldə etmək məqsədi ilə həyata keçirilən fəaliyyət üçün ilkin kapitalıdır. Nizamnamə kapitalı pul, yaxud qeyri-pul formasında ola bilər.

Hüquqi şəxsin nizamnamə kapitalı onun kreditorlarının mənafeələrinə təminat verən əmlakın minimum miqdarını müəyyənləşdirir. Nizamnamə kapitalının miqdarı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyənləşdirilmiş məbləğdən az olmamaq şərti ilə təsisçilər tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin "Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin qəbul edilməsindən irəli gələn bəzi məsələlərin həll edilməsi haqqında" 224 nömrəli, 23 dekabr 2000-ci il tarixli qərarı ilə səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalının minimum həddi - qapalı səhmdar cəmiyyəti üçün 2000 AZN, açıq səhmdar cəmiyyəti üçün 4000 AZN məbləğində müəyyən edilmişdir [4]. Banklar üçün nizamnamə kapitalının məbləğini Mərkəzi Bank müəyyən edir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında banklar üçün nizamnamə kapitalının minimum həcmi 50 mln. manat təşkil edir.

Mənfəət təsərrüfat subyektlərinin maliyyələşdirilməsinin əsas daxili mənbəyidi. Sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən hər bir müəssisənin başlıca məqsədi mənfəət əldə etməkdir. Mənfəət məhsulun (əmtəə, iş və xidmətlərin) reallaşdırılmasından əldə olunan gəlirlə ona çəkilən xərclər arasındakı fərqlə bərabərdir. Müəssisələrin mənfəətinin artması və ümumiyyətlə mənfəətin zərəri üstələməsi əlavə vəsaitlərin əldə edilməsinə imkan verir ki, bu investisiya qoyuluşlarının həcmi artırır. Praktiki olaraq müəssisə və təşkilat həmin vəsaitləri iqtisadiyyatın bu və ya digər sahəsinə yönəldir. Kiçik müəssisələrin 2014-cü ildə mənfəəti 175,4 mln.manat təşkil etmişdir ki, bu vəsaitlər sonradan iqtisadiyyata yatırılan investisiyalarda öz əksini tapır. Zərərlə işləyən müəssisələrin sayına fikir verdikdə isə ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri ilə məşğul olan müəssisələr üstünlük təşkil edir (Cədvəl 4).

Cədvəl 4.

Azərbaycanda sahibkarlığın maliyyələşmə mənbələri (mln. manatla)

İstiqamətlər	2012	2013	2014
İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar (mln.manat)	20 251,1	21 448,2	21 890,6
Daxili investisiyalar	8 102,7	8 269,3	9 175,7

Xarici investisiyalar	12 148,4	13 178,9	12 715,0
Sənaye sektoruna investisiyalar	6040	7500	7640
Daxili investisiyalar	2 668,0	3 996,0	4 269,0
Xarici investisiyalar	3 372,0	3 504,0	3 371,0
Təkrar emal sferasında investisiyalar	861,2	888,9	644,6
Xarici investisiyalar	0,1	0,2	0,9
SKMF xətti üzrə kreditlər	218	275	296
Lizinq	200	200	-

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin 2015-ci il rəsmi statistik göstəriciləri

Daxili mənbələr tərkibindəki amortizasiya ayırmaları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Amortizasiya ayırmaları, əsas vəsaitlərin və qeyri-material aktivlərin köhnəlməsinin pul ifadəsi olmaqla, istehsalın daxili maliyyələşdirmə mənbəyidir. Amortizasiya ayırmaları məhsulun maya dəyərinə daxil edilir və sonradan məhsulun satışından əldə olunan gəlir formasında müəssisəyə qayıtmaqla yığım fondunun formalaşmasının daxili mənbəyinə çevrilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə sadə və geniş təkrar istehsalın maliyyələşməsində amortizasiyanın payı 50-70% təşkil edir.

Daxili mənbələr hesabına əldə edilən, maliyyələşdirmə vasitələri ilə yanaşı, firmanın və müəssisənin xarici maliyyələşdirmə mənbələrindən istifadə etmək imkanı da vardır.

Xarici maliyyələşdirmə mənbələri. Vəsait tapmaqda çətinlik çəkən firma və müəssisə eyni problemləri olan biznes partnyorlar tapa bilər. Birgə biznes yaratmaqla, partnyorlar qənaət etmək metodu ilə, maliyyə resurlarını genişləndirmək imkanı qazanır.

Xarici maliyyələşdirmənin əsas formaları - qiymətli kağızların emissiyası, bank kreditlərinin cəlb edilməsi, kommersiya kreditlərindən istifadə edilməsi, banklara və digər firmalara pay satılması, əvəzsiz maliyyə köməyi edilməsi və s.

Qiymətli kağızların emissiyasının məqsədi, minimal mümkün müddətlərdə, zəruri pul həcmnin cəlb edilməsidir. Səhm satışı da - kənardan maliyyə vəsaitləri cəlb edilməsi üsuludur. Bu, çox mühüm maliyyələşdirmə mənbəyidir, çünki firmanın yüzlərlə, minlərlə səhmdarı ola bilər. Digəri isə istiqrazdır ki, onun sahibinin onu buraxmış şəxsdən istiqrazda nəzərdə tutulan müddətdə istiqrazın nominal dəyərini və ya başqa əmlak ekvivalentini almaq hüququnu təsdiqləyən qiymətli kağızdır [5].

Azərbaycan Respublikası Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin göstəricilərinə görə 2014-cü ildə korporativ qiymətli kağızların sayı 6 534 ümumi məbləği isə 4 737 505 901 AZN təşkil etmişdir və bunlardan 6 033 ədədi səhm (1 279 438 125 AZN), 501 ədədi korporativ istiqrazlardı (3 458 067 777 AZN) təşkil etmişdir. Dövlət qiymətli kağızları 421 ədədlik (4 156 582 849 AZN) göstərici ilə 2013-cü ilin göstəricisi ilə müqayisədə 41%-lik azalma müşahidə olunmuşdur.

Dövlət də şirkətləri qrant şəklində vəsait təmin edə bilər. Bu, firmaların qismən maliyyələşdirilməsidir. Subsidiyalar dövlət və özəl firmalara verilə bilər. "Qrant haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa müvafiq olaraq, kommersiya hüquqi şəxslərin müraciətləri əsasında İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi tərəfindən 2014-cü ildə 27 kommersiya

hüquqi şəxsin 30 qrant müqaviləsi (qərarı) qeydiyyatata alınmışdır. Qeydiyyatata alınmış qrant müqavilələri (qərarları) müxtəlif valyutalarda olmaqla 251 893 manat, 281 000 ABŞ dolları və 111 010 avro təşkil etmişdir.

Sahibkarlıq subyektlərinin maliyyələşməsində bank kreditləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və dünya təcrübəsi göstərir ki, bu kateqoriyaya müəssisələr investisiya layihələrinin maliyyələşməsində mühüm mənbə rolunu oynayır. Əgər firma digər firmalarla birləşərək öz inkişafı üçün əlavə vəsaitlər tapa bilmirsə və ya tapmaq istəmirsə, o, əlavə dövryyə vəsaitini banklardan kredit götürməklə əldə edir. Kredit qoyuluşlarının illər üzrə müqayisəsi nəticəsində görə bilərik ki, respublikamızda bank kreditlərindən istifadə səviyyəsində artım müşahidə edilmişdir. Bu isə, ölkə iqtisadiyyatının inkişafına mühüm təkan verir.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının məlumatına görə 2015-ci ilin 3-cü rübünə əsasən Azərbaycanda 43 bank fəaliyyət göstərir. Lakin son illərdə baş verən hadisələrlə bağlı demək olar ki, bu bankların 7-si artıq iflas elan edilərək bağlanmışdır. Bunlara misal olaraq Bank of Azerbaijan, Unitedkredit bank və s. göstərmək olar. Ölkədə 2014-cü ilin 1 dekabr tarixinə iqtisadiyyata banklar tərəfindən kredit qoyuluşlarının həcmi keçən ilin 1 dekabr tarixinə nisbətən 19.1% artaraq 18151.9 mln. manat təşkil etmişdir (2013-cü ilin dekabr ayının 1-nə kredit qoyuluşlarının artımı 30.0% olmuşdur).

Bank kreditlərindən istifadənin qeyri-əlvərişliliyi, kommersiya banklarının kredit şərtlərinin sərtliyi sahibkarlıq subyektlərinin dövlət yardımlarından istifadəsini zəruri edir. Qərb ölkələrinin təcrübəsində də dövlət maliyyə yardımlarının əhəmiyyəti özünü göstərir. Bu istiqamətdə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu da (SMFK) mühüm rol oynayır [11]. Sahibkarlığa Kömək Milli Fonduna 2014-cü il ərzində sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı xərclər üçün dövlət büdcəsindən ayrılmış 150 000 min.manat vəsait “Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitlərinin istifadəsi Qaydaları”na uyğun olaraq müvəkkil kredit təşkilatlarının sifarişi əsasında sahibkarlıq subyektlərinin investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinə güzəştli kredit verilməsi məqsədilə istifadə olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 oktyabr 2009-cı il tarixli 162 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitlərinin istifadəsi Qaydaları”nın 1.7-ci bəndinə əsasən qaytarılan kredit vəsaitləri və digər daxilolmaların 145 000 min manatı sahibkarlıq subyektlərinin investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə istifadə olunmuşdur. Bundan əlavə, sahibkarlıq subyektləri tərəfindən dövlətin güzəştli kreditlərinin səmərəli istifadə edilməsi ilə əlaqədar 8.5 milyon manat vəsait müvəkkil kredit təşkilatları vasitəsilə vaxtından əvvəl geri qaytarılmışdır.

Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu dövlətin güzəştli kreditlərini sahibkarlıq subyektlərinə çatdırılması üçün 50 müvəkkil kredit təşkilatı, o cümlədən 30 bank, 2 bank olmayan kredit təşkilatı və 18 kredit ittifaqı ilə əməkdaşlıq edir [6].

İqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun resursları kifayət etmir, bu prosesə banklar da fəal qoşulmalıdır. 2010-cu ildən başlayaraq Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun büdcə maliyyələşməsinin aşağı düşməsi müşahidə olunur. Buna görə də yeni maliyyələşmə mənbələri axtarmaq lazımdır. Bununla belə, SKMF-nin

illik portfeli 280-300 milyon manata yaxındır. Kreditlərin əksəriyyəti əvvəllər verilmiş vəsaitlərin qaytarılması hesabına verilir. Bundan başqa yeni qaydalara əsasən SKMF həmçinin digər mənbələrdən vəsaitlər cəlb edə bilər. Digər tərəfdən, hal-hazırda fondun fəaliyyətində özünümaliyyələşdirmə prinsipinə keçid prosesi gedir.

Nəticə və təkliflər

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, sabit iqtisadi artıma və onun əsasında əhalinin normal həyat səviyyəsinin təmin edilməsinə təsir göstərən əsas strateji amil müasir sivilizasiyalı sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşması ilə bağlıdır. Sahibkarlığın inkişaf etdiyi ölkələrdə sahibkarlığın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və inkişafının stimullaşdırılması sosialyönümlü bazar iqtisadiyyatın qanunauyğunluğu kimi qəbul edilir. Sahibkarlıq fəaliyyəti sosial iqtisadi inkişafın və səmərəliliyin əsas amili hesab edilir və struktur siyasətin və investisiyaların təkmilləşdirilməsi istiqamətini təyin edir. Sahibkarlıq fəaliyyəti sosial problemlərin həllinə, iqtisadiyyatının inkişafına, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artımına əhəmiyyətli təsir göstərir. Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi, institusional struktur dəyişikliklərin həyata keçirilməsi sahibkarlıq fəaliyyətinin və milli iqtisadiyyatın inkişafına ciddi təkan verir.

Sahibkarlar keyfiyyətli məhsul bolluğunun yaradılmasında, rəqabətə davamlı sahələrin inkişafında və əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində həlledici amilə çevrilmişdir. Buna görə də, sahibkarlığın inkişafı üçün əsas mənbə olan maliyyə təminatının təhlili, problemləri və onun yüksəldilməsi yollarının araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə mənbələrinin demək olar ki, sahibkarlıq subyektlərinin əsas işləmə mexanizmidir onlarsız biznesin mövcudluğu demək olar ki, mümkünsüzdür. Ölkəmizdə sahibkarlıq subyektlərinin maliyyələşməsi müxtəlif formalarda aparılır. Həmçinin bu sahədə maliyyə resurslarının axını və təmin edilməsi sahəsində müəyyən problemlər özünü göstərir.

Fikrimizcə, sahibkarlığın maliyyə təminatı imkanlarının gücləndirilməsi, işgüzar fəaliyyətin maliyyə ilə təminatı sahəsində dövlətin mövcud real imkanlarından istifadə səviyyəsi artırılmalıdır.

Fikrimizcə banklarda aşağı faiz dərəcələri və güzəştləri tətbiq etməklə sahibkarların bu vəsaitlərdən yararlanmasına imkanlar yaradılmalı, yerli xammal əsasında istehsalla məşğul olan subyektlərin dövriyyə və ilkin kapitalla təmin edilməsində bank vəsaitlərinin dəstəklənməsinə dövlət yardım etməlidir.

Həmçinin SKMF tərəfinən ayrılan kreditlərin sahibkarlar üçün əlçatan olması üçün şərtlərdə müəyyən güzəştlər tətbiq edilməlidir. Büdcədən maliyyələşdirilən müəssisələrin sayının artırılması da mühüm rol oynayır ki, sonradan bu, büdcə gəlirlərində öz əksini tapacaq. Bütün bunlarla yanaşı, sahibkarlıq subyektlərinin yaradılmış əlverişli biznes mühitindən eyni dərəcədə faydalanması imkanlarını təmin edəcək rəqabət mühitinin formalaşdırılması istiqamətində fəaliyyətin gücləndirilməsi, antiinhisar tənzimləmənin səmərəliliyinin artırılması lazımdır. Azərbaycanda azad sahibkarlıq mühiti təmin edilməli, ölkə daxilində inhisarçılıq ləğv edilməli və sağlam rəqabət təmin edilməlidir ki, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən bacarıqlı, enerjili şəxslərdə bu fəaliyyətlə məşğul olmağa

maraq yaransın. Əhali də sahibkarlığa yaranan marağ sayəsində öz şəxsi kapitalını hər hansı bir inkişaf etməmiş sahibkarlıq sahəsinin inkişafına investisiya şəklində qoya bilsin.

ƏDƏBİYYAT:

1. “Роль предпринимательства в экономике страны”
http://gossmi.ru/page/gos1_742.htm
2. Əcəlov A. Azərbaycan Respublikasında innovasiya fəaliyyətinin formalaşdırılması xüsusiyyətləri. “İqtisadiyyat və sahibkarlıq” jurnalı, №9 (38) 2013-cü il, s.24-29
3. Г.Н.Лиференко "Финансовый анализ предприятия" .Москва,2005
4. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin "Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin qəbul edilməsindən irəli gələn bəzi məsləhətlərin həll edilməsi haqqında" 224 nömrəli, 23 dekabr 2000-ci il tarixli qərarı
5. Школьникам. Материалы для подготовки к ЕГЭ по Обществознанию
6. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun illik hesabatı.Bakı, 2014.

Abstract

THE FINANCIAL RESOURCES AND WAYS OF IMPROVEMENT OF BUSINESS ACTIVITY IN AZERBAIJAN

Qezenfer SULEYMANOV

Azerbaijan State University of Oil and Industry, prof

Vugar TAGIYEV

Azerbaijan State University of Oil and Industry, Ph.D student

Key words: business, finance, GDP, income, profit, budget

The problems, ways of improvement and analysis of financial ensurance, which is the main resources of business progress are examined in the article. The main working mechanisms of business subjects, which depend on financial ensurance are justified in the article. The business subject can't work rationally without financial ensurance.

Резюме

ИСТОЧНИКИ И СПОСОБЫ УЛУЧШЕНИЯ ФИНАНСИРОВАНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Гезенфер СУЛЕЙМАНОВ

Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности, профессор

Вугар ТАГИЕВ

Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности, аспирант

Ключевые слова: предпринимательство, финансы, ВВП, доход, прибыль, капитал
В статье было проведено исследование проблем повышения и анализ финансового

обеспечения, которое является основным источником прогресса предпринимательства. В статье обоснуются основные действующие механизмы предпринимательских субъектов зависящие от финансового обеспечения. Предпринимательский субъект не может рационально действовать без финансового обеспечения.

С этой целью в этой статье с научной точки зрения обоснуются пути повышения финансовых источников, проводится анализ существующих в Азербайджане источников финансирования предпринимательской деятельности.

INTERNATIONAL PRACTICE OF RISK ANALYSIS OF INVESTMENT FINANCING AND LENDING TO THE REAL SECTOR IN THE BANKING SECTOR

Rauf HAJIYEV

Ph.D. student of "Azerbaijan" University

Reviewer: Ph.D. on economy Elchin Cafarov

Key words: risk, finance, investment, banking sector, real sector

The Basel accords have been developed by the Bank for International Settlements. The purpose of the accords is to provide recommendations for regulations in the banking industry. Basel Committee on Banking Supervision aims to improve the quality of banking supervision all over the world by issuing these accords. There are three accords introduced so far and they are known as Basel I, Basel II and Basel III. One of main aspects in these accords is capital requirements. By regulating capital, the Basel Committee targets to improve the safety and soundness of banks and to provide fair competitive environment. The content overview of Basel accords is as follows (Balthazar, 2006, pp. 5-213; Larson, 2011, pp. 3-4):

Basel I - The first accord was published in year 1988 and identifies minimum regulatory capital that financial institutions are required to hold with the purpose of minimizing credit risk. The main focus is the credit risk and appropriate risk-weighting of assets. A bank has to maintain at least 8% of its risk-weighted assets' (RWA) value in order to be sufficiently capitalized. Risk-weight shows the credit riskiness of particular assets which are classified into four categories by the Basel Committee (Table 1).

**Table 1: Classification of assets according to risk categories, source:
Larson (2011, p. 11).**

Risk-weight category	Types of assets included in the risk category
0%	Cash; Assets involving the governments of OECD countries.
20%	Assets involving banks located in OECD countries; Cash items in the process of collection.
50%	Loans secured by mortgages on residential property.
100%	Assets involving businesses; Personal consumer loans; Assets involving non-OECD governments (unless the transaction is denominated and funded in the same currency).

There are 2 components of capital introduced by Basel I:

- Tier 1 represents the highest quality capital, because of the lowest priority of repayment. It consists primarily of core capital which includes equity capital and disclosed reserves. Minimum tier 1 capital is required to be at least 4% of RWA.
- Tier 2 is the supplementary capital which is considered to be less reliable. It includes items such as subordinate debt, undisclosed and revaluation reserves, and hybrid instruments.

Improved risk management showed that calculating minimum capital under Basel I may result in errors. Therefore, the Basel Committee introduced new set of guidelines known as Basel II.

Basel II - The second accord was released in 2004. BCBS developed a three pillar approach that focuses on capital allocation of financial institutions.

Pillar 1 – Minimum regulatory capital requirements

The first pillar is about capital allocation associated with three major components of risk that banks face. The Basel Committee provides calculation methods for each of those risks.

- Credit risk
 - Standardized approach
 - Foundation IRB approach
 - Advanced IRB approach
- Market risk
 - Standardized approach
 - Internal VaR models
- Operational risk
 - Basic Indicator approach
 - Alternative standardized approach
 - Advanced measurement approaches

BCBS provides flexibility for banks in choosing the method with the purpose of bringing better risk management.

Pillar 2 – Supervisory review of capital adequacy

The second pillar refers to internal capital adequacy assessment processes that banks need to ensure. It is also mentioned that banks are responsible for their own risk evaluation techniques to allocate capital.

Pillar 3 – Market discipline and disclosure

The purpose of the third pillar is to push financial institutions to provide information in their financial reports. Banks need to disclose in details, the capital adequacy calculation methods, risk assessment techniques, etc. These disclosures allow investors and other market participants to better understand banks' exposure to risk.

The financial crisis in 2008 was the proof of inadequacy of Basel II guidelines. Fail of financial institutions as a result of insufficient and poor quality capital led the Basel Committee to introduce the third accord known as Basel III.

Basel III - Basel III strengthens capital requirements by making amendments to previous accords. Some of the key highlights of Basel III are as follows:

- Minimum core capital has increased from 2% to 4.5% of RWA;
- Minimum tier 1 capital has increased from 4% of RWA to 6%;
- Total capital ratio remains 8% of RWA. However, additional 2.5% of RWA conservation buffer is required to hold, in order to cope with the financial and economic stress;
- Minimum leverage ratio is 3% of bank's total assets.

Each time after the introduction, the accords have been criticized by banks and other au-

thorities. And now we want to analyze the criticism of Basel requirements.

The main concern of banks is capital requirements since the Basel accords are introduced. In Basel I, the concern was due to the risk-weighting system. Banks' assets are placed into four risk categories according to the level of riskiness. However, there are assets with different risk levels within each category. Larson (2011, pp. 13-15) explains it with the example of commercial loans. Even though all types of commercial loans are placed in the category with a 100% risk-weight, the risk that banks are exposed to, differs between loans. A loan to a start-up company is riskier than a loan to a well-established firm. Thus, banks will have an incentive to choose the riskier customer with a higher return. This shows that the riskiness of assets, eventually, the required capital are not properly measured under Basel I.

In Basel II, the concerns of capital adequacy were due to risk measuring methods provided by the Basel Committee. Risk-weights are determined by credit ratings that are assigned by rating agencies in standardized approach. According to Larson (2011, pp. 20-24), the reliability of these ratings can be questioned because of several facts. Firstly, rating agencies are paid by rated parties, that can result in unfair ratings. Secondly, the subprime crisis showed that ratings are not accurate enough.

Even though IRB approaches are capable of assigning indefinite number of risk-weights, they also have shortcomings. Since the assessments are done internally, different IRB models can assign different risk-weights for identical inputs.

The minimum capital required to hold under Basel III is considered to be too high by critics. These requirements affect the lending business of banks. Besides, according to critics, the reduced amount of money a bank can lend, has a negative impact on economic growth [1, Larson, 2011, pp. 27-29].

On the other hand, banks' concern is the double counting of risks during the calculation of minimum required capital. Double counting of risks decreases regulatory capital that is unfavorable for financial institutions. According to Gregory (2012, p. 372), credit, market, liquidity and operational risks are separately considered during measurement of capital requirements. Some of these risks have a common nature. Therefore, simply adding them up causes the possibility for double counting of the same risks, for example, credit risks. One of the most important business activities of banks is granting loans. Credit risk is the risk that a borrower fails to meet its obligations (defaults or delays the payments) to repay the principal or the interest amount of the loan. This is one of the oldest and the most essential risks in banking. Thus, managing credit risk is a crucial task for banks. Sound credit risk management involves maximizing banks' risk-adjusted rate of return by keeping credit risk within acceptable limits [2, BCBS, 2000, p. 1].

Risk managers forecast the average level of credit losses according to past experiences. The amount of loss that is expected for a given period of time is called expected loss (EL). If the defaults exceed the expectations and deviate from the average estimated loss, then the exceeded amount is called unexpected loss (UL). The unexpected losses can happen due to various economic factors or government regulations which cannot be influenced by man-

agement. It is also not possible to predict the timing and severity of UL. Both EL and UL are illustrated in Figure 1.

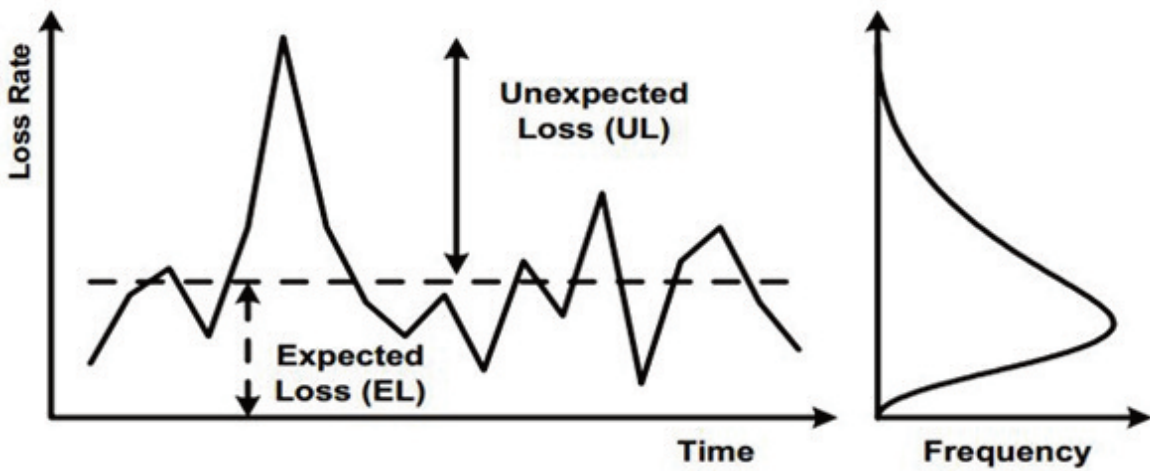

Figure 1: Expected and unexpected losses, source: BCBS (2005, p. 2).

Banks cover the unexpected losses by using the equity capital. A significant reduction in equity can result in insolvency. Therefore, banks must hold a sufficient amount of capital to absorb the unexpected losses. This capital provides protection against a decline in value of banks' assets and eventually, against the insolvency. The riskier are the assets, the more capital will be required to hold. Financial institutions have an incentive to hold as less capital as possible in order to make profitable investments. However, the insolvency probability of a bank increases as the economic capital decreases. Internal rating-based (IRB) approach adopted by Basel II focuses exactly on this problem regarding credit losses. Basel II determines regulatory capital by considering both profitability and insolvency issues of banks. This approach is shown in Figure 2. [3-BCBS, 2005, pp. 1-3].

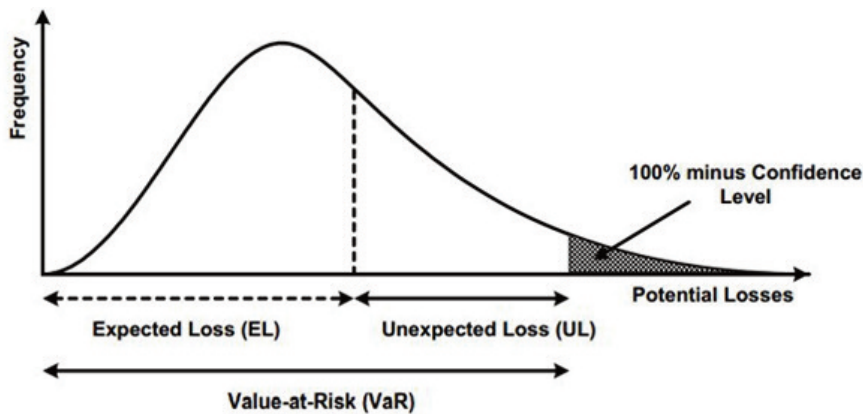

Figure 2. Value at risk, source: BCBS (2005, p. 3).

The marked area shows the probability (within particular confidence level) that a bank will fail to meet its credit obligations. The sum of the expected and unexpected losses is equal to the value at risk that is used to measure the level of risk that the firm undertakes within specified confidence level.

The following are the three key Basel II credit risk parameters used in the calculation of expected loss [3-BCBS, 2005, pp. 1-3; Frankfurt School of Finance and Management, 2013, pp. 11-14]:

- Probability of default (PD) is the percentage probability of the borrower not to be able to make the obliged payments of the loan.
- Exposure at default (EAD) is the total value that the borrower is exposed to, at the time of default, to a particular lender. While calculating EAD, the payment structure needs to be taken into consideration. The EAD of a fixed rate bond is higher than of a zero-bond, because unlike the fixed rate bond, the principal and the interest payments are paid together, at the end of the lifetime of a zero-bond. Financial institutions use their internal models to calculate the EAD value.
- Loss given default (LGD) is the percentage of EAD that is lost when the borrower defaults on a loan. Once the default event occurs, financial institutions can take collection actions, such as going to the court. Besides this, if the borrower provided collaterals, these collaterals can be liquidated in order to recover losses. The LGD is equal to 100% minus the recovery rate of the EAD.

The multiplication of all there parameters is equal to the expected loss. The formula of EL is as follows:

$$EL = PD \cdot EAD \cdot LGD$$

Credit risk can arise from different types of risks. The following are the major drivers of credit losses [4-Bessis, 2010, pp. 28-33]:

Default risk is the risk that borrowers will fail to make their required payments on their debt obligations. Lender is exposed to default risk by the possibility of the borrower to delay payments or go bankrupt. Restructuring of debt obligations is also considered as a default event.

Migration risk refers to an increase in the probability of default as a result of a shift in the credit's ranking or grade. Such shifts lead to a credit value change due to the variations in credit spread. Definition of credit spread is given in Section 2.1.3.

Exposure risk is the magnitude of the risk that a bank is exposed to due to the uncertainty of the required payments. The exposure risk for a loan is the amount of principal and interest payments that the borrower is obliged to pay. The relevant measure of this risk is EAD.

Counterparty risk is the risk taken due to the uncertainty in the opposite side of the contract. There are many types of counterparties such as individuals, companies or government. These parties can enter into agreements with different structures, such as loans and derivatives, which cause risk. Counterparty risk for a derivative can be adverse (unfavorable) mar-

ket movements.

Recovery risk arises at the time of default depending on collaterals and economic condition of the borrower. Seniority level of debt, plays an important role in the value of recovery rate. Senior debts cause lower risk than subordinate debts.

And now we must give an overview of one of the most popular credit derivatives, credit default swap (CDS).

Credit default swap is a contractual agreement that provides insurance for the default of a particular debtor. The purpose of this instrument is to transfer credit risk between market participants. The agreement occurs between three parties. The protection buyer that has an asset of a reference entity bears credit risk. The protection seller agrees to compensate the loss in case of a credit event until the contract matures. A credit event can be the default of a bond issued by the reference entity or the bankruptcy of the reference entity. The compensation is usually the face value of the bond. On the other hand, the seller of the CDS receives premium payments (CDS spread) from the buyer depending on the default probability of the reference entity [5-Hull, 2012, pp. 548-549].

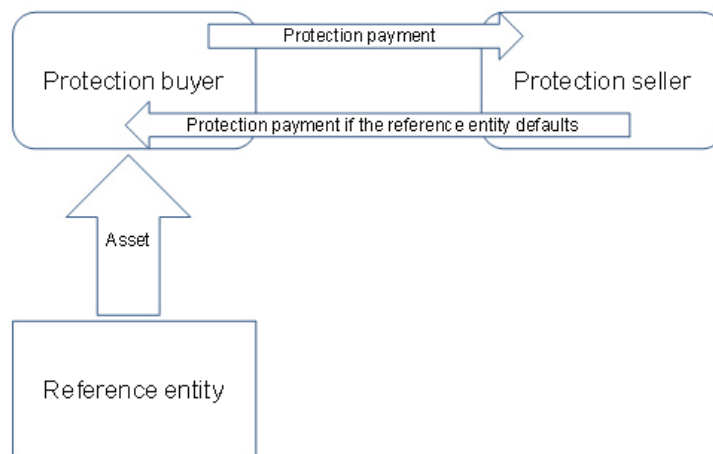

Figure 3. Credit default swap, based on Hull (2012, p. 549).

More detailed study of this problem required a deeper analysis of the explanation of credit spread. These issues will be explored in the articles and studies in the future.

REFERENCES:

1. Larson, J. (2011) The Basel Capital Accords.
2. Basel Committee on Banking Supervision (2000) Principles for the Management of Credit Risk, Basel: Bank for International Settlements.
3. Basel Committee on Banking Supervision (2005) An Explanatory Note on the Basel II IRB Risk Weight Functions, Basel: Bank for International Settlements.
4. Bessis, J. (2010) Risk Management in Banking, 3rd ed., West Sussex: John Wiley & Sons.

5. Hull, J.C. (2012) Options, Futures and Other Derivatives, 8th ed., Boston: Pearson.
6. Balthazar, L. (2006) From Basel I to Basel III: The Integration of State-of-the Art Risk Modeling in Banking Regulation, New York: Palgrave Macmillan.
7. Basel Committee on Banking Supervision (2001) Principles for the Management and Supervision of Interest Rate Risk, Basel: Bank for International Settlements.
8. Frankfurt School of Finance and Management (2013) Certified Expert in Credit Risk Management Module 4.1: Credit Risk Management, Frankfurt am Main: Germany.
9. Gregory, J. (2012) Counterparty Credit Risk and Credit Value Adjustment: A Continuing Challenge for Global Financial Markets, 2nd ed., West Sussex: John Wiley & Sons.

Xülasə

BANK SEKTÖRÜNDƏ İNVESTİSİYƏ MALİYYƏLƏŞMƏSİ VƏ KREDİTLƏŞMƏSİNDƏ RİSK ANALİZİNİN BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏSİ

Rauf HACİYEV

Azərbaycan Universiteti, doktorant

Açar sözlər: risk, maliyyə, kredit, bank sektoru, investisiya, real sektor

Məqalə bank sektorunda investisiya maliyyələşməsində və kreditləşmədə risk analizi üzrə beynəlxalq təcrübəni öyrənir.

2000,2001 və 2005-ci illərdə təsdiq edilmiş bank işinin nizamlanması sahəsində verilən metodiki tövsiyələr daxil olmaqla və bank sferasında kredit risklərinin minimallaşdırılmasına olan təsiri bank nəzarəti üzrə Bazel komitəsinin razılaşmaları analiz edilmişdir.

Резюме

**МЕЖДУНАРОДНАЯ ПРАКТИКА АНАЛИЗА РИСКОВ ПРИ
ИНВЕСТИЦИОННОМ ФИНАНСИРОВАНИИ И КРЕДИТОВАНИИ
РЕАЛЬНОГО СЕКТОРА В БАНКОВСКОЙ СФЕРЕ**

Рауф ГАДЖИЕВ

докторант Университета «Азербайджан»

Ключевые слова: риски, финансы, кредит, банковская сфера, инвестиции, реальный сектор

В статье изучена международная практика анализа рисков при инвестиционном финансировании и кредитовании реального сектора в банковской сфере. Анализируются соглашения Базельского комитета по банковскому надзору, содержащий методические рекомендации в области банковского регулирования, утвержденные в 2000, 2001 и 2005 годах и их влияние на минимизацию кредитных рисков в банковской сфере. Дана классификация рисков в контексте инвестиционного кредитования. Рассмотрены ожидаемые, неожиданные потери при кредитовании и способы их предотвращения в банковской сфере. Анализируются последствия глобального финансового кризиса 2008-го года и факторы его влияния на деятельность финансовых институтов.

ARUŞ BƏYANNAMƏSİ: ÖHDƏLİK VƏ MƏSULİYYƏT

Təyyar İBRAHİMOV

BDU “Dünya iqtisadiyyatı” kafedrasının dosenti

Rəyçi: i.e.d., prof. Dünyamalı Vəliyev

Açar sözlər: Aruş bəyannaməsi, Ümumdünya Gömrük Təşkilatı (ÜGT), gömrük orqanları, gömrük əməkdaşları, etik-davranış kodeksi, intizam nizamnaməsi, etik-davranış normaları, korrupsiyaya qarşı mübarizə, antikorrupsiya proqramı, gömrük andı, borc, vəzifə, öhdəlik

Giriş. Məqalədə ÜGT tərəfindən qəbul olunmuş gömrük orqanlarının səmərəli idarəçiliyi və şəffaflığına təminata, korrupsiyaya qarşı mübarizəyə həsr olunmuş Aruş bəyannaməsinə baxılmış və onun əsasında gömrük orqanları tərəfindən hazırlanmış –gömrük andı, peşəkarlıq etikası, xidməti borc, etik-davranış, əxlaq prinsipləri, şəxsi məsuliyyət, ictimaiyyətlə münasibətlər, korrupsiya hallarının qarşısının alınmasına və s. aid qısa icmal verilmişdir.

Məlumdur ki, antikorrupsiya strategiyasının işlənilib hazırlanması məsələləri bəşər cəmiyyətinin diqqət mərkəzindədir və bu sahədə beynəlxalq miqyasda - xeyli sayda konfrans keçirilmiş, bir sıra bəyannamələr və konvensiyalar qəbul olunmuşdur. Belə ki, 1989-cu ildə Haaqada (Niderland) BMT-nin himayədarlığı altında dövlət idarəçiliyi sahəsində korrupsiya problemlərinə həsr olunmuş beynəlxalq seminar keçirildi. Məhz bu beynəlxalq seminar-konfransın nəticəsi olaraq problemin müzakirəsi məqsədilə onun BMT-nin səkkizinci konqresində müzakirəsi üçün ciddi zəmin yarandı və EKOSOS təşkilatı tərəfindən bu konqresə qəbul olunmuş qətnamə layihəsi göndərildi. Layihədə “... dövlətlər tərəfindən öz cinayət qanunvericiliklərinə, prosessual normalara adekvat baxışın keçirməsilə bütün korrupsiya növlərinin qarşısının alınması üçün müvafiq sanksiyalar, hakimiyyət səlahiyyətlərinin aşmaması və korrupsiya hallarının qarşısının alınması üçün tənzimləmə və inzibati mexanizmlərin, korrupsiya və korrupsiya ilə əlaqəli əldə olunmuş vəsaitlərin və əmlakın müsadirə olunması, iqtisadi sanksiyaların verilməsinə...” və s. üzrə dəyişikliklər aparılması, normativ-hüquqi aktların hazırlanması, qəbul olunması təklif olundu [1, səh-12].

Məlumdur ki, gömrük xidmətinin inzibati bölməsi olan gömrük orqanları da dövlət qulluğunun xüsusi forması olan gömrük orqanları sistemi- çoxfunksiyalı orqanlar və mürəkkəb maliyyə kompleksindən ibarət bir sistemdir. Bu sistemin idarəçiliyi isə gömrük orqanlarının vəzifəli şəxslərinin hüquqi statusuna uyğun olaraq qüvvədə olan qanunvericilikdə və digər normativ –hüquqi aktlarda öz təsbitini tapmış müddəalara əsasən tənzimlənir [1].

Bu baxımdan tədqiqatda məqsəd yuxarıda göstərilənlər nəzərə alınmaqla ədəbiyyat xülasəsinin təhlili, qüvvədə olan beynəlxalq normativ-hüquqi aktlara, habelə digər orqanlara və gömrük orqanları sistemində aid etik-davranış qaydalarına, korrupsiyaya qarşı mübarizəyə aid qısa icmalı verilmişdir.

Dövlət gömrük siyasətinin reallaşdırılması gömrük orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Bu isə gömrük orqanlarının normal fəaliyyəti baxımından gömrükçülər tərəfindən xidməti

intizamın gözlənilməsindən, gömrük orqanları rəhbərlərinin öz kollektivində sağlam iqlim şəraiti yaratmasından və onun bacarığından asılıdır.

Gömrük orqanlarında xidməti intizam isə gömrük xidmətinə aid intizam nizamnaməsilə [2], gömrük xidmətinin vəzifəli şəxslərinin etik davranış qaydaları ilə [3], daxili əmək intizamı qaydaları, gömrük orqanlarında xidmətin əsasları ilə, habelə qüvvədə olan digər qanunvericilik aktlarındakı müddəaların tələblərinə və s. riayət olunması ilə təmin olunur [2-4,7,11].

Bununla əlaqədar digər dövlət orqanlarında da xidmətə dair anoloji tənzimlənmələr dövlət qulluqçularının etik davranış qaydaları haqqında qanun və onun təbliğinə dair Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanı ilə, qəbul olunmuş tədbirlər proqramı, gömrük, daxili işlər, vergi, ədliyyə orqanlarının – etik davranış, şərəf, peşə etikasına kodeksləri və etik davranış qaydaları ilə tənzimlənir [4-10].

Göstərilənlər baxımından gömrük orqanları dövlət qulluğunun xüsusi formasıdır və spesifik xüsusiyyətə malik gömrük orqanları sistemi və gömrük sahəsindən ibarət olmaqla dövlətin xarici və daxili siyasətinin tərkib hissəsi olan gömrük siyasətinin reallaşdırır.

Şübhəsiz ki, müxtəlif dünya ölkələrinin gömrük xidməti əməkdaşlarının da peşə etikasına və davranış qaydaları haqqında kodeksləri vardır. Bu ümumi təmayüllü kodeks 1993-cü ilin 7 iyulunda Gömrük Əməkdaşlığı Şurası tərəfindən Şuranın 81/82-ci Sessiyasında Tanzaniyanın Aruş şəhərində qəbul olunmuş və ona 2003-cü ilin iyununda ÜGT Şurasının 101/102-ci sessiyasında yenidən baxılmışdır. Baxılmış yeni variantda ÜGT Şurası tərəfindən bəyənilmiş antikorrupsiya strategiyası qəbul olunmuşdur. Beynəlxalq gömrük hüququ praktikasına “Aruş bəyannaməsi” kimi daxil olan bu sənəd gömrük orqanlarında xidməti etika və səmərəli idarəetmə prinsiplərini özündə ehtiva edir [11]. Sonradan bu bəyannaməyə Şuranın həmin sessiyasında (2003-cü ildə) “Özünüqiymətləndirmə üzrə Rəhbərlik” müddəaları da əlavə olunmuşdur. Əlavədə isə bəyannamənin – konvensiyanın prinsiplərinin necə həyata keçirilməsi üsulları öz əksini tapır. Bu qəbul olunmuş bəyannamə dünya üzrə gömrük xidməti əməkdaşlarının peşəkar davranış normalarını müəyyən edən beynəlxalq standartlar olmaqla etik-davranış üzrə Model Kodeksə çevrildi. ÜGT tərəfindən işlənib hazırlanmış xarakterizə olunan etik gömrük kodeksi, aşağıdakı əsas sahələri tənzimləməklə - şəxsi öhdəlik, qanunun tələblərinin gözlənilməsi, ictimaiyyətlə münasibət, hədiyyələrin alınması, xidməti məlumatlardan istifadə, siyasi fəaliyyət, əmək atmosferini və s. məsələləri əhatə edir.

ÜGT-nin sessiyasında ÜGT Şurası tərəfindən 2003-cü ilin iyun ayında qəbul olunmuş Aruş bəyannaməsi aşağıdakı 10 prinsipial istiqaməti müəyyən edir:

1. Dəqiq idarəetmə və ideyaya sadıqlıq;
2. Açıqlıq və şəffaflıq;
3. Tənzimləyici standartların olması;
4. Avtomatlaşdırma;
5. Xidmətdə reformaların aparılması və modernləşdirmə;
6. Audit və tədqiqat;
7. Şərəf kodeksi;
8. Kadrların idarə olunması;

9. Etik və təşkilatı mədəniyyət;

10. Biznes cəmiyyətilə qarşılıqlı münasibətlər;

Bu bəyannamə məcburi xarakter daşımır. Belə ki, ÜGT-yə üzvü olan gömrük xidmətinin – dövlətləri müxtəlif sosial, siyasi və iqtisadi şəraitdə fəaliyyət göstərirlər. Bəyannamədə ümumi konsepsiya öz təsbitini tapır və faktiki olaraq konsepsiyanın hər bir istiqamətinin reallaşdırılması isə hər bir dövlətdə olan gömrük xidmətinin özündən asılıdır. Bu bəyannamədə əsas ideya ünsürü gömrükçü peşəsinə olan tələblərdən ibarətdir. Belə ki, gömrükçü dövlətin nümayəndəsidir və o öz fəaliyyətində gömrük xidmətinin nüfuzunu gözləməli-ona xələl gətirməməli və onu möhkəmləndirməlidir.

Göstərilənlər baxımından gömrük əməkdaşının davranışı, onun nitq mədəniyyəti, xarici görünüşü və intellekt qabiliyyəti insanlar tərəfindən yalnız gömrük xidməti haqqında deyil, bütövlükdə həmin dövlət haqqında təsəvvür yaradır. Məhz davranış qaydalarının norma, müddələri, əxlaq prinsiplərinə əməl etmək və nöqsansız nüfuza-ımicə malik olmaq isə öz növbəsində vətəndaşların gömrük orqanlarına olan inamının əsasıdır. Xarakterizə olunanlar isə Aruş bəyannaməsində öz təsbitini tapmış və bir-biri ilə fəaliyyət zamanı qarşılıqlı əlaqədə olarkən, gömrük orqanlarında korrupsiya hallarının qarşısının alınması, onun aradan qaldırılması və gömrük orqanlarının şərəf, ləyaqət səviyyəsinin yüksəldilməsi üzrə 12 müxtəlif məsələ üzrə diqqəti cəlb edir. Bu isə fəaliyyət prosesində dövlət qulluğunun xüsusi forması kimi öhdəliklə əlaqədar - gömrük andının və davranış Kodeksinin qəbul olunmasından, permanent-fasiləsiz davam edən peşə yönümlü öyrətmədən, əməyə görə adekvat mükafatlandırma sistemindən, brokerlərlə və digər dolayısı təmsilçilərlə xüsusi münasibətlərin formalaşmasından, minimum səviyyədə inzibati tənzimləmədən, qəbul olunan qərarın və həyata keçirilən fəaliyyət növünün şəffaflığından, gömrük işinin avtomatlaşdırılmasından, əməkdaşların yerləşdirilməsindən və rotasiyasından, əməkdaşların seçilməsi üzrə xüsusi prosedurlardan, yüksək əxlaqi dəyərlərdən və təşkilatı mədəniyyət tədbirlərindən, daxili təhqiqat və auditin inkişafından və s. ibarətdir [1 s. 50-53, 2 s.159-172] .

Göstərilənlər baxımından ÜGT gömrük orqanlarının öz hökumətləri adından həyati əhəmiyyətli məsələləri həll etdiyini nəzərə almaqla milli təhlükəsizliyə təminat və ticarətə təsir, cəmiyyətin mühafizəsi, gəlirlərin toplanması-fiskal siyasətin reallaşdırılması, ümumilikdə isə milli məqsədlərə nail olmaq istiqamətində dünyanın bütün ölkələri və gömrük administrasiyaları üçün korrupsiyaya qarşı mübarizənin aktual bir problem olduğunu qeyd edərək korrupsiyanın neqativ nəticələrinin aradan qaldırılması məqsədilə milli səviyyədə onları birgə mübarizəyə çağırır [2 s.104,168,11-14]. Korrupsiyanın neqativ nəticələrinə isə aşağıdakıların aid olduğu qeyd olunur:

- cəmiyyətin mühafizəsi və milli təhlükəsizlik səviyyəsinin aşağı düşməsi;
- dələduzluq-firıldaqçılıq və gəlirlərin tam həcmdə toplanılmaması;
- xarici investiyaların cəlb olunması səviyyəsinin azalması;
- beynəlxalq ticarət və iqtisadi artım üçün maneələrin yaradılması;
- cəmiyyət üçün məsrəflərin ağırlaşması;
- dövlət orqanlarına ictimai inamın azalması;

- gömrük orqanları və digər dövlət qurumları arasında əməkdaşlıq və etimad səviyyəsinin aşağı düşməsi;
- gömrük qanunvericiliyi və normalarına könullü surətdə riayət olunma səviyyəsinin aşağı düşməsi;
- əxlaq və anda sadıqlıq səviyyəsinin azalması [11].

Yuxarıda göstərilənlərin aradan qaldırılması məqsədilə ilk növbədə yalnız milli səviyyədə koordinasiya əsasında kompleks tədbirlərin tətbiqini həyata keçirmək lazımdır. Bu baxımdan gömrük orqanının əməkdaşı vətəndaşlara və həmkarlarına münasibətdə nəzakətli olmalı, yüksək mədəniyyət və tərbiyə nümunəsi göstərməlidir. Gömrükçü peşəsi nüfuzuna xələl gətirəcək –cəhalət, rüşvətxorluq, lovğalıq məsələlərinə qarşı barışmaz olmalıdır. Ona görə ki, peşəkarlıq şərəfi və borc –vəzifə məsuliyyəti gömrük xidmətinin mənəvi əsasıdır. Nəticə etibarı ilə borc ictimai zərurətdir və şəxsə mənsub olan mənəvi tələbləri ifadə etməklə qarşılıqlı münasibət qaydaları əsasında müəyyən olunmuş öhdəlikdir. Yol verilən, yol verilməyən xidməti borcla və davranış qaydaları arasında elə kəskin hədd yoxdur və bu hal hər bir konkret şərait üçün xarakterikdir. Belə ki, gömrük əməkdaşlarının fəaliyyəti dövləti xarakter daşıyır. Ona görə ki, onlar hakimiyyətin nümayəndəsidir və onun adından çıxış edirlər. Bu baxımdan da onların fəaliyyəti dövlət hakimiyyəti və onların nümayəndələrinin nüfuzunun qorunmasına müvafiq olan etik normalara və prinsiplərə uyğun gəlməlidir. Nəticə etibarı ilə gömrük orqanlarının əməkdaşları dövlət qulluğunun xüsusi formasında fəaliyyətdə olmaqla dövlətin iqtisadi maraqlarının mühafizəsi keşiyində dayanır. Bu isə o deməkdir ki, ölkənin ayrılıqda götürülmüş hər bir vətəndaşının maraqlarını qoruyur [2,5-7,16-17].

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Respublikasının Gömrük məəcəlləsi, “Hüququ ədəbiyyatı” nəşriyyatı, Bakı 2011, 311 səh.
2. Azərbaycan Respublikası Gömrük orqanlarında xidmətin əsasları, Bakı 2003, 203 səh., 2012, 199 səh.
3. Кодекс чести таможенника Российской Федерация, Allbest.ru
4. Правила этики поведения должностных лиц таможенной службы Украины, приказ Государственной таможенной службы Украины, 16.11.09, №1097
5. Dövlət qulluqçularının etik davranış qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu, 31.05.2007 № 352-III Q
6. Dövlət qulluqçularının etik davranış qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının prezidentinin fərmanı, 16.09.2077, № 614
7. Azərbaycan Respublikası Gömrük orqanının vəzifəli şəxsinin şərəf kodeksi, 15.05.2001 №02/01 kollegiyanın qərarı
8. Daxili işlər orqanları Əməkdaşlarının etik davranış kodeksi, (DİN əmr: 08.04.05-ci il, № 130)
9. Dövlət Vergi orqanı əməkdaşlarının Peşə etikası kodeksi (18.05.2000 A-66 sayılı) əmr

10. Ədliyyə orqanları işçilərinin etik davranış qaydaları (29.11.2007, 41-T sayılı,əmr)
11. The Arusha declaration // Сайт Всемирной таможенной организации . [http://www.wcoomd.org/files/1.%20Public%20files/PDF and Documents/Declarations/Revised_Arusha_Declaration_EN.pdf](http://www.wcoomd.org/files/1.%20Public%20files/PDF%20and%20Documents/Declarations/Revised_Arusha_Declaration_EN.pdf).
12. Практические меры борьбы с коррупцией. Руководство, подготовленное Секретариатом ООН. A/CONF. 144/8. 29.05.1990. P.4
13. Справочный документ о международной борьбе с коррупцией, подготовленный Секретариатом ООН. A/CONF/ 169/14, 13.04.1995, Опыт осуществления практических мер направленных на борьбу с коррупцией государственных должностных лиц. A/CONF.169/L.20/Add.3. 6.05.1995. Девятый апреля- 8 май 1995 года. A/CONF. 169/16.P. 78-83.
14. Материалы Всемирного форума таможенных организаций.- А. ВТО, 1993.
15. Cox Raymond W. Jhonson Terrance A. (2005) Police . Ethics: Organizational Implications. Public Integrity, Vol. 7, No. 1, P. 67-79.
- 16.Е. Д. Грязнова Формирование нравственно-этической ценностей в процессе подготовки сотрудников таможенных органов. Ярославский педагогический вестник 2011, №1, т.2, стр. 47-50.
- 17.Е. Д. Грязнева Формирование нравственных- этических ценностей у будущих государственных служащих (таможенников) как основы высококачественной профессиональной деятельности Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова. Серия Гуманитарные науки: Выпуск №2, том 19, 2013, стр. 55-58.

Abstract

ARUSH DECLARATION: OBLIGATION AND RESPONSIBILITY Tayyar IBRAHIMOV

Associate professor of Baku State University

Key words: Arush declaration, World Customs Organization (WCO), customs authorities, customs people, ethic – moral code, disciplinary regulation, ethic – moral norms, struggle against corruption, anticorruption program, customs oath, duty, position, obligations

This research gives a brief literary survey prepared on the basis of Model Code (Arush declarations), state customs authorities regarding the oath, expertise, ethics, duty, ethic conduct, moral code and personal responsibility, and also public relations and prevention of corruption.

Резюме

АРУШСКАЯ ДЕКЛАРАЦИЯ : ОБЯЗАТЕЛЬСТВО И ОТВЕТСТВЕННОСТЬ

Теяр ИБРАГИМОВ

Доцент кафедры “Мировой экономики”, БГУ

Ключевые слова: Арушская декларация, Всемирная Таможенная Организация (ВТО), таможенные органы, таможенные сотрудники, этико-нравственный кодекс, дисциплинарный устав, этико-нравственные нормы, борьба против коррупций, антикоррупционная программа, таможенная присяга, долг, должность, обязательства

Дан краткий литературный обзор, подготовленный на основе Модельного Кодекса (Арушской декларации) национальными таможенными органами по присяге, профессионализму, этике, служебному долгу, этическому поведению, моральным принципам и личной ответственности, а также связей с общественностью и предотвращением коррупций.

SAĞLIK ÇALIŞANLARININ KARŞILAŞTIKLARI RİSKLER

Ebru CENGİZ, Zekeriya ŞAHİN

*Azərbaycan Universitetinin dissertantı, İstanbul Gelişim
Universitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu,
Azərbaycan Universitetinin dissertantı, İstanbul Gelişim
Universitesi İdari ve Mali İşler Daire Başkanı*

Rəyçi: i.ü.e.d. Dünyamalı Veliyev

Anahtar Kelimeler: Sağlık, doktor, hemşire, risk, çalışan

GİRİŞ:

Sağlık sektöründe pek çok çalışma grubu görev yapmaktadır. İdari personellerden doktorlara, hasta bakıcılardan ambulans şoförlerine, hemşirelerden tıbbi sekreterlere kadar pek çok grup bu sektörde çalışmaktadır. Her mesleğin kendine has riskleri vardır. Sağlık kurumlarında çalışanların da işin niteliğinden ve çalışma koşullarından kaynaklanan bir takım riskleri vardır. Bu çalışmada sağlık çalışanlarından doktorların ve hemşirelerin en sık karşılaştıkları riskler üzerinde durulmuştur. Çalışma literatür taraması ve gözlemler sonucu elde edilen bilgilerin derlenmesi ve yorumlanması şeklinde yapılmıştır. Yapılan literatür taraması ve gözlemler sonucunda sağlık çalışanlarından olan doktor ve hemşirelerin enfeksiyon, kimyasal madde, radyasyon, lazer, fiziksel şiddete maruz kalma gibi risklerle karşı karşıya oldukları görülmüştür.

Sağlık çalışanları denildiği zaman ilk akla gelen meslek grupları doktorlar ve hemşirelerdir. Bunun en önemli nedeni hastaların rahatsızlıklarını gidermek için başvurdukları sağlık kuruluşlarında bu iki meslek grubu ile doğrudan muhatap olmasından kaynaklanabilir. Ayrıca bu iki meslek grubu sağlık sektöründe çalışanların çoğunluğunu oluşturmaktadır. Diğer yönetsel faaliyetleri gerçekleştiren çalışanların sayısı nispeten ve doğal olarak daha azdır.

Doktorlar ve hemşireler birbirleri ile yakından ilişki içerisinde çalışırlar. Bu noktada bu iki mesleğin tanımlarını 26775 Sayılı Resmi Gazetede yayımlanmış olan “Doktorluk, Hemşirelik, Ebelik, Diş Hekimliği, Veterinerlik, Eczacılık ve Mimarlık Eğitim Programlarının Asgari Eğitim Koşullarının Belirlenmesine Dair Yönetmeliğin” 3. ve 4. maddesine göre yapacak olursak, doktorlar; tıp eğitimini almış, tıbbın dayandığı bilimler hakkında yeterli bilgiye sahip, biyolojik fonksiyonların ölçülmesi, bilimsel olarak kanıtlanmış verilerin değerlendirilmesi ve data analizi prensipleri de dahil olmak üzere bilimsel yöntemleri yeterli düzeyde anlayabilen, sağlıklı ve hasta bireyin yapısı, fonksiyonları ve davranışları ile bireyin fiziksel ve sosyal çevresi ile sağlık arasındaki ilişkiyi yeterli düzeyde anlayabilen, ruhsal ve fiziksel hastalıkların belirlenmesini sağlayabilecek ölçüde klinik disiplinleri ve uygulamaları hakkında ve hastalıktan korunma yöntemi, teşhis ve tedavi açısından ilaçlar ve üreme sistemi hakkında yeterli bilgiye sahip olan meslek sahipleridir.

Aynı yönetmeliğin 4. maddesinde hemşireler; sağlıklı ve hasta bireyin yapısını, fizyolojik fonksiyonlarını ve davranışlarını ve sağlık ile fiziksel ve sosyal çevre arasındaki ilişkiyi yeterli düzeyde anlayabilen ve genel hemşireliğin dayandığı bilimler hakkında yeterli bilgiye sahip olan, hemşirelik mesleğinin temel yapısı, ilkeleri, meslek etiği ve sağlığın temel ilkeleri hakkında yeterli bilgiye sahip olan, programın özüne ve amacına uygun olarak planlanmış, nitelikli hemşireler tarafından denetlenen ve hasta bakımı için gerekli olan sayıda nitelikli hemşire ve malzemenin bulunduğu yerlerde klinik uygulamalar yaparak yeterli bir klinik deneyiminden geçen, sağlık personeline ilişkin uygulama eğitimine katılabilme yeteneğine ve bu personelle çalışma deneyimine sahip olan, sağlık sektörünün diğer çalışanları ile çalışabilme deneyimine sahip olan meslek sahipleridir. Bu iki meslek grubunun birbiri ile yakından ilişkili olması ve genellikle bir arada çalışmaları nedeniyle karşı karşıya kaldıkları riskler de birbirlerine benzemektedir. Bu nedenle bu çalışmada doktorların ve hemşirelerin karşılaşabilecekleri riskler birlikte ele alınarak incelenmiştir.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Risk; olabilirlik ile, olasılık ile ilişkili bir kavramdır ve tehlikeli bir durumda olumsuz bir olayın meydana gelme olasılığı şeklinde tanımlanabilir (Bilir, 2005). Çalışma ortamlarındaki tehlikenin hangi durumda riske dönüştüğünün bilinmesi ve tanınması gerekmektedir. Bu durum göz ardı edildiğinde, çalışanın sağlıklı ve güvenli bir ortamda çalışması, işe bağlı sağlık sorunlarının önlenmesi mümkün olmamaktadır. Sağlığın korunabilmesi için öncelikle sağlığı bozan etmenlerin iyi bilinmesi gerekir. Çalışma ortamındaki tehlikeler önlenemediğinde riske, risk önlenemediğinde ise işe bağlı sağlık sorunlarına, iş kazalarına, meslek hastalıklarına ve bunlara bağlı sakatlık, iş görmezlik durumlarına ve işe devamsızlıkların oluşmasına yol açmaktadır. Sağlık çalışanlarında hem çalışma ortamı, hem de işin yoğunluğu mesleksel hataların oluşmasına neden olabilmektedir (Bilir, 2005).

Çalışmanın bu kısmında doktorların ve hemşirelerin yaptıkları mesleklerin niteliklerinden ve çalışma koşullarından kaynaklanan risklerin belli başlı olanları alt başlıklar halinde incelenmiştir.

1.Enfeksiyon Riski

Doktorlar ve hemşireler ameliyathanelerde en çok enfeksiyon riski ile karşı karşıyadırlar. Ameliyat esnasında iğne batması, bistüri kesikleri, eldiven yırtılması gibi nedenler yaralanmalara ve enfeksiyon kapmalarına neden olabilmektedir (Özbayır, 2010). İlçe (2007)'ye göre en fazla iş kazasının yaşandığı sektörler sıralamasında sağlık sektörü 2. sırada yer almaktadır.

Sağlık çalışanları açısından enfeksiyon riski oluşturan, solunum, damlacık yolu ile bulaşan tüberküloz çoğunlukla hastane kökenlidir. Hava yolu ile bulaşan bir enfeksiyon hastalığı olup özellikle gelişmekte olan ülkelerde önemli bir sağlık sorunudur. Literatürde yapılan bir araştırmada özellikle tüberkülozlu hasta ile sık karşılaşan kliniklerde çalışmakta olan sağlık çalışanlarının, tüberküloz hastalığı yönünden yüksek risk altında oldukları tespit edilmiş ve tüberkülozun meslek hastalığı olarak kabul edilmesi gerektiği ifade edilmiştir (Kılınç vd., 2000).

Enfeksiyon riski doktor ve hemşirelerin karşılaştığı risklerin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bu şekilde HIV, hepatit gibi ölümcül ağır hastalıklara yakalanılabilmektedir. Gribal enfeksiyonların ise daha çok klinik doktorlarında görülebileceği düşünülebilir.

2. Kimyasal Riskler

Doktorlar ve hemşireler gün içerisinde pek çok kimyasal madde ile temas halindedirler. Örneğin pek çok defa ellerini yıkamak için sabunlar, deterjanlar, çeşitli temizleme solüsyonları kullanırlar. Bunların hepsi de kimyasal maddelerdir.

Sterilizasyon için kullanımı gerekli olan sabun ve deterjan derideki keratin tabakasında alkali ortam hasarı, lipidlerin yok edilmesi, derinin koruyucu özelliğinin bozulması ve aminoasitlerin yok edilerek su tutma kapasitesinin hasar görmesi gibi hasarlara sebebiyet vermektedir. Özellikle bu kimyasallara hassasiyeti olan kişilerde, deride çatlama ve kuruluk, kontakt dermatit ve egzama görülmektedir. Hemşirelerin işleriyle ilgili rahatsızlıklarını tespit etmek amacı ile yapılan bir çalışmada ellerde egzama (% 4.9), kronik dermatit (% 4.4) ve alerji (% 2.9) olarak tespit edilmiştir (Dindar, İşsever ve Özen, 2004).

Sağlık kurumlarında sadece sterilizasyon amaçlı kullanılan bu kimyasallara maruz kalınmamaktadır. Ameliyathanelerde çalışan doktor ve hemşireler yukarıda sayılan kimyasalların dışında, etilen oksit, argon, karbondioksit, helyum, neon, formaldehit, anestezi gazları gibi pek çok kimyasal gazlara da maruz kalmaktadırlar. Bu gazlardan etilen oksit gazının solunmasının nörolojik hasara, katarakta ve hatta kansere neden olduğunu gösteren çalışmalar da vardır (Eti Aslan ve Öntürk, 2011).

3. Radyasyona Maruz Kalma Riski

Hastanelerde radyasyon, taşınabilir röntgen cihazları ve lazer gibi iyonize olmayan cihazlardan yayılabileceği gibi, X-ray ve floroskopi gibi radyolojik yöntemlerden de yayılabilmektedir. Radyoaktif maddeler ile karşı karşıya kalınması uygulanan miktarlara göre hücrelere zarar vermekte ve kromozal bozukluklar, mutasyon, katarakt ve kanserlere sebep olabilmektedir. Alınan dozun düşük miktarlarda olmasına rağmen süreklilik söz konusuysa, vücutta birikimi sebebiyle zararlı etkisini göstermekte ve özellikle hamilelik dönemlerinde olan insanlar için daha büyük tehlike oluşturmaktadır (Sönmez ve Yavuz 2009).

4. Lazere Maruz Kalma Riski

Günümüzde ameliyatlarda lazerin kullanımı yaygınlaşmıştır. Lazer iyonize olmayan ışınlar yayar. Lazer görünebilen kızıl ötesi ve ultraviyole ışınlar da dahil, elektromanyetik radyasyonun bütün tiplerinin bir spektrumdaki dalga boylarının karakteristik bir alanını kapsar. Yapılan çalışmalarda elektromanyetik alanla karşılaşan deney hayvanlarında çeşitli olumsuz etkiler belirlenmiştir. Bunun dışında elektromanyetik alan bulunan yerlerde çalışan kişilerde lösemi, depresyon, santral sinir sistemi kanseri, melanom ve akciğer kanseri gibi bazı hastalıklarla ilişkinin belirlenmesi için çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Ancak elektromanyetik frekansla hücre biyolojisi arasındaki ilişki konusundaki bilgiler henüz oldukça sınırlıdır (Yağmur, Bozbıyık, Hancı, 2003).

5. Fiziksel Riskler

Hastanelerde mimari yapı, radyasyon, iklimlendirme, elektrik, kanserojen ajanlar, kötü

havalandırma gibi iyi bilinen risklerin yanında aydınlatma, gürültü, havasızlık ve güneş ışığının olmaması gibi fiziksel etkenler de doktor ve hemşirelerin sağlıklarını tehdit etmektedir. Olumsuz fiziksel ortam yorgunluk, vücut mekaniğini zorlayıcı durumlar, gereksiz enerji kaybına, gevşemeye, terlemeye bağlı sıvı kaybına ve bıkınlıklara neden olur (Eti Aslan ve Öntürk, 2011).

Literatüre bakıldığında Ergüney ve arkadaşlarının yaptığı bir çalışmada, hemşireler %76,7 oranında halsizlik ve yorgunluk, %56,8 oranında eklem ve bacak ağrıları, %55,1 oranında uykusuzluk yakınmaları olduğunu, çalışma şeklinin %81,8 oranında, bakım verilen hasta sayısının %76,7 oranında yorgunluğa yol açtığını belirtmişlerdir. İş yeri zararları arasında stres, gürültü ve enfeksiyon riski ilk üç sırada yer almaktadır (Ergüney ve Tan, 2001).

Hastanelerde özellikle laboratuvarlar, radyoloji bölümleri, röntgen odaları gibi mekanlar yer altında çok fazla veya hiç güneş ışığı almayan yerlerde yapılmaktadır. Buralarda çalışanlar yukarıda sayılan fiziksel riskleri taşımaktadırlar.

6. Psikososyal Riskler

Hastaneler 7 gün 24 saat, bayram tatilleri ve resmi tatiller dâhil olmak üzere aralıksız hizmet verdikleri için sürekli olarak vardiyalı sistem ile çalışmak zorundadır. Vardiyalı çalışmanın çalışanlara fiziksel ve psikolojik açıdan zorlayıcı etkilerivardır.

Doktorlar ve hemşireler çoğu zaman uzun süreli vardiyalı, uygun dinlenme ve beslenme ortamları bulunmadan çalışmak durumundadırlar. Bunun dışında, aşırı dikkat gerektiren ağır çalışma koşullarının bulunduğu ameliyathane ve acil servislerin çok stresli bir ortam olması, bu birimde çalışan doktor ve hemşirelerin ruh sağlıklarını olumsuz yönde etkilemektedir. Stres bireyde hipertansiyon, migren, koroner arter hastalıklarına neden olabileceği gibi davranışsal ve psikolojik sorunları da ortaya çıkarmaktadır. Sorunlar işyerinde verimi düşürmekte ve madde bağımlılığı (alkol-sigara-ilaç-uyuşturucu) obsesif davranışlar, anksiyete ve depresyon gibi psikososyal sorunlara neden olmaktadır (Eti Aslan ve Öntürk, 2011).

7. Fiziksel Şiddete Maruz Kalma Riski

Son yıllarda medyada özellikle acil servislerde doktorlara uygulanan şiddet haberlerine sıkça rastlanmaktadır. Öyle ki, şiddet davranışlarının doktorların ölümüne neden olduğu pek çok haber yapılmıştır. Dolayısıyla doktor ve hemşirelerin yukarıda sayılan risklerin yanında en kolay önlenabilir risklerden biri olan fiziksel şiddete maruz kalma riski de eklenmiştir.

En basit ifade ile şiddet, bir yaralanma ya da yaralanma tehlikesi, ölüm, psikolojik hasar, gelişim bozukluğu ya da yoksunlukla sonuçlanan, bir kişiye ya da kişinin kendi kendine, bir grup ya da topluma kasıtlı olarak fiziksel ya da duygusal zor kullanması ya da güç uygulaması ya da tehdidi olarak tanımlanmaktadır (Nursoy, 2012:75). Nihat Tosun 2012 yılında TBMM Araştırma Komisyonuna sunduğu raporda Türkiye’de şiddet olaylarının % 79’unun acil servislerde olduğunu ve % 91’inin hasta yakınları tarafından gerçekleştirildiğini ifade etmiştir. Raporda ayrıca şiddetin çoğunlukla sözel olarak gerçekleştirildiği, fiziksel şiddet ile daha az karşılaşıldığı bilgisi de yer almaktadır. Fiziksel şiddete erkekler, sözel şiddete ise kadınlar daha fazla maruz kalmaktadırlar (Tosun, 2012). Ünlüsoy Dinç’in (2010) yaptığı çalışmada araştırmaya katılan hemşirelerin herhangi bir şiddete maruz kalma oranı %67.1 olarak bu-

lunmuştur. Hemşirelerin en fazla karşılaştıkları fiziksel şiddet davranışı ise itme (%39.5) ve dövme/tekmeleme/tokatlama/yumruklama (%34.6) davranışlarıdır. Hemşirelerin en sık karşılaştıkları sözlü taciz türü bağırma (%54.4) davranışı, cinsel taciz türü ise sözlü cinsel taciz (%71.1) olarak belirtilmektedir. Ayrıca hemşireler, genellikle yapılan yanlışlardan sorumlu tutularak (%14.9) ve olduğundan daha az başarılı oldukları gösterilerek (%14.1) yıldırma davranışı uygulandığı bulunmuştur.

SONUÇ

Sağlık sektörü hem büyüklüğü açısından, hem de insan hayatı ile doğrudan ilgili olması nedeniyle önemli bir sektördür. Sektörde pek çok meslek grubu bir arada ve uyum içerisinde çalışmak zorundadır. Ayrıca sektörün ileri teknolojiye ve eğitilmiş insan gücüne olan ihtiyacı diğer sektörlerden çok daha fazladır.

Sektörün en önemli meslek gruplarından ikisi doktorlar ve hemşirelerdir. Doktorlar ve hemşireler gerek işin niteliğinden ve gerekse çalışma koşullarından kaynaklanan pek çok risk ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Bu risklerden önde gelenleri arasında enfeksiyon riskleri, kimyasallara maruz kalma riski, radyasyon riskleri, lazer riski, psikososyal riskler ve fiziksel şiddete maruz kalma riskleri sayılabilir. Anılan bu riskler doktor ve hemşirelerin fiziksel ve psikolojik sağlıklarının bozulmasına neden olabilmektedir. Bu riskler büyük oranda önlenemez riskler arasındadır. Bu nedenle alan uzmanlarının bu riskler üzerine eğilerek uygun çözümler bulması önem arz etmektedir.

Amacı insanlara yardım ve tedavi olan doktor ve hemşirelerin güvenli koşullarda çalışması ve olabilecek risklerin azaltılması en doğal haklarıdır. Güvenli ortamın sağlanmasında çalışanların eğitimi, mevzuatların düzenlenmesi, yöneticilerin üzerine düşen görevler gibi çok yönlü konular olmakla birlikte yasal düzenlemelerin de gerektiği açıktır.

KAYNAKÇA:

26775 Sayılı Resmi Gazete “Doktorluk, Hemşirelik, Ebelik, Diş Hekimliği, Veterinerlik, Eczacılık ve Mimarlık Eğitim Programlarının Asgari Eğitim Koşullarının Belirlenmesine Dair Yönetmelik”.

Bilir, N. (2005). İş Sağlığı ve Güvenliğinde Çağdaş Bir Yaklaşım: Risk Değerlendirmesi ve Risk Yönetimi. İş Sağlığı ve Güvenliği Dergisi 2005; (25): 9-11.

Dindar, İ., İşsever, H., Özen, M. (2004). Edirne merkezindeki hastanelerde görev yapan hemşirelerde iş ile ilgili rahatsızlıklar ve konulan tanılar. Hemşirelik Forumu Dergisi, 7(1): 59-63.

Ergüney, S. ve Tan, M. (2001). Hemşirelerin Karşılaştıkları Mesleki Riskler. Atatürk Üniv. Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi, Cilt: 4, Sayı:1.

Eti Aslan, F. ve Kan Öntürk, Z., (2011). Güvenli ameliyathane ortamı; biyolojik, kimyasal, fiziksel ve psikososyal riskler, etkileri ve önlemler. Maltepe Üniversitesi Hemşirelik Bilim ve Sanatı Dergisi, Cilt:4,Sayı:1.

Eti Aslan, F. (2007). Ameliyathanede enfeksiyon kontrolü. Yavuz, M.,Özbayır, T., Korkmaz, F. D., Kaymakçı, Ş. Eds. Türk Cerrahi ve Ameliyathane Hemşireliği Kongre Kitabı.

İzmir: Meta Basım.

İlçe, A. Ö. (2007). Hastaneler için ergonomi. Yavuz M, Özbayır T, Korkmaz FD, Kaymakçı Ş. Eds. Türk Cerrahi ve Ameliyathane Hemşireliği Kongre Kitabı. İzmir: Meta Basım, 155-158.

Kılınç, O., Uçan, E.S., Çakan, A., Ellidokuz, H., Özol, D., Sayiner, A., Özsöz, A. (2000). İzmir’de Sağlık Çalışanları Arasında Tüberküloz Hastalığı Riski: Tüberküloz Meslek Hastalığı Olarak Kabul Edilebilir mi?, Toraks Dergisi, Cilt 1, Sayı 1.

Nursoy, E. (2012). Bir Doktorun Kaleminden Şiddet, Hukuk Gündemi Dergisi, 1(21), ss.74-76.

Özbayır, T. (2010). Ameliyat dönemi bakım. Karadakovan, A., Eti Aslan, F. Eds. Dahili ve Cerrahi Hastalıklarda Bakım. 1. Baskı. Adana: Nobel Kitabevi, 309-344.

Sönmez, M., Yavuz, M. (2009). Ameliyathanede personel güvenliği. Yavuz, M., Özbayır, T., Korkmaz, F. D., Kaymakçı, Ş. Eds. 6. Türk Cerrahi ve Ameliyathane Hemşireliği Kongre Kitabı. İzmir: Meta Basım, 255-257.

Tosun, N. (2012). 10.10.2012 tarihli TBMM Araştırma Komisyonu Sunumu.

Ünlüsoy Dinç, N. (2010). Hemşirelerin işyeri şiddetine maruz kalma durumları ile iş doyumları ve işten ayrılma eğilimleri. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi.

Yağmur, F., Bozbıyık, A., Hancı, H. (2003). Elektromanyetik dalgaların insan biyokimyası üzerine etkileri. STED, 12(8): 296-297.

Xülasə

SƏHİYYƏ İŞÇİLƏRİNİN QARŞILAŞDIĞI RISKLƏR

Ebru CENGİZ, Zekeriya ŞAHİN

*Azərbaycan Universitetinin dissertantı, İstanbul Gelişim Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu,
Azerbaycan Üniversitetinin dissertantı, İstanbul Gelişim Üniversitesi İdari ve Mali İşler Daire Başkanı*

Açar sözlər: səhiyyə, həkim, tibb bacısı, risk, işçi

Tibb sektorunda səlahiyyət baxımından bir neçə işçi qrupu mövcuddur. İdarəedicilərdən həkimlərə, xəstə baxıcılarından təcili tibbi yardım sürücülərinə, tibb bacılarının sorğu bürosunda işləyən personala qədər bir çox insan bu sektorda işləyir. Hər peşənin özünə məxsus riskləri vardır. Tibb mərkəzləri və klinikalarda işləyənlərin işlərinin mahiyyətindən və işləmə şəraitindən asılı olaraq müxtəlif risklər mövcuddur. Bu tədqiqat işində həkimlərin və tibb bacılarının tez-tez qarşılaşdığı risklərin üstündə durulmuşdur. Məqalə bu mövzuda olan ədəbiyyatların incələnməsi və müşahidələrin nəticəsində hadisələrin şərh olunması nəticəsində ərsəyə gəlmişdir. Nəticə olaraq bu qənaətə gəlinmişdir ki, həkimlər və tibb bacıları səlahiyyətlərini yerinə yetirən zaman infeksiyaya, lazer şüalarına, kimyəvi maddələrin zəhərlərinə, fiziki şiddətə, radiasiya və s. bu kimi problemlərlə qarşılaşırlar.

Abstract**THE RISKS FACED BY THE HEALTH-CARE WORKERS****Ebru CENGİZ***Ph.D. student of Azerbaijan University, Lecturer in Health-care Services Institute,
Istanbul "Gelishim University"***Zekeriya SHAHIN***Ph.D. student of Azerbaijan University, Lecturer in Health-care Services Institute,
Istanbul "Gelishim University"***Key words:** health, doctor, nurse, risk, worker

A lot of study groups work in the service of health care. They work in this service from administrative personnel to doctors, nurses to ambulance drivers and medical secretaries. Every jobs have their own risks. The people who work in the health institution also have some risks generating from the quality of job and working conditions. In this work the risks faced by the doctors and nurses among the health workers are mentioned. The study was done by scanning literature and commenting and editing the knowledge which obtained in the end of observations. As a result of scanning literature and editing the knowledge, it was seen that the doctors and nurses from the health workers face the risks of infection, chemical substance, radiation, laser and physical attack.

Резюме**РИСКИ, С КОТОРЫМИ СТАЛКИВАЮТСЯ СОТРУДНИКИ
МЕДИЦИНСКОЙ СФЕРЫ****Эбру ДЖЕНГИЗ***докторант Университета "Азербайджан", преподаватель Стамбульского
Университета "Гелишим", Профессионального колледжа Услуги Здравоохранения,***Зекерия ШАХИН***докторант Университета "Азербайджан", директор Департамента по
Административным и финансовым вопросам***Ключевые слова:** здоровье, доктор, риск, работа

В секторе медицины работает несколько исследовательских групп. Они работают во всех отраслях -от административного персонала до врачей, от медицинских сестёр до водителей «скорой помощи». Каждая работа имеет свои риски. Работа в отрасли медицины имеет свои риски, формирующиеся в зависимости от качества работы и рабочих условий. В этой исследовательской работе, ссылаясь на работников медицины, отмечены риски, с которыми сталкиваются врачи и медсёстры. Исследовательская работа была написана, анализируя и комментируя литературу, а также редактируя знания, полученные в конце исследований и наблюдений. В результате изученной литературы и редактируя знания, видно, что врачи и медперсонал постоянно сталкиваются с рисками инфекции, химикатов, радиацией, а также физической атаки.

MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZİN QORUNMASINDA ŞAMAXI MÜHİTİNİN ROLU

Mahir HƏMİDOV

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA, Şərqşünaslıq İnstitutu*

Rəyçi: i.ü.f.d., dos. Məmmədəli Babəşli

Açar sözlər: Şamaxı, elm, din, irfan, mədrəsə

Giriş. Azərbaycanın ən qədim mədəniyyət, elm, incəsənət və dini mərkəzlərindən biri olan Şamaxı, şəhər kimi təxminən 2500-3000 il əvvəl formalaşmışdır. Şamaxıda hansı qala qapısına, türbəyə, sərdabəyə üz tutsan, tarixdən soraq almaq mümkündür. Xınıslı dəfinəsi, Şəhərgahlar, Gülüstan qalası, Buğurt qalası, Sultan Dədəgünəş sərdabəsi, Şaxəndan yadigarı, Yeddi künbəz sərdabələri, Kələxana türbələri, Pir Saat (Səid) Baba, Seyx Eyyub ocaqları, Şamaxı Cümə məscidi və adlarını bilmədiyimiz yüzlərlə ərənlərin, irfan sahiblərinin uyuduğu məkanlar Şamaxının elm, mədəniyyət, dini mərkəzlərindən soraq verir. Şirvanşahlar dövlətinə paytaxt olmuş, zəngin mədəniyyətə sahib bu ulu diyar haqqında görkəmli yazıçı Y.V. Çəmənzəminli belə yazır: "Şirvan ötədən bəri möcüzələr və əfsanələr mərkəzi kimi tanınmışdır" [1, səh-212]. Şübhəsiz ki, elmi və mədəni inkişaf daha çox şəhər həyatının, mədəni sivilizasiyanın olduğu yerlərdə özünü göstərməkdədir. Bu baxımdan, İslamın gəlişindən sonra da Şamaxının zəngin elmi, dini və mədəni mərkəzə çevrilməsi təbii və qanunauyğundur. Tədqiqatlarda hələ XI əsrdə bu yerdə fəaliyyət göstərən Şirvan Elmlər Akademiyası haqqında məlumat verilir [2].

Dini təhsil ocaqları. Digər İslam coğrafiyalarında olduğu kimi Azərbaycanda da dini tədris sistemləri əvvəlcə məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərmiş mollaxana və mədrəsələrdən ibarət olmuşdur. VII əsrin ortalarından etibarən İslam dininin yayılmağa başlamasıyla Azərbaycanda da dini tədris ocaqları məscidlər nəzdində fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Daha sonrakı dövrlərdə məscidlərdən müstəqil şəkildə, həm də kompleks formada fəaliyyətlərini davam etdirən bu dini tədris ocaqları Azərbaycan mədəniyyətinin və elminin intibah dövrü sayılan XI-XII əsrlərdə əsl elm məbədlərinə çevrilmişdilər [3, səh-226]. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, tarix boyunca elmin müxtəlif sahələrində öz töhfələrini verən bu dini tədris mərkəzlərində yalnız təfsir, əqaid, fiqh, hədis, əxlaq və təsəvvüf (sufizm) kimi dini elmlər deyil, ərəb və fars dilləri, fəlsəfə, ədəbiyyat, poetika, məntiq, fizika, riyaziyyat, astrologiya və s. təbiət elmləri tədris olunurdu [4, səh-111]. Tədqiqatçıların fikrincə, hələ XVII əsrdə Şamaxı şəhərində 10-a qədər məscid və hər bir məscidin də öz mollaxanası, 7 mədrəsə və 47 məhəllə məktəbi olmuşdur [5, səh-224]. İstər məscid nəzdində, istərsə də müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərən mədrəsələrdən XIX əsrə qədər sadəcə tanınmış din alimləri deyil, eyni zamanda məşhur təbib, şair, filosof, xəttat, rəssam və başqa sənət sahibləri çıxmış, adlarını tarixə yazdırmışlar. Təsədüfi deyil ki, A. Bakıxanov Şirvanı "din böyükələrinin məskəni, arif

və alimlərin vətəni" adlandırmışdır.

1860-cı illərdə Şamaxıda, ümumiyyətlə Şirvanda miladın XV əsrindən başlayaraq formalaşmış olduqca mürəkkəb bir sosial-ictimai və dini-etnik durum mövcud idi. Təkcə XIX əsr Şamaxısında yaşayan 20 mindən artıq əhalinin dini-etnik tərkibi olduqca müxtəlif idi. Burada son 3 dinin, səmavi dinin nümayəndələrindən ibarət üç dini icma (müsəlmanlar, xristianlar və yəhudilər) yaşayırdılar. Şəhər əhalisinin 90 faizini müsəlmanlar təşkil edirdi. Lakin iki böyük məhəllədə xristianlar (ermənilər, ruslar, malakanlar), bir məhəllədə yəhudi tatlar yaşayırdılar [5, səh-32]. Şamaxıda ilk məscidin tikilməsi tarixi VIII əsr (743-cü il) olaraq qeyd edilsə də [6, səh-14], burada fəaliyyət göstərən dini tədris mərkəzlərinin ilk dəfə nə vaxt təsis olunduğu dəqiq məlum deyildir. Deməli, Şamaxıda ilk təhsil ocaqları olan mədrəsələrin tarixinin VIII əsrdən başladığını qeyd edə bilərik. IX-X əsrlərdən bizə gəlib çatan bir çox əsərlərdə Şamaxı mollaxana, xanəgah və mədrəsələri, hətta orada çalışan insanlar haqqında müəyyən məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Mənbələrdən məlum olur ki, XII əsrdə Şamaxıda anadan olmuş Fələki Şirvani, İzzəddin Şirvani, Zülfüqar Şirvani və daha onlarla şair, filosof ilk əvvəl bu şəhərdə mollaxanada, sonra isə mədrəsədə oxumuş, elm, sənət dünyasının inceliklərinə yiyələnmişlər [7, səh-11]. Tarixi şəhərlər, mədəniyyətlər haqqında ən geniş məlumatları verən mənbələrdən biri də səyahətnamələrdir. Dünyaca məşhur səyyahların bir çoxunun bu torpaqlardan keçərək öz təəssüratlarını qələmə alması da Şamaxının tarixi baxımından böyük mədəni, elmi, dini bir mərkəz olduğunun sübutudur. Bu səyyahlardan Marko Polo (XIII), Klavixio (XIV-XV), Afanasi Nikitin (XV), İosifat Barbaro (XV-XVI), Ambrocco Kontarini (XVII), Antoni Cenikson (XVI), Övliya Çələbi (XVII) Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı Şamaxıda olmuş, buradakı elmi, mədəni həyatın sehrli dünyasına işıq tutmuşlar [8, səh-138].

XI-XIII əsrlərdə fəaliyyət göstərən Şirvan Elmlər Akademiyasının qurucusu, məşhur təbib, alim Ömər bin Osman Kafiəddinin yaratdığı bu təhsil sistemində həm dini elmlər, həm də təbiət elmləri ən yüksək səviyyədə tədris olunurdu. Mənbələrdə onun öz evində xüsusi məktəb açdığı, burada sərf, nəhv, ilahiyyat, fəlsəfə, tibb və s. elmləri tədris etdiyi qeyd olunur. Ömər Kafiəddinin qardaşı oğlu olan dahi Azərbaycan şairi Əfzələddin Xaqani də ilk təhsilini burada almışdır. Bilindiyi kimi, Şamaxı şəhərinin 16 kilometrliyində Dədəgünəş adı ilə tanınan məşhur ziyarətəgah vardır. Görkəmli alim Məşədixanım Nemət tədqiqatlarında həmin ziyarətəgahda Ömər bin Osman Kafiəddinin dəfn olduğunu qeyd edir: "Dədəgünəş adlanan yerdə XII əsrdə yaşayıb-yaratmış şair və mütəfəkkir Ə. Xaqaninin əmisi Kafiəddin Ömər bin Osmanın məktəbi olmuşdur. Dədəgünəş məşhur alim, təbib və filosof idi" [9, səh-62].

Orta əsrlərdə Şamaxıda mədrəsə sistemi içərisində din, irfan alimi kimi şöhrət tapmış alimlər çoxluq təşkil edir. Ancaq təəssüflər olsun ki, orta əsrlərdə Azərbaycanın elm və mədəniyyət beşiyi olmuş, sadəcə Şamaxıda deyil, Yaxın Şərqdə, Orta Asiyada, Balkan yarımadasında, Afrikada, Uzaq Şərqdə belə davamçıları, müridləri olan din alimlərinin, irfan əhlinin əksəriyyəti haqqında məlumatlar, onların yetişdikləri elm ocaqlarının izləri silinmiş, qələmə aldıkları qiymətli əsərlərin hamısı dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Gün işığına

çıxan əlyazmalar və onlar haqqındakı araşdırmalar həmin əsərlərin tarixi gerçəkliklərə işıq tutması baxımından nə qədər dəyərli və əvəzsiz mənbələr olduğundan xəbər verir. Təbii ki, bunun obyektiv və subyektiv səbəbləri var. Obyektiv səbəblərdən, xüsusən, Şamaxıda dəfələrlə baş vermiş təbii fəlakətləri qeyd etmək olar. Subyektiv səbəblər arasında isə torpaqlarımızın yadellilər tərəfindən işğalı, xüsusən də XIX əsrin sonlarından etibarən xalqımızın milli-mənəvi kimliyini formalaşdıran dəyərlərin yox edilməsini qeyd etmək lazımdır.

Tanınmış din alimləri. Şamaxılı din alimlərinin hamısının haqqında burada geniş məlumat vermək imkanı olmadığı üçün onlardan ən məşhurları, xüsusilə, özündən sonra dini, irfani məktəb qoyub getmiş bir neçə irfan alimi haqqında bəhs etmək daha məqsədəuyğun olardı. Onu da qeyd edək ki, Şamaxılı din alimləri, mühəddis, müfəssir, fəqih, mütəkəllim, mütəsəffiv, məntiq, astronom və müqəddəs məkanlar haqqında yığcam məlumatı Bursalı Mehmedin Tahir [10], A. Bakıxanovun [11], Y. V. Çəmənizəminlinin [1], M. Nemətin [9], S. Qəniyevin [4], M. İsmayilovanın [7], E. Mehrəliyevin [12], M. Rıhtımın [13], N. Süleymanovanın [14], E. Nəsirovun [15] və başqalarının əsərlərindən tapmaq mümkündür. Şamaxıda doğulub, boya-başa çatmış, elm, irfan sahibi Seyid Yəhya Şirvani, Qivamuddin İbrahim Şirvani, Şeyx Kəmaləddin Muhamməd Əş-Şəmaxi Şirvani, Şeyx Ziyaəddin Yusif Şirvani, Əbdürrəhman bin Abdullah əş-Şəmaxi Şirvani, Şeyx Əli Əkbər bin Mustafa Şirvani, Şərif Şirvani, Əbdülmöhsün bin Əbdülmömin Şirvani, Ayətullah Seyid Mehdi Təbatəbai Şirvani, Hacı Məcid Əfəndi və bu kimi çoxsaylı din alimlərinin də Şamaxının elm və mədəniyyət tarixində müstəsna yerləri vardır. İslam mədəniyyəti içərisində IX-X əsrlərdə başlayan sufi cərəyanlarının Azərbaycanın elm və mədəniyyət tarixində böyük təsiri olmuşdur. XI əsrdə Əbdülqahir Sühreverdidiən etibarən təşəkkül etməyə başlamış Xəlvətiyyə təriqətinin əsası lənkəranlı İbrahim Zahid və onun davamçısı şirvanlı Pir Ömər tərəfindən qoyulmuşdur. Təriqətin həqiqi qurucusu, ikinci piri isə XIV-XV əsrlərdə yaşamış əs-Seyyid Cəmaləddin Yəhya bin əs-Seyyid Bəhaəddin əş-Şirvani əş-Şəmaxi əl-Bakuvi olmuşdur. Mürşidi Şeyx Sədrəddin Şirvanidən elm və irfan dərsi alan, iyirmidən artıq əsərin müəllifi olan Seyyid Yəhya Şirvani yalnız dövrünün elm dili olan ərəb və fars dillərində deyil, doğma Azərbaycan dilində də yazmışdır. Onun Azərbaycan dilində yazmış olduğu "Şifa ul-əsrar" adlı əsəri Azərbaycan təsəvvüfünün fəlsəfi-ədəbi tarixinin ən dəyərli nümunəsini təşkil edir [16].

Azərbaycan irfan məktəbinin yetişdirdiyi görkəmli şəxsiyyətlərdən biri olan Seyid Yəhya Şirvaninin yenidən təsis etdiyi Xəlvətiyyə təriqəti XV əsrdən etibarən sadəcə Azərbaycanda deyil, həm də Yaxın və Uzaq Şərqdə, Osmanlı torpaqlarında, Balkanlarda və Afrikadakı irfani-fəlsəfi düşüncə sisteminin formalaşmasında da önəmli yer tutmaqdadır. Xalqımızın milli-mənəvi irsini özündə əks etdirən Xəlvətiyyə irfan məktəbi dünyanın dörd bir tərəfinə mürşidlər göndərərək onu lokal bir təriqət olmaqdan çıxarıb, dünyasının ən mühüm irfani-fəlsəfə məktəbinə çevirmişdir. Xəlvətilik hələ Seyid Yəhya həyatda ikən Azərbaycanın hər tərəfinə, eyni zamanda müridləri vasitəsilə Cənubi Azərbaycan ərazisinə, həmçinin Osmanlının paytaxtı Ədirnəyə qədər yayılmışdır. Onun vəfatından bir əsr sonra isə Xəlvətilik İslam dünyasında ən qüdrətli və ən geniş yayılmış dini cərəyan halına gəlmiş, Balkanlar, Orta Şərq,

Şimali Afrika, Hindistan, Qafqaz və Anadolunun ən böyük təriqəti kimi iyirmiyə yaxın qola, yüzlərlə təkkəyə sahib olmuşdur [13]. İslam mədəniyyəti içərisində öz dəsti-xəttini qoymuş orta əsr azərbaycanlı alimlər haqqında aparılan tədqiqatların ən geniş miqyaslılarından biri də Seyid Yəhya Şirvani və Xəlvətiyə təriqəti haqqındakı araşdırma olduğunu deyə bilərik [13]. Seyid Yəhya Şirvani sadəcə İslam dünyasında deyil, ümumiyyətlə, insana ən kamil məxluq olduğu üçün dəyər verən, dinindən, irqindən asılı olmayaraq bütün insanlığın duyğu və düşüncələrini tərənnüm etmiş böyük mütəfəkkir, sufi alimdir.

Qivamuddin İbrahim Şirvani (XII əsr) Şamaxıda dövrün mədrəsə təhsili sistemi içərisində yetişmiş alimlərdəndir. Sonralar Bağdada gedən İbrahim Şirvani məşhur "Nizamiyyə" mədrəsəsində dərs demişdir.

Əbdürrəhman bin Abdullah bin Əbul-Xeyr əz-Zubeydi əş-Şamaxi Şirvani bir mühəddis kimi Şam diyarında Zubeyd şəhərində hədis tədrisi ilə məşğul olmuşdur. Çoxsaylı tələbələri arasından Nəfisəddin Ələvi kimi mühəddis yetişmişdir. Alim 1395-ci ildə vəfat etmişdir.

Şeyx Ziyaəddin Yusif bin Əli Əş-Şamaxi Şirvani "məxdumul-xəlvətiyyə" ləqəbli təsəvvüf şeyxidir. Ləqəbindən də məlum olduğu kimi, xəlvətiyyə təriqətinə mənsub olan, "Adabul-irşad" və "Silsilətul-ərvah" adlı əsərlərin müəllifi Ziyaəddin Şirvani 1485-ci ildə vəfat etmişdir.

Şeyx Kəmaləddin Muhəmməd bin Şeyx Qiyasəddin Əhməd Əş-Şəmaxi Şirvani xəlvəti təriqətinə mənsub şeyx və hənəfi məzhəbinə mənsub fəqih olmuşdur. Seyid Yəhya Şirvaninin tələbəsi və müridlərindən olan Şeyx Kəmaləddin Misirdə yaşamış, uzun ömür sürərək 1521-ci ildə 113 yaşında vəfat etmişdir.

Şeyx Əli Əkbər bin Mustafa bin Mahmud əş-Şamaxi Şirvani şafii məzhəbinə mənsub fəqih olmaqla yanaşı, ərəb filologiyası üzrə tanınmış mütəxəssis olmuşdur. Hindistanın Heydərabad şəhərində yaşamış alim "Məsailut-təmriniyyə fis-Sərf", "Məsələtul-ixbar biz-zeyy fin-Nəhv", "Əcviyyəş-Şafiiyyə fil-məntiq" və bu kimi bir sıra əsərlərin müəllifidir. Ölüm tarixi məlum deyil.

Şərif Şirvani Şamaxıda təhsil almış, bir müddət Təbrizdə yaşamış, tanınmış din xadimi olmuşdur. Alimin "Əvsafi Nəbi" adlı əsəri Tehranın milli kitabxanasında mühafizə olunur.

Əbdülmöhsün bin Əbdülmömin bin Davud Hacı Hilaləddin əş-Şirvani tanınmış din xadimi ailəsində dünyaya gəlmiş, ali dini təhsil almış, həyatını dini-fəlsəfi müddəaların izahına həsr etmişdir. Onun fars dilində qələmə aldığı "Məxzənul-arifin" əsəri İstanbulda Topqapı saray-muzeyinin kitabxanasında mühafizə olunur.

Ayətullah Seyid Mehdi Təbatəbai Şirvani (1829-1911) Qafqazın görkəmli alimlərindən, əzəmətli fəqihlərindən biridir. İlk dini təhsilini atası ayətullah Seyid Əli Şirvanidən və Şamaxının digər alim və ruhanilərindən alan alim gənc yaşlarında Nəcəfə getmiş və oranın tanınmış alimlərindən dərs alaraq alim müctəhidlik məqamına ucalmışdır. Daha sonra doğma torpağı Şamaxıya qayıdan şeyx mədrəsə inşa edərək orada İslam elmlərini tədris etmişdir.

Hacı Abdullah Məcid Əfəndi Hacı Mustafa Əfəndi oğlu Əfəndizadə (1829-1902). İlk təhsilini atası Hacı Mustafa Əfəndinin mədrəsəsində alan Hacı Abdullah Məcid Əfəndi ali

ruhani təhsilini İstanbulda, daha sonra Bağdadda alaraq müfti dərəcəsinə yüksəlmişdir. Daha sonra Albaniyaya, Tirana şəhərinə getmiş, üç il qədər orada ilahiyyat elmləri üzrə ciddi elmi-tədqiqat işi aparmışdır. Bütün bunların nəticəsi olaraq böyük və ali rütbəli münşiflər heyəti qarşısında elmi əsərini müdafiə edərək "Şəriət alimi" elmi dərəcəsinə layiq görülmüşdür. Albaniyanın Tirana şəhərində arxiv və muzeylərdə saxlanan bir sıra materiallardan məlum olur ki, Hacı Abdullah Məcid Əfəndi orada tanınmış, bəyənilmiş, elm aləmində yüksək hörmət qazanmış şəxs olmuşdur [5, 21]. Hacı Məcid Əfəndi Şamaxıya qayıtdıqdan sonra, 1858-ci ildən Şamaxının məşhur Cümə məscidinə baş imam təyin edilmişdir. 1902-ci ildə baş vermiş zəlzələ nəticəsində dağıntıya məruz qalmış Cümə məscidinin bərpasında əlindən gələni əsirgəməmişdir. Cümə məscidi məhz bu bərpadan sonra çox möhkəm və dayanıqlı hala gəlmişdir. Hətta 1918-ci ilin erməni vəhşilikləri zamanı arası kəsilməyən və şiddətli top atəşləri binanın bir daşını da qopara bilməmiş, yanan ancaq ağac-taxta hissələr olmuşdur [5, səh-25-27]. Məscid sonuncu dəfə 2013-cü ildə ölkə prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə əsaslı şəkildə yenidən bərpa olunmuş və xalqın istifadəsinə verilmişdir. Ümumiyyətlə, son onilliklərdə mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoq məsələsinin önəm kəsb etdiyi dünyamızda Seyid Yəhya Şirvani irsinə verilən dəyər mədəni irsimizə göstərilən yüksək qayğının parlaq nümunəsidir.

Bəşəri dəyərlərin keşiyində dayanan UNESCO 2013-cü ili məhz Azərbaycanın bu böyük mütəfəkkirinin vəfatının 550 illiyi münasibətilə "Seyid Yəhya Şirvani ili" elan etmişdi. Dünyanın dörd bir tərəfindən gələn bu irsin tədqiqatçıları da ölkəmizin dünya miqyasında dini tolerantlığın beşiyi olduğuna şahid olmuşlar.

Nəticə. Tanınmış din xadimləri artıq tolerantlığın ideoloji mərkəzi kimi tanınan Azərbaycanda vaxtaşırı toplaşaraq, dinlərin dialoqu çərçivəsində səmərəli iş aparmaq imkanından yararlanırlar. Onlar hər dəfə Azərbaycanın digər dünya ölkələrinə nümunə təşkil etdiyinin əyani şahidi olurlar. Dini tolerantlığa sahib olan ölkəmiz son illərdə uğurlu dövlət siyasəti nəticəsində fərqli etnik qrupa və dinə mənsub insanların sülh şəraitində, bir-birinin inanc və dəyərlərinə hörmət göstərməklə bir arada yaşaya biləcəklərinin ən gözəl nümunəsini sərgiləmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Çəmənzəminli Y. V. Əsərləri. 3-cü cild, Bakı: 1977.
2. Mehrəliyev E. Şirvan Elmlər Akademiyası. Bakı: "Çaşıoğlu", 2000.
3. Əhmədov H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı: 1985.
4. Cəfərzadə Ə., Qəniyev S., Alışov R., Rəsulov S. Şamaxı. Bakı: "Səda", 1994.
5. Niyazlı B. Mövlanə Hacı Məcid Əfəndi. Bakı: 2004.
6. Muradov M. Paytaxt şəhərlərinin memarlığı. Bakı: 1982.
7. Qəniyev S. İsmayılova M. Şamaxı məktəbləri maarif fədailəri, Bakı: "Ozan", 1999.
8. Mahmudov Y. Səyyahlar Azərbaycana gəlir. Bakı: 1977.
9. Nemət M. Azərbaycan pirləri. Bakı: 1992.
10. Tahir M. Osmanlı müəllifləri. İstanbul: "Meral yayınevi".

11. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm Bakı: “Möminin nəşriyyatı”, 2001.
12. Mehrəliyev E. Şirvan Elmlər Akademiyası. Bakı: “Çaşıoğlu”, 2000; Mehrəliyev E. Şirvanilər. Bakı: 2003.
13. Rıhtım M. Seyid Yəhya Bakuvi. Bakı: “Elm və təhsil”, 2013.
14. Süleymanova N. Orta əsr Azərbaycan hüquq məktəbi və onun nümayəndələri. Bakı: “Nurlan”, 2011.
15. Nəsirov E. Orta əsrlərdə yaşamış Azərbaycanlı alimləri. Bakı: “Nurlar”, 2011.
16. Şirvani Y. Şəfa əl-Əsrar. Nəşrə hazırlayan: Rıhtım M. Bakı: “Elm”, 2013.

Abstract

THE ROLE OF SHAMAKHI ENVIRONMENT IN THE PROTECTION OF MORAL VALUES

Mahir HAMİDOV

Ph.D. in Philology, Institute of Oriental Studies, ANAS

Reviewer: Ph.D. of philology, associate professor Mammadali Babashli

Key words: Shamakhi, science, religion, lore, madrasah

Shamakhi, which is one of the oldest settlements of Azerbaijan has grazed its name into history not simply within the boundaries of this region, but also in many countries of the world as one of the centers of culture, science, art, and value. In the religious education centers of Shamakhi, which has contributed to various fields of science throughout history, was religious sciences such as interpretation, aqaid, fiqh, hadith, ethics and Sufism, as well as other science fields such as Arabic and Persian languages, philosophy, literature, poetry, logic, physics, mathematics, astrology and so on. Until the nineteenth century many well-known religious scholars, as well as the famous physician, poet, philosopher, calligrapher, painter and art figures out of this ancient land have grazed their name into history.

This article deals with the history of establishment of mosques, schools and lore schools of Shamakhi that is the center of the ancient spiritual heritage.

Резюме

РОЛЬ ШЕМАХИНСКОЙ СРЕДЫ В ЗАЩИТЕ ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Махир ГАМИДОВ

к.фил.н. НАНА, Институт Востоковедения

Отзыв: к.т.н., доц. Мамедали Бабашлы

Ключевые слова: Шемаха, наука, религия, принципы веры, медресе

Шемаха один из самых древних поселений Азербайджана, который славится не только в рамках географических границ, а также как центр в истории мировой культуры. На протяжении всей истории, в Шемахе, прославленный в различных областях

науки, учили естественным наукам, таким как арабский и персидский языки, философия, литература, поэзия, логика, физика, математика, астрология и т.д, а также духовно-религиозным наукам (принципы веры, фикха, хадисы, этика и суфизм). До 19 века, не только религиозные, но и многие известные ученые-специалисты - уроженцы этой древней земли (врачи, поэты, философы, каллиграфы и т.д.) играли большую роль в истории культуры.

В статье рассказывается о древней духовной наследии Шемахи, об истории религиозных центров, школ и о жизни ученых.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ TERMINLƏRİN YARANMASI ÜSULLARI VƏ MƏNBƏLƏRİ

Xavər ƏLİYEVƏ

AU, Dillər kafedrasının baş müəllimi

Rəyçi: f.ü.f.d. Samirə Məmmədova

Açar sözlər: termin, terminologiya, terminoloji sistem, terminlərin alınma yolları və mənşəyi, ixtisar olunmuş terminlər, terminlərin tədqiqi

Azərbaycan və ingilis dillərində elmlərin tarixi qədim olsa da, terminologiyanın tarixi çox da qədim deyil. 1922-ci ildən başlayaraq, Azərbaycanda istilah terminoloji işlər canlanmağa başlayır. Azərbaycanda terminologiya probleminin inkişafı 1926-cı ildən Birinci Türkoğlu Qurultaydan başlayır.

Terminologiyanın inkişaf tarixini indiyədək tədqiqatçılar müxtəlif mərhələlərə ayırmışlar. Bu şərti bölgələr ədəbi dilin inkişaf tarixinin mərhələlərinə əsasən müəyyənləşdirilmişdir. M.Ş. Qasimov terminologiyanın inkişaf mərhələlərini aşağıdakı kimi bölmüşdür:

1. VII-XIII əsrlərdən XIX əsrin 30-cu illərinə qədərki dövr;
2. XIX əsrin 30-cu illərindən Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulana qədərki dövr (milli dil əsasında vahid dilin yaranması və sabitləşməsi dövrü);
3. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonrakı dövr (Azərbaycan ədəbi dilinin hərtərəfli inkişaf etməsi dövrü) [1, səh. 45].

Bu dövrləşmə Azərbaycan ədəbi dilinin Dəmirçizadə tərəfindən 30-cu illərin sonlarında verdiyi bölgüyə uyğundur. Məlumdur ki, ərəb və fars dillərinin uzun müddət hökmran olduğu dövrlərdə terminlərin də əksəriyyəti ana dilində deyil, məhz həmin dillərdə yaranırdı.

M. Qasimovun “Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları” əsərində terminologiyanın yaranması nəzəri cəhətdən əsaslandırılaraq, tarixi aspektdə tədqiq olunmuşdur. Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafı ilə əlaqədar görülmə işləri sovet hakimiyyəti dövründə aşağıdakı mərhələlərə ayırmaq olar:

- a) 1920-1929-cu illər;
- b) 1929-1944-cü illər;
- c) 1944-1952-ci illər;
- d) 1952-ci ildən sonrakı dövr [2, səh. 67].

Hər bir dövr termin yaradıcılığının xüsusiyyətlərini müəyyən dərəcədə əks etdirir. Qədim dövrlərdə terminlər lüğət tərkibinin az hissəsini təşkil etdiyi halda, müstəqillik dövründə ictimai tələbata uyğun olaraq termin yaradıcılığı daha sürətlə inkişaf etmişdir.

Birinci dövrdə terminologiya məsələləri ilə əlaqədar irəli sürülən təkliflər müxtəlif qrupların dünyaya görüşünü əks etdirirdi.

Hər bir sözün 2 cəhətə - dil işarəsinə və mənaya malik olması zəruridir. Bu baxımdan termin də müstəqil mənaya malik sözdür. Belə ki, sözsüz dilin varlığını təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Terminin mahiyyətini başa düşmək üçün ilk növbədə ümumi anlayışı olan sözə müraciət etmək vacibdir. Söz kimi terminin özü də leksik kateqoriyadır. O, nominativ xarakterə malik olub, hadisələri, əşyaları və müəyyən məlumatları ifadə edir və xüsusi funksiya daşıyan sözlərdir. Terminologiya sözü latınca terminus (“termin”) və yunanca logos (“söz”) elm sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Terminology

Terminology is the study of terms and their use. Terms are words and compound words that are used in specific contexts.

Terms can consist of one word or be made up of multiword strings. The distinguishing feature of a term is that it is assigned to a single concept, as opposed to a phraseological unit which combines more than one concept to express a complex situation.

Terminology is not connected to information retrieval in any way but focused on the meaning and conveyance of concepts.

1952-ci ildən sonrakı dövrdə dilimizdə, eləcə də, ingilis dilində terminologiyanın yaradılması sahəsində görülən işlər həm kəmiyyət, həm keyfiyyətə əvvəlki dövrlərdən fərqlənir. Bu dövrdə elm və texnikanın əsas sahələri terminologiya ilə təmin edilmiş, vaxtilə şərti şəkildə işlədilən bəzi terminlər dəqiqləşdirilmiş, çoxlu terminoloji lüğət nəşr olunmuşdur. Azərbaycan dilində bir çox tibb terminləri artıq ümumişlək sözlərə çevrilmişdir. Məsələn: rentgen, diaqnoz, travmatologiya, kurort, sanatoriya, gipertoniya, gigiyena, qrip, aptek, operasiya, stomatoloq, dezinfeksiya, mikrob və s.

1980-90-cı illərdə iqtisadiyyat, elm, texnika, mədəniyyət, informatika və kütləvi informasiya sahələrindəki inkişaf bilavasitə dilin, xüsusilə terminologiyamızın kəmiyyət baxımından inkişafı ilə müşayiət olunur. Sözsüz ki, bu işdə xarici faktorların rolu böyükdür. Qonşu türk dövlətlərinin, Avropa dillərinin lüğət tərkibində işlək olan bir sıra terminlərin dilimizə axını bu gün də fəal şəkildə davam etməkdədir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan və ingilis dili terminologiyasının inkişafında son illərdə ayrı-ayrı elm sahələrinin yaranması, dövrü mətbuat, müxtəlif tipli terminoloji lüğətlər tərtib edilmiş və terminoloji sistemdə termin yaradılması və digər dillərdən termin alınması prosesi ön plana keçmişdir.

Dilimizin terminoloji sistemi son ildə çox aktiv şəkildə inkişaf etmiş və zənginləşmişdir. Bu illərdə terminologiya sahəsində zənginləşmə o qədər sürətlə davamlı genişlənməmişdir ki, bu inkişaf dinamikasını bütövlükdə dilimizin hərbi terminoloji sisteminin inkişaf tarixi ilə müqayisə etmək olar. Bu sürətli inkişafın həm obyektiv, həm də subyektiv səbəbləri vardır. Belə ki, son dövrlərdə yeni yaranan bir çox sahələrə aid anlayış və məfhumları dilimizin vahidləri ilə ifadə etməyə o qədər də ehtiyac hiss olunmadığı üçün terminologiyanın inkişafı, sürətli artımı da müşahidə olunmurdu. Buna görə də həmin dövrdə formalaşan çoxlu sayda müxtəlif xarakterli anlayış və məfhumların sürətli artımı belə, dilimizdə onlara uyğun termin və termin-söz birləşmələrinin yaranmasını ləngidirdi. Sadəcə olaraq, buna cəmiyyətimizin ehtiyacı hiss olunmurdu. Ona görə ki, dilin müxtəlif sahələrə aid sistemliliyini əks etdirir.

Bu şəraitdə dilimizdə formalaşan yeni termin və termin-söz birləşmələri dilimizə daxil olan bütün anlayış və məfhumları ifadə etmək imkanına malik olmurdu. Lakin son on ildə dilimizdə yaranan terminoloji vahidlər bu çətinliyi nisbətən aradan qaldırmağa başlamış, elmin, texnikanın müxtəlif sahələrinə aid anlayışları ifadə edən dil vahidləri meydana çıxmışdır. Son illərdə dilimizdə hərbi termin yaradıcılığı intensiv xarakter almış, terminoloji sistemin yarım sistemlərinə aid də anlayışlar məcmusu formalaşmışdır. Bu baxımdan, son illərdə yaranan yeni terminoloji vahidləri də nəzərə alaraq, bütövlükdə leksik qatın semantik mənə qruplarını müəyyənləşdirmək mümkündür. Yeni elmi texniki işin çoxsahəli və mürəkkəb sistemini nəzərə alaraq, terminoloji leksikanın semantik qruplarını da qeyd etmək olar [3, səh. 27].

Bütün elmi biliklər sahəsində olduğu kimi, terminologiyada təsnifat aparılması, bu leksik qata daxil olan dil vahidlərinin qruplaşdırılması mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu və ya digər sahədə təsnifat aparmaq həmin sahənin müəyyən inkişaf mərhələsində zəruri xarakter almaqla, həmin sistemdə elmi anlayışların yerinin müəyyənləşdirilməsinə, onların qarşılıqlı əlaqələrinin üzə çıxarılmasına, tədqiqat obyektinin üzə çıxarılmasına kömək edir. Bu baxımdan, elmi-texniki terminologiyanın təsnif olunması, onların müxtəlif əlamətlər üzrə qruplaşdırılması bilavasitə həmin terminlərin adlandırdığı anlayışların təsnifatı ilə sıx bağlıdır. Məhz bütövlükdə dil vahidlərinin təsnif olunması, onların bu və ya digər ortaq əlamətlərinə görə qruplaşdırılaraq, öyrənilməsi də bu zərurətdən irəli gəlmişdir. Bu zaman elmi ümumiləşdirmə aparmaq və müəyyən elmi nəticələr əldə etmək də asanlaşmış olur [4, səh 241].

Dilin ayrı-ayrı sahələri üzrə tədqiqat aparmaq, müəyyən dil sistemini təhlilə cəlb etmək əşyaların, anlayışların və onlarla bağlı olan sözlərin mahiyyətinə, onların qarşılıqlı əlaqəsinə əsasən mümkün olur. Ona görə də dil vahidlərinin, o cümlədən terminlərin ayrıca təsnifatını aparmaq çox vaxt doğru nəticələr əldə etməyə imkan vermir, bəzən müəyyən dolaşıqlığın yaranmasına səbəb olur.

Terminologiyada təsnifat aparmaq və onları müxtəlif əlamətlərinə əsasən qruplaşdırmaq üçün ilk növbədə terminlərin ifadə etdiyi anlayışların mahiyyətinin nəzərə alınması vacibdir. Təbii ki, terminologiyada aparılan təsnifat və bu təsnifatın prinsipləri leksikoqrafik tədqiqatlar zamanı daha effektiv və dəqiq olur. Bu baxımdan, dilin terminoloji sistemində təsnifat aparmaq və buradakı terminləri müəyyən əlamətlərə görə qruplaşdırmaq dilin bütövlükdə terminoloji qatı haqqında tam və əhatəli təsəvvür əldə etməyə və onları incəliyinə qədər araşdırmağa imkan verir. Elmi təsnifat tədqiqata süni şəkildə daxil edilən və obyektə daha yaxşı öyrənmək üçün onun müəyyən qruplara bölünməsidir. Bu faktların incəliyinə qədər öyrənilməsi üçün həmin siniflər və onların sərhədləri tədqiqatçı tərəfindən müəyyənləşdirilir. Bu zaman tədqiq edilən obyektə xas olan xarakterik xüsusiyyətlər daha aydın şəkildə üzə çıxır və həmin xüsusiyyətlər onların təsnif olunmasında özünəməxsus parametrlərə çevrilir. Ona görə də terminoloji sistemdə təsnifat aparmaqdan ciddi araşdırmaların həyata keçirilməsi xeyli çətinləşir və ya heç mümkün olmur.

Terms are used in different fields of science.

E.g. Polysyllabic – çoxhecalı phraseology – frazeologiya monosyllabic – təkhecalı diphthong – diftonq	Lexicology
axiom – aksioma integral – inteqral minus – çıxma plus – toplama argument – arqument	Mathematics
carbon – karbon hydrogen – hidrogen oil – neft petrol – benzin	chemistry
general – general capitan – kapitan commandant's office – komendatura	military
epithet – epitet lyrics – lirika prose – proza irony – ironiya plot – məna, süjet	literature
amputation – amputasiya pharyngitis – faringit laser – lazer dose – doza probe - zond	medicine
king – döyüş meydanı wrestling – güləş archery – oxatma marathon – marafon athletics – atletika	sport

alimony – aliment	
crime – cinayət	
sanction – sanksiya	law
law – qanun	
code – məcəllə	

monarchy – monarxiya	
democracy – demokratiya	
reform – reforma	politics
constitution – konstitusiya	
candidate – namizəd	

Yuxarıda göstərilən misallardan aydın olur ki, elmin hər bir sahəsində terminlərə rast gəlmək olar. Terminlər yaradılarkən, aşağıdakı üsullardan istifadə edilir.

I. Semantik üsul

Semantik üsul termin yaradıcılığında həmişə tətbiq olunan bir üsuldur. Semantik üsulun əsas mahiyyəti sözlərə yeni məzmun əlavə edilməsidir.

Semantik üsulla yaranan terminlər, əsasən aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- 1) Eyni söz terminologiyanın müxtəlif sahələrində işlənərək, fərqli semantic mənalara ifadə edir, məsələn: atribut, intensive, bank və s.
- 2) Hər hansı ümumişlək söz özünün ilkin ifadə etdiyi mənanı itirir və tamamilə yeni leksik vahid kimi çıxış edir. Məsələn: şəffaflıq, danışiq, dairə və s.
- 3) Sözün semantic yükünün artması nəticəsində yaranan terminlər quruluşca müxtəlif ola bilər.

II. Morfoloji üsulla yaranan terminlər

Termin yaradıcılığında morfoloji üsul daha məhsuldar xarakter daşıyır. Bu cəhət dilimizdə sözdüzəldici şəkilçilərin zəngin olması ilə xarakterizə olunur. Terminlər yaradılarkən, altmışa (60) şəkilçidən istifadə olunur. Məhsuldarlıq təşkil edən şəkilçilər aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) -lıq, liq, luq, lüq. Bunlar yeni terminlər yaradır, məsələn: aşkarlıq, menecerlik, əməkdaşlıq və s.
- 2) -çı, çi, çu, çü. Bu şəkilçilər yeni məna və terminlər yaradır. Məsələn: sərmayəçi, terrorçu, millətçi, qəzetçi və s.
- 3) -lı, li, lu, lü. Məsələn: planlı, problemlı, birmənalı, canlı, intellektli və s.
- 4) -ma, mə; -iv; -l; -siya; -yer; -ik kimi şəkilçilər bəzən söz kökü ilə birlikdə işlənərkən, bəzən kök və şəkilçiyə ayrılır, bəzən də əksinə; məsələn, konstruktiv, radikal, regional, diplomatik, informasiya, modelyer, repetitor və s. İngilis dilində isə morfoloji üsulla terminlərin yaranması prosesində isimlərə sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla, ixtisas və peşə sözləri yaranır. Məsələn:

- 1) -tion – demonstration, information, celebration, promotion, decoration, revolution, classification və s.

2) -ing, -er, -or. Məsələn: marketing, consulting, holding, monitoring, training; copy writer, manager, promoter, computer; distributor, investor, auditor və s.

Morfoloji üsul termin yaratmaq işində məhsuldar üsullardan biridir.

III. Sintaktik üsul

Dilimizin lüğət tərkibində söz yaradıcılığı vasitələrindən bir, iki və daha artıq sözün birləşərək, bir leksik məna ifadə etməsidir.

Sintaktik yolla yaranan terminlərin əmələ gəlməsində iki üsuldən istifadə olunur:

- 1) leksik-sintaktik;
- 2) morfoloji-sintaktik.

Söz və ya terminlərdən təşkil olunan bu cür elmi anlayışlar quruluşca mürəkkəb olur və əsasən bitişik və defislə yazılır. Məsələn: atəşkəs, yekdil, soyad, videosiqnal, alabəzək, videozapis; qeyri-insani, qeyri-bəşəri, qeyri-ixtiyari.

Morfoloji-sintaktik üsulla yaranan terminlər şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir. Bu cür terminlərin 2-ci tərəfinə -ma, -mə, -lı, -li, -lü, -ici4, -im4, -içi4, -im4. Məsələn: sürətçıxarma, sözyaratma, sözdüzəltmə, səsvermə, sülhməramlı, ikitərəfli, qanunverici, sözdüzəldici.

Morfoloji-sintaktik üsulla yaranan mürəkkəb terminlər həmin üsulla yaranan söz birləşməsi şəklində olan terminlərə nisbətən azdır. Bu da hər hansı elmi, ictimai və ya siyasi anlayışın iki yox, daha çox sözlə ifadə etməsi ilə bağlıdır.

IV. Kalka üsulu ilə yaranan terminlər

Kalka sözün hissələr üzrə tərcümə edilib, sonra həmin hissələrin mexaniki surətdə birləşdirilməsidir. Kalkalar sözlərin xüsusi bir növüdür.

Azərbaycan dilində kalka ilə terminlər yaradılarkən, həm dilimizin sözlərindən, həm də sözdüzəldici şəkilçilərdən istifadə olunur. Məsələn, ingilis dilində “internal sort”, Azərbaycan dilində “daxili çeşidləmə” dedikləri zaman onlardan hər biri bu anlayışı öz dilinin söz ehtiyatı ilə ifadə edir. Beləliklə, burada dilin daxili inkişaf qanunları həlledici rol oynayır.

Son zamanlar semantik kalkadan da istifadə edilir. Məna genişlənməsi nəticəsində hər hansı söz terminə, termin birləşməsinin tərəfinə çevrilə bilər. İnformatika sahəsində işlənən və rus dilindən alınaraq kalka edilən aşağıdakı terminlər rus və ingilis dilindən kalka edilmişdir. Əlbəttə, bu terminlər ingilis dilindən alınmış, rus dilinə kalka edilmiş və Azərbaycan dilinə ikiqat kalka vasitəsilə daxil olmuşdur.

Sorğu dili – query language [5, səh. 11]

Rəqəm kodu – numeric code

Açar sözlər – key words

Başlıq – header.

Kalka üsulunun terminologiyanın yeni-yeni terminlərlə zənginləşməsində rolu çox böyükdür.

V. Sözləri qısaltma üsulu ilə yaranan terminlər

Ayrı-ayrı dillərdə elmi-mexaniki terminlərin yaradılması üsullarından biri də sözlərin ixtisarı, yəni abreviaturadır [ə'brı:vıet]. Bu üsul başqa üsullardan fərqlənir. Üç, dörd və daha çox tərəfi olan termin birləşmələrin ixtisarları tərəflərin sayı baxımından bir neçə qrupa

bölünür. Məsələn: bir sözdən ibarət olan ixtisarlar:

A (annual) – illik, hər ilki

C (celsius, centigrade) – Selsi, yüzdərəcəli hərarət şkalası üzrə

F – funksiya, L – indikator.

İki sözdən ibarət olan ixtisarlar:

AB (Bachelor of Art) – Humanitar elmlər bakalavırı

AM (Air Mail) – hava poçtu

KB – konstruktör bürosu

IS – informasiya sistemi

Üç sözdən ibarət olan termin birləşmələrin ixtisarı:

SİF – soruq informasiya fondu

CAL – dəyər və sığorta

NHS – Dövlət Səhiyyə Xidməti.

Dörd sözdən ibarət olan termin birləşmələri ixtisarı:

AFFA – Azərbaycan Futbol Federasiyaları Assosiasiyası

SOCAR (ARDNŞ) – Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti.

Terminologiyanın yeni-yeni mürəkkəb quruluşlu terminlərlə zənginləşməsi, kompüter-informatika texnologiyalarından istifadə, mürəkkəb ixtisarlara həm yazılı, həm də şifahi nitqdə işlənməsini zəruri edir. Beləliklə, istər dar elmi terminologiyada, istərsə də kütləvi informasiya sahəsində işlənen abreviaturaların düzgün yazılış və tələffüz qaydalarını bilmək vacibdir [6, səh 16].

Elmi-texniki tərəqqinin baş verməsi ilə bağlı müasir dövrümüzdə ixtisarlara işlənmə tezliyi artmışdır və onların son dövrlərdə yaranması terminologiyanın ümumi inkişafına xidmət edən amillərdəndir. Söz kimi terminin özü də leksik kateqoriyadır. O, nominativ xarakterə malik olub, əşyaları, hadisələri və müəyyən məfhumları ifadə edir. Lakin terminlər xüsusi sözlər deyil, xüsusi funksiya daşıyan sözlərdir. Terminlər əşyaları, prosesləri, obyektiv gerçəkliyin hadisələrini onların haqqındakı anlayışları adlandırır. Terminlər aşağıdakı cəhətlərə görə digər sözlərdən fərqlənir:

1. Accuracy – dəqiqlik
2. Stylistic neutrality – üslubi neytrallıq
3. Concreteness – konkretlik
4. Brevity – qısalıq
5. Nomination – adlandırma
6. Uniqueness – təkmonəlik
7. Plainness – anlaşıqlıq
8. Systematicness – sistemlik

Dilin terminoloji sistemini və bu sistemə daxil olan terminoloji vahidləri müxtəlif parametrlərə görə təsnif etmək olar. Bu zaman terminlərin struktur, funksional, tematik və mənşə cəhətlərini nəzərə almaq onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq məqsədəuyğundur:

- 1) ərəb və fars mənşəli alınma terminlər;

- 2) rus dilindən alınma terminlər;
- 3) avropa dillərindən alınma terminlər.

Cəmiyyətin siyasi-iqtisadi, mədəni həyatında baş verən dəyişmələr dilə öz təsvirini göstərmiş, yeni terminlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu, yeni yaranan terminlərin hərtərəfli öyrənilməsinə, mənbə və üsulların tədqiqinə, yeni terminoloji lüğətlərin yaranmasına ehtiyac yaradır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Adilov M., Verdiyeva Z.N. (Sorğu lüğəti). Bakı, “Maarif”, 1989.
2. İbrahimov A. İngiliscə-rusca-türkcə-azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti, BDU nəşriyyatı, 2004.
3. Sadıqova S.A. Terminologiya məsələləri. Bakı, “Elm”, 2005.
4. Məmmədov M.M. Terminologiya məsələləri, Bakı, “Elm”, 2003.
5. Cəfərov R. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 1990 .
6. Adilov M. Müasir Azərbaycan dilində abbreviasiya. Bakı, 1986.
7. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dil tarixi, Bakı, “Maarif”, 1995.
8. Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973.
9. Qasimov İ. Müasir Azərbaycan dilində terminlərin yaranma yolları. Bakı, “Murtan”, 2000.

Abstract

ORIGINS AND WAYS OF NEW TERMS' FORMATION IN AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGES

Khaver ALIYEVA

Department of Languages, AU, senior lecturer

Key words: terms, terminology, terminology system, origin of the terms and ways of obtaining, abbreviated terms, study of terms

This article focuses primarily on the concept of terms, their origins and formation process. It discusses existing and establishing methods of creation of terms, their grammatical aspects as well as their contemporary origins with regard to their respective scientific and technical backgrounds.

Резюме

**ИСТОЧНИКИ И СОЗДАНИЕ НОВЫХ ТЕРМИНОВ О АЗЕРБАЙДЖАН-
СКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ**

Хавер АЛИЕВА

Кафедра языков, АУ, Старший преподаватель

Ключевые слова: термин, терминология, система терминологии, происхождение терминов и способов получения, изучение терминов

В статье рассматривается понятие терминов, их источники и процесс их создания.

Обсуждаются существующие методы создания терминов, их грамматические аспекты, а также их современные источники, ссылаясь на соответствующие научные и технические значения.

ÇARLZ PERSİ SNOUNUN "MÜƏLLİMLƏR" ROMANINDA ZİYALİ PROBLEMİ

Vüsalə MƏDƏTOVA

Azərbaycan Universiteti, dissertant

Rəyçi: Azərbaycan Universiteti Filologiya kafedrasının müdiri, f.e.n., dos. Ülviyyə Rəhimova

Açar sözlər: Çarlz Persi Snou, Kembric kolleci, Ceqo, kollecin rektoru

Giriş. Məqalədə "Yadlar və Qardaşlar" romanlar silsiləsində sayca dördüncü olan "Müəllimlər" romanından bəhs olunur. Romandakı hadisələr 1937-ci ildə baş verir. Müəllimlər Kembric kollecinə yeni rektor seçmək ərafəsindədirlər. Ceqo və Kraufordun namizədliyi irəli sürülür. Namizədlərdən radikal görüşlü Krauford özünə və qalib gələcəyinə inanır. O, tanınmış bioloqlardandır, kollec xaricində də müəyyən nüfuza sahibdir. Ceqo isə peşəsində o qədər də uğurlar əldə etməmişdir. Lakin buna baxmayaraq Ç. P. Snou onun insani keyfiyyətlərinə daha çox üstünlük vermişdir. Əsərdə müəllimləri düşündürən əsas məsələ seçimin düzgün olub kollecin inkişafına öz töhvələrini verə biləcək bir insanın seçilməsidir. Ona görə də müəllimlərin çoxu son məqamda öz qərarlarını dəyişib Kraufordı dəstəkləyir və o, səs çoxluğu ilə qalib gəlir. Romanı maraqlı edən cəhətlərdən biri namizədlərin dəstəkçilərindən ibarət dəstələrin tez-tez yığılıb öz xeyirlərinə qərar qəbul etmələri səhnələridir. Burada yazıçı real həyatda olduğu kimi seçkidə qalib gəlmək üçün namizədlərin həyata keçirdikləri siyasi davranışları özünəməxsus şəkildə, xüsusi incəliklə qələmə almışdır.

Böyük ingilis yazıçısı Çarlz Persi Snou XX əsrdə yetişmiş görkəmli şəxsiyyətlərdəndir. Snou ingilis ictimai fikir tarixinə bir alim, fizik, siyasətçi və eyni zamanda böyük bir yazıçı kimi daxil olmuşdur. O, 1905-ci ildə Leyster şəhərində kasıb bir ailədə anadan olmuşdur. Valideynlərinin onu oxutmağa gücü çatmır, lakin o elmə olan marağı və həvəsi sayəsində çox böyük səylə çalışıb Kembric Universitetinin kimya üzrə bakalavr pilləsinə daxil olur və fizika üzrə magistr pilləsini bitirir. İyirmi beş yaşında Snou artıq elmlər doktoru dərəcəsinə layiq görülmüşdü.

Elm sahəsində və bir sıra dövlət vəzifələrində ad-san qazanmasına baxmayaraq o, bədii yaradıcılıqla daha çox məşğul oldu və böyük uğurlar qazandı. Çarlz Snou 1940-1970-ci illərdə "Yadlar və Qardaşlar" adlı romanlar silsiləsini yazır və buraya on bir əsər daxil edir. Silsilə təqribən otuz il davam etmiş gərgin yaradıcılıq əməyinin məhsuludur. Bu romanlardakı hadisələr əsərləri bir-birinə bağlayan məşhur qəhrəman-obraz Luis Eliotun dilindən söylənilir. O, bəzi romanlarda lazım gəldikdə, hadisələrin iştirakçısına da çevrilir. Bura daxil olan romanların, demək olar ki, çoxunda insanlar şöhrətpərəstliyin və hakimiyyətin yedəyində hərəkət edirlər. Villiam Kuper yazıçının romanlar silsiləsini "Yadlar və Qardaşlar" adlandırmasını belə izah edir: "Özünə qapanmış bütün insanlar tənhadırlar, bir-birinə yadıdırlar. Eyni zamanda insanlar arasında ümumilik təşkil edən sevinc, kədər və həyəcan hissləri onları qardaş edir" [1, səh.15].

Snou bununla göstərmək istəmişdir ki, bəzən yad insanlar bir-birinin dərdinə şərik olub qardaş ola bildikləri halda, hərdən də doğma qardaşlar bir-birindən ayrı düşüb, yadlaşırlar. Buna "Müəllimlər" romanında Luis Eliotla Roy Kalvertin timsalında da rast gəlmək olar. Onlar kollecdə yaxın dost idilər. Roy Kalvert melanxoliyadan əziyyət çəkir, tez-tez onda ruh düşkünlüyü yaranırdı. Lakin Luis onu bu vəziyyətdən çıxartmaq üçün əlindən gələni edir, onunla bərabər o da əziyyət çəkirdi. Roy gecənin istənilən vaxtı gəlib onu narahat edib dərdini bölüşə bilirdi. Belə ki, bu iki yad insan o qədər doğmalaşmışdılar ki, bir-birinin dərdinə həmişə şərik çıxmağı özlərinə borc bilirdilər.

Çarlz Snounun bu silsilədə sayca dördüncü yeri tutan "Müəllimlər" romanı onun yaradıcılığında irəliyə atılmış böyük bir addım idi və tezliklə oxucuların diqqətini cəlb etdi. Bu əsərin meydana çıxması yazıçının gərgin ədəbi fəaliyyətinin ən parlaq bir zirvəsi oldu. Əsərdə yazıçının yüksək həssaslığı və dəqiq müşahidələri diqqəti cəlb edir. Romanın mövzusunun və onun mərkəzi xəttini Kembric kollecində yeni rektorun seçkisi, müəllim-professor qruplaşmaları arasındakı münaqişələr təşkil edir. Bu problemin bədii həlli isə ayrı-ayrı əhvalatlarda, ziyalılar arasındakı haqlı və haqsız münaqişə və ziddiyyətlərdə meydana çıxır. Təcrübəli yazıçı roman janrının tələbinə uyğun olaraq bütün diqqətini əsasən bir məsələ üzərində cəmləşdirmiş, qəhrəmanların xarakterlərinin geniş epik lövhələr vasitəsi ilə hərtərəfli açılmasını izləmiş və buna da nail olmuşdur. Snounun canlandırıdığı obrazlar öz istəklərinə qəhrəmanlığı, cəsarət və vüqarı, əzm və iradəsi, çətinliklərə qarşı mübarizəsi ilə gəlib çatırlar. Bütün bunlar "Müəllimlər" romanında canlı, rəngarəng insan xarakterləri əsasında yüksək sənətkarlıqla açılmış, bədii boyalarla göstərilmişdir.

Romanda fərdlərin, ayrı-ayrı adamların mübarizəsi üzərində qurulmuş kolliziya diqqəti cəlb edir. Hadisələr 1937-ci ildə Kembric kollecində baş verir. Əsərdən məlum olur ki, bu təhsil müəssisəsinin rektoru Roys sağalmaz xəstəliyə düşər olmuşdur və ömrünün sonuna çox az vaxt qalmışdır. Burada işləyən müəllimlər kolleci idarə etmək üçün yeni rektor seçməyi qərara almışlar. Roysun yaxınlaşmaqda olan ölümü rektorluğa namizədlərin dəstəkçiləri arasında qızgın rəqabətə səbəb olur. Müəllimlər Ceqo və Kraufordun namizədliyini irəli sürürlər. Ceqo elm aləmində o qədər də tanınmasa da, o, həm yaxşı müəllim, həm də yaxşı insan idi. Krauford isə lovğa və şöhrətpərəst olsa da, ən yaxşı bioloqlardan biri idi və kollecdən kənarda müxtəlif elmi məclislərdə onun fikirləri həmişə xüsusi maraqla qarşılanırdı.

Bu elm müəssisəsində on üç müəllim çalışır; Despard Smis, Frensis Getlif, Pilbrou, Qey, Braun, Kristal, Luis Eliot, Lyuk, Roy Kalvert, Ceqo, Krauford, Naytinqeyl. Onlar iki yerə ayrılıblar. Əvvəlcə çoxluq Ceqonun tərəfində olur: 7-5; Luis Eliot, Braun, Kristal, Roy Kalvert, Naytinqeyl, Pilbrou, Lyuk. Sonra bəzi insanlar fikirlərini dəyişib Kraufordu dəstəkləyirlər. Buna səbəb kimi Ceqonun bir alim kimi məhsuldar olmayan elmi fəaliyyətini əsas gətirirlər.

Əsərdəki Naytinqeyl yadda qalan obrazlardan biridir. Qırx üç yaşlı bu alimin həyatda bəxti gətirmədiyinə, ümidləri boşa çıxdığına görə özünəqapanmışdır. Buna görə də daim şübhə və qısqanclıq hissi onu tərk etmir. O, erkən yaşlarında özünü elmi- nəzəri kimyaçı kimi tanıtmış, iyirmi üç yaşına kimi molekulun quruluşu barədə iki yaxşı məqalə də yazmışdı. Onun

gələcəyə böyük ümidləri olsa da, bunlar həyata keçmir. Onun həyatdan narazılığının səbəbi də elə məhz bu idi. Böyük iddialarla yaşayan Naytinqeyli kollec onu müəllimlik vəzifəsinə seçsə də, onun artıq buna həvəsi qalmamışdı. Kimya elminin bir sıra qaranlıq məqamlarını açmaq üçün onun imkanı olsa da, o bunlara laqeydliklə yanaşırdı. Qısqanclıq hissi qəlbini parçalayırdı. Kollecə gedən bütün proseslərin ona qarşı yönəldiyini, ona hazırlanmış sui-qəsd olmasını güman edirdi. Naytinqeyl əvvəlcə Ceqonu dəstəkləyir və düşünür ki, Kraufordun elmi sahədə çox uğurlar qazanmasına baxmayaraq, o özündən çox razıdır. Onun bu sözlərini Naytinqeyl unuda bilmir: "Son üç ildə elə bir gün olmayıb ki, Krauford mənə xatırlatmasın ki, mən Kral Cəmiyyətinin əməkdaşyam, amma sən yox. Kollec seçkilərində altı dəfədir ki, mənə namizəd kimi istəyirlər, bu da yeddinci olacaq" [2, səh. 41].

Lakin sonra Naytinqeyl öz şəxsi mənafeyini kollecın gələcək taleyindən daha ucada tutmağı qərara aldı və düşündü ki, Ceqo rektor seçilsə, ona müəllimlik vəzifəsi verməyə də bilər və bu onu bərk narahat etdi. O, düşündüklərini dəqiqləşdirmək üçün Braungilə gedir və oradakı həmkarlarına belə deyir: "Kollecə vəzifəsiz olan əməkdaşlardan stajca böyüyəm, yalnız Krauforddan başqa, onun da buna ehtiyacı yoxdu. Seçildəndən bəri heç bir vəzifə tutmamışam və bunun yenə də təkrarlanmasını istəmirəm". Braun onu sakitləşdirməyə çalışaraq bildirdi ki, hələ bu barədə söhbət gedə bilməz, amma əgər belə bir şey olsa, nigarançılığa heç bir əsas yoxdu, onun işinə ədalətlə baxılacaq. Bu fikirlər ona çox da inandırıcı gəlmədi. Naytinqeyl gedib hər şeyi Ceqonun özündən soruşmağı qərara aldı. Ceqoyla danışdıqdan sonra tam əmin oldu ki, ona heç bir vəzifə verilməyəcək və birdən-birə, əvvəlki fikirlərinin tamamilə əksinə olaraq, Kraufordun tərəfinə keçməyi qərara aldı. Bu addımlarına bəraət vermək üçün o, "tutarlı dəlillər" də tapdı və gah Ceqonun seçilməmişdən öncə özünü kollecın rektoru kimi aparmasını, gah da Xanım Ceqonun Loca yaşarmaması kimi əsassız faktları bəhanə edərək onu gözdən salmağa çalışdı. Amma ona elə gəlirdi ki, Krauford onun Kral Cəmiyyətinə daxil olmağına kömək edəcək. Bu xəyallardan ruhlanan Naytinqeyl canfəşanlıqla Kraufordu müdafiə etməyi qəət etdi. Lakin o yanılırdı, çünki Krauford hələ indiyənədək heç öz dostlarına da belə kömək əlini uzatmamışdı.

Burda S. Xəlilovun bəzi fikirlərini qeyd etmək yerinə düşərdi: "...insan öz daxili aləmini dərk etmədən mühiti dərk edə bilməz və ona qarşı dayana bilməz. Kamil mənəviyyata malik olmadan mühitin təzyiqinə tab gətirə bilməz. Fərdi hisslərin məhdud dövrəsini keçib, onları ümumbəşəri hisslərlə tamamlaya bilməzsə, fəlsəfi baxımdan mənalandırmaq səviyyəsinə yüksələ bilməsə, çirkli mühitdə sağ qala bilməz" [3, səh.105].

Filosofun yuxarıda sadaladığı müsbət keyfiyyətlər Naytinqeyldə olmadığı üçün, şəxsi istəklər ümumi maraqları üstələdiyindən o, bədbəxt olur, məqsədini reallaşdırmağa gücü çatmır. İradəsini iblisə təslim edənlərin fəlakətə uğraması əsərdə bu obrazın timsalında öz əksini tapmışdır. Ən tragik məqam isə Naytinqeylin Xanım Ceqoya böhtanlar atmaqla Ceqonu pis vəziyyətə salıb Kraufordu digərlərinin gözündə qaldırmağa çalışması ilə öz niyyətlərini həyata keçirmək istəməsindədir. Bu isə əslində mümkün olan iş deyildir.

Yazıçı romandakı obrazları dinamik şəkildə inkişaf etdirir. Müxtəlif ziyalı obrazlarının intriqaları fonunda rektorluğa namizədlərin daxili aləmləri, şəxsiyyətləri arasındakı fərq açıq - aydın hiss olunur.

Ceqo şöhrətpərəst olsa da, utancaq və iradəsizdir, özünə inanmır. Yoldaşları onun namizədliyini irəli sürəndə o bir anlıq nə edəcəyini bilmir, lakin sonra düşünür ki, əgər Kristal, Braun kimi insanlar onu dəstəkləmək istəyirlərsə, deməli onda nəşə var. Ceqoda ilk dəfə olaraq özünə inam hissi yaranır. Bir dəfə Naytinqeylin onların qrupundan çıxdığını eşidəndə Ceqo dostlarına belə dedi: "Əgər sizlərdən hər hansısa biriniz məni tərk etsə, mən nəinki seçkini udacağam, həm də sizin məndə yaratdığınızı inamı itirəcəm" [2, səh.151].

Krauford isə lovğa, şöhrətpərəst insandır. Ceqodan fərqli olaraq o özündən, öz gücündən əmindir. Əvvəlcə onu dəstəkləyənlərin az olmasına baxmayaraq, o özünə arxayındır və qalib gələcəyinə inanır və sonda da buna nail olur. Yazıçı Kraufordı bütün güclü və zəif tərəfləri ilə oxuculara təqdim edir: "Krauford danışmaqdan həzz alırdı. Bəzi insanlar onun hərəkətlərindən təngə gəlib, qulaq asmağa dözə bilmirdilər, amma onlar nəşə itirirdilər. Onun Roy Kalvert kimi dəqiq, iti ağıl yoxdu. Rektor və Vinslounun dediyi kimi ağılının səviyyəsinə görə o onun kimi yüksək deyildi və onun insani fərasəti yox idi. Amma onun geniş, böyük, güclü fikirləri, düşüncələri vardı" [2, səh.139].

Ç. Snou öz qəhrəmanını böyük ustalıqla təqdim edir. Çox danışmaqla insanları təngə gətirən Kraufordun nitqinin böyük əhəmiyyət kəsb etməsini oxucusuna olduğu kimi çatdırmaq üçün "ona qulaq asmayanların çox şey itirməsi" kimi ifadə ilə kifayətlənir.

"Müəllimlər" romanında yazıçı öz həqiqi mübariz qəhrəmanını, yəni aydın və yüksək bir məqsəd uğurunda ardıcıl surətdə mübarizə edən əsl qəhrəmanını tapmışdı. Krauford kollecdə öz bilik və bacarığına, insani keyfiyyətlərinə görə birinci yerdə durmasa da, o, ədalətli və vicdanlı adam idi. Lakin buna baxmayaraq o, seçki kompaniyasında udmağı qət etmişdi. Ona görə də bütün məharətini bu istiqamətə yönəltdi. Ən incə addımların belə böyük gücünə inanırdı. Onun rəqibi Ceqonu zəiflətmək üçün Naytinqeyl belə bir hiylə işlədir: O, Xanım Ceqoya məktub göndərməklə onun Loca yaraşmamasını bildirir və inanır ki, o, məktubu oxuyan kimi nəşə bir ağılsız hərəkət edəcək. Naytinqeyl Ceqonun yeganə zəif nöqtəsinin xanım Ceqo olduğunu və bu məktubla onların ailə münasibətlərinin parçalanmasını, sonda isə bu yolla Ceqonun namizədlikdən uzaqlaşdırılmasını güman edirdi. Lakin təsir əks təsirə bərabər olur. Xanım Ceqo bu məkrli zərbənin mahiyyətini dərindən duyur və düşmənlərin niyyətlərini puça çıxarır.

Burada Naytinqeylin öz ağıl və düşüncəsini fitnəkarlığa yönəltməsinin şahidi oluruq. Bu qabiliyyəti sayəsində o, heç də xoşbəxt olmur, əksinə, bədbəxtliklər törədə-törədə özü də bədbəxt olur. Halbuki, o, gücünü daha münasib və xeyirxah işlərə yönəltsəydi özü də yüksək səviyyəli bir mövqe tuta bilərdi. Məhəmməd Füzuli demişkən: "Elm pis adamın əlində hiyləgərlik alətidir. Amandır, hiyləgər şəxslərə bilik öyrətmə. Fəsad əhlinə elm öyrətmək xalqı qırmaq üçün cəlladın əlinə iti qılnc vermək deməkdir" [4, səh.378].

Naytinqeylin Xanım Ceqoya məktubdan sonra Ceqo əsəbi halda Kraufordun yanına gedib onu günahlandırarkən Krauford həmişəki kimi sakit, soyuqqanlılıqla cavab verir ki, onun bu işlərdən xəbəri yoxdu və partiyasındakı heç bir insanın etdiklərinə görə məsuliyyət daşmır. Krauford bu məktubun yazılmasında iştirak etməsə də, bundan xəbəri var idi və qarşısını ala bilərdi.

Ç. Snou öz qəhrəmanları Krauford və Ceqonu müxtəlif şəraitlərə salmaqla onların daxili aləmini bütün incəliyinə qədər dərinlən açmağa nail olmuşdur. Bu cəhətdən o, Krauford və Ceqonun bir-birinə səs vermələri barədə epizodu əsərə daxil edir; kollecdə seçki ilə bağlı müzakirələr keçirilir və qərara alırlar ki, yetərsay olmadığına görə hər iki namizəd bir-birinə səs verməlidirlər. Onlara bu barədə yığıncaq adından rəsmi məktub göndərilmişdi. Bu çağırışı hərəsi öz təbiətinə uyğun qəbul edir. Krauford soyuqqanlı davranır, olanlara belə münasibət bildirir ki, olacağa çarə yoxdur və sizin bizdən istədiyinizlə razılaşmaqdan başqa yolumuz yoxdur. Lakin Ceqo Kraufordan fərqli olaraq baş verənlərə başqa cür yanaşır. O bu məsələnin onların iştirakı olmadan qəbul edilməsinə etiraz edərək deyir: "Bizi bu cür ifşa etmək vacib deyildi. O, stola nəzər saldı, gördüyü kimi siz ikimizdən birinin sizin rektorunuz olmağı münasib hesab edirsiniz. Kaş ki, bizimlə məsuliyyətli insanlar kimi rəftar edəydiniz. Bunu niyə bizimlə bir yerdə layiqincə həll etməmişiniz?! ...Siz namizəd kimi mənim vəziyyətimdən istifadə edirsiniz. Namizəd istənilən iradları qəbul etməlidir. Bilirsiniz ki, beynində düşüncələrini demək üçün sərbəst deyil. Şübhəsiz, o sizin ona etdiyiniz istənilən iradlara layiqdir. Vəzifə tutmaq üçün kifayət qədər axmaq olan birisi qarşısına çıxan hər bir şeyi qəbul etməlidir" [2, səh.203].

Gördüyü kimi, eyni məsələyə müxtəlif münasibət obrazların fərdi keyfiyyətlərini və daxili aləmlərini üzə çıxarır.

Kollecın rektoru öldükdən sonra nizamnaməyə uyğun olaraq on beş gün ərzində onun yerinə yeni rektor təyin edilməlidir. Seçki yaxınlaşdıqca müəllimlər arasında gərginlik daha da artmağa başlayır. Ceqo uğursuzluğa uğrayacağından qorxurdu və ona görə də az qalırdı ki, belə bir mübarizədən qaçıb canını qurtarsın. Lakin uzun müddət çəkdiyi əzab-əziyyətləri xatırlayanda dözmək məcburiyyətində qaldı; o, istəyinə nail olmaq üçün Naytinqeyllə nəzakətli davranıb, Kristalın ona rəhbərlik etməsinə dözməli olub. Ceqo keçirdiyi nigarançılıqlardan və artıq özü ilə bacara bilmədiyindən, düşüncələrin əsirinə çevrilməsindən əzab çəkir. Əvvəllər belə hadisələrə etinasızlıq göstərən Ceqo Eliota şikayətlənir: "Vaxt var idi, bunlar tamamilə mənasız görünürdü. Elə də vacib olmayan şeylər üçün belə həyəcanlanmağımı özümə bağışlaya bilmirəm. Vaxt var idi ki, bundan qaçıb canımı qurtarmaq üçün hər şeyi verərdim" [2, səh. 202].

Yazıçı təsvirin əhatə dairəsini daraldaraq diqqətini əsasən Ceqo obrazına yönəldir və təhkiyə daxili-psixoloji səpkidə davam edir. Qəhrəmanın xarakteri, mənəvi-psixoloji durumu bütün incə çalarları ilə üzə çıxır: Ceqonun səciyyəsidəki işıqlı xüsusiyyətlər, onun həyata, insanlara inamı, saflığı, xeyirxahlığı təbii boyalarla göstərilmişdir. Ceqonun daxili aləmində sevinc və kədər hissi tez-tez bir-birini əvəz edir. Bu seçkilərin nəticələrinin gah onun xeyrinə, gah da onun ziyanına olduğu məqamlarda baş verir. O, düşdüyü ziddiyyətli vəziyyəti Eliotdan gizlətmir: "Tez - tez özümün tam əmin olduğumu hiss edirəm. Hərdən də düşünürəm ki, sonda bu məndən alınacaq. O, əlavə etdi: "Belə düşünəndə bunu (Ceqo seçkidə qələbəni nəzərdə tuturdu-V.M.) dünyada hər şeydən çox istəyirəm [2, səh. 217].

Snou namizədlər arasındakı rəqabəti əks edərəkən insanların maraqlı və orijinal xüsusiyyətlərini üzə çıxartmışdır. Hamıya bəllidir ki, rəqiblər arasındakı münasibətlər bəzən o

qədər kəskinləşir ki, bu, hətta düşmənçiliyə də aparıb çıxarır. Lakin Snou belə psixoloji hallarda insan qəlbinin ən dərin qatlarına nüfuz etmişdir. O, təbii və real şəkildə sübut etmişdir ki, belə bir məqamda rəqiblərdə bir-birinə hüsn-rəğbət, yaxınlaşma da yaranır. Bu, bəlkə də onların hər ikisinin eyni arzu və istəyindən yaranır. Folklorumuzda işlənən bəzi nümunələr də bu fikirləri təsdiq edə bilər: "Çəkişməsən bərkişməzsən" (Atalar sözü). "Koroğlu" dastanında da Koroğlu Çənlibelə gətirdiyi dəlillərin hər biri ilə əvvəlcə döyüşmüş, onların igidliyini sınaqdan çıxarmış və öz dəstəsinə qəbul etmişdir. Snou namizədlərin rəqabətdə üz-üzə gəlməsini belə təsvir edir: "Rəqiblikdə onlar yaxınlaşmışdılar. Onlar hətta bir-birinə səs verməyəcəklərini desələr də, müəmmalı bir yaxınlıq hiss edirdilər. Onlar bir yerdə qərar verməkdən, özlərini digərlərindən ayırmaqdan həzz alırdılar. Rəqibliyin elektrik cazibəsini ilk dəfə deyildi ki, göürdüm: iş uğurunda, siyasətdə bir-birinə qarşı olan, hər hansısa bir qadın uğurunda mübarizə aparan rəqiblər bəzi belə gizli anlarda dostlardan da yaxın olurlar" [2, səh. 158].

Əsərdə özünü elmə fəda edən, ətraf aləmdə baş verənlərə o qədər də əhəmiyyət verməyən ziyalı Lyuk obrazı da diqqəti cəlb edir. O, ağıllı, səbirli və optimist bir insandı, iclaslarda yalnız baş verənləri müşahidə etməklə kifayətlənir. Tədqiqatçı kimi altı illik kollecə təyin olunub. Sınaq müddəti başa çatdıqdan sonra kollec onun saxlanması və ya getməsini müzakirə edəcəkdir.

Lyuk nüvə fizikası ilə, neytronlarla bağlı tədqiqatlarla məşğul olur. O, elmi işini tamamladıqdan sonra böyük bir ruh yüksəkliyi ilə müzakirəyə çıxardır. Lakin iştirakçıların hamısı onun bu elmi uğuruna sevinmir. Bunlardan biri də Frensis Getlifdir. O bu yüksək elmi yeniliyin qaranlıq tərəflərini üzə çıxartmağa çalışır. Lakin əmin olanda ki, bütün dünya bu işə görə Lyuku dəstəkləyəcəkdir, onda olan bütün həsəd hissləri yoxa çıxır, gənc alimin hamıdan yüksəkdə durduğunu etiraf etmək məcburiyyətində qalır.

Növbəti haqsız və ədalətsiz hücum Naytinqeyldən gəlir. O, həqiqəti bilsə də öz fikirlərində israrlıdır. Bu, məqsədyönlü bir hücum idi. Onu maraqlandıran Lyukun siyasi görüşlərini dəyişdirməklə bağlı idi. Lakin Lyuk öz yüksək ziyalı mövqeyini qoruyub saxlamağı bütün başqa maraqlarından daha üstün sayır, Naytinqeylin hücumundan sonra bərk əsəbləşir və üzünü Eliota tutaraq belə deyir: "Onlar yalnız olduqlarına özləri təəccüblənəcəklər. Bu kollecdə qalmaq istəyirəm. Amma onlara elə gəlir ki, bir çırtma çalmaqla məni ələ keçirə bilərlər. Onlar nə etsələr də, mən təslim olmayacam. Ağıllı alim özünə iş tapa bilər. Onlar məni öz komfortumu itirməkdən qorxduğum üçün şantaj etməyə çalışırlar" [2, səh. 162].

Çarlz Snou "Müəllimlər" romanında ictimai məsələlərə, yaxın dostlar arasında tez-tez baş verən konfliktlərə də geniş yer ayırmışdı. Luis Eliot işsiz qalanda Frensis Getlif onu kollecə dəvət etmiş, daim ona dəstək olmuşdu. Lakin müəyyən zaman keçdikdən sonra Eliot ona yardım əli uzatmış Frensisin nəzərdə tutduğu rektorluğa namizədi yox, Ceqonu dəstəkləyir. Bu hadisədən sonra Frensis onunla razılaşmadı, ona öz etirazını bildirir.

"Eliot cavabında dedi:

- O, çox böyük rektordu.

-Frensis dedi:

- Boş şeydi, açıq aydın cəfəngiyatdı. O, nə edib?

Bu ciddi sual idi və cavab vermək çətin idi. Ceqo ingilis alimi idi və Yeni İngiltərədə Puritan sakinləri tərəfindən yaradılan ilk yazılar barədə məqalələr çap etdirmişdi. Məqalələr kifayət qədər səs-küyə səbəb olmuşdu...

Eliot Ceqonu davamlı şəkildə dəstəkləyir:

-Mən də səninlə razılaşıram ki, o, tanınmış alim deyil.

Frensis:

-Kollecin rektoru tanınmış alim olmalıdır.

Eliot:

-Sənin qədər buna əhəmiyyət vermirəm,- dedi.

Frensis dedi:

- O, nə edib? Heç nə etməyən adamı seçə bilmərik.

-Onun heç nə etməməsi hələ necə insan olması demək deyil",- dedi,- insan kimi onda çox şey var..." [2, səh. 68].

Frensis elm naminə atdığı prinsipial addımlardan heç bir qüvvə döndərə bilməzdi. Ona görə də o, nə Eliotun subyektiv fikirlərini, nə də Ceqonun layiqli bir adamın yerini tutması iddiasını müdafiə etmək fikrində deyildi. O, Kraufordun mənfi və müsbət xüsusiyyətlərini yaxşı bilirdi və bunları kollecin digər əməkdaşları ilə dönə-dönə müqayisə etmiş və bu qərara gəlmişdi ki, yaranmış şəraitdə ondan yaxşı namizəd yoxdur. O, Kraufordu belə xarakterizə edir:

"O, lovğadır, insanlıqdan payı yoxdur. Bu onun ən böyük nöqsanlarından biridir, amma o, çox yaxşı alimdir. O, elmi söhbətlərdə həmişə güclü məntiqə arxalanır. Bəzi adamlar deyir ki, Krauford öz müasirləri içərisində ən yaxşı bioloqlardan biridir. ...Onun doğru fikirləri var. Bunları ifadə etməkdən qorxmur. Təəssüf ki, o, ağlasığmaz dərəcədə özündən razıdır. Onun radikal görüşlərinə tab gətirən çox az adam tapmaq olar. Onun elm aləmindəki böyük nüfuzu dedikləri sözlərin kəsərini daha da təsirli edir. Şübhəsiz ki, kollecə belə intellektual səviyyəsi yüksək olan rektorun seçilməsi faydalı ola bilər..."[2, səh. 69].

Ç. Snou əsərdə daim ziyalıların cəmiyyətdə misilsiz roluna, onlara böyük ehtiyac olması məsələlərinə də toxunur. O, cənab Horas Timberleykin dili ilə bildirir ki, cəmiyyətin yaxşı alimlərə ehtiyacı var və onlara dəstək olmaq lazımdır. Belə insanlar cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynaya bilərlər. Cənab Horas kollecə edilən maliyyə yardımının bina tikintisinə deyil, gərəkli alimlərin yetişdirilməsinə sərf olunmasının tərəfdarı olduğunu bu cür dilə gətirir: "Əgər mənim kimi düşünən insanlar maliyyə dəstəyi alsaydılar, inanıram ki, bunu insanlar üçün istifadə edərdilər. Bu ölkədə birinci dərəcəli insanlar azdır. Kənardan baxanlara elə gələ bilər ki, sizin kifayət qədər əməkdaşınız yoxdu. Mən xüsusilə gələcəyin tərəfindəyəm. Sizin kollecin kifayət qədər alim və mühəndis əməkdaşları yoxdur. Əgər sizin kimi müəssisələr birinci dərəcəli insanlar yetişdirməsə, ölkə məhv ola bilər. Sizin kollecədə daha çox gənc alimlər görmək istərdim. Onlar universitetdə qala bilər və ya biz onları sənayeyə aparmağa şad olardıq. Amma onlar sizin istədiyiniz insanlardır. Ümid edirəm ki, mənimlə razılaşsınız " [2, səh.124].

"Müəllimlər" romanı hakimiyyət uğurunda mübarizədə müxtəlif iştirakçılar arasındakı

incə münasibətləri əks etdirir. Kollec seçkisi ilə bağlı epizodlarda yazıçı siyasi mübarizədə bir insanın digərinə üstün gəlməsi üçün hansı keyfiyyətlərə malik olmasını aşkar edir.

Əsər İspaniyada Vətəndaş müharibəsinin (1936-1939) baş verdiyi illərə təsadüf edir. Burada yazıçı Avropadakı vəziyyətlə bağlı keçirdiyi nigarançılıqlarını belə unutmur: "Avropada vəziyyət mənim vaxtımdan daha pisdır. Bütün dostlarımız təhlükədədi. Adamlarımız sadəcə əyləşib baxırlar, yaxşı evlərdə yemək yeyirlər. Axmaqlar. Snoblar. Snobizm bu ölkəni sui-qəsdə aparıb çıxaracaq. Bu qanlı snoblar dostlarının və ya düşmənlərinin kim olduqlarını görə bilmirlər. Ölkə bunları görə bilmir, demək o, doğru yolda deyil" [2, səh.237].

"Müəllimlər" romanı kompozisiya etibarilə çox maraqlı qurulmuşdu. Əsər dörd hissədən ibarətdi. Birinci hissədə rektorun ağır, sağalmaz xəstəliyə tutulması xəbərinin yayılması, müəllimlərin yeni rektor seçmək üçün namizədlər axtarmağından bəhs olunur. İkinci hissədə Krauford və Ceqonun dəstəkçiləri arasındakı kolliziyadan söhbət açılır. Üçüncü hissədə rektor artıq ölür. Partiyalar əvvəlcə namizədləri üçün səs çoxluğu qazana bilmir. Və nəhayət, dördüncü hissədə seçki artıq başa çatır, Krauford yeni rektor təyin olunur.

Anatol Frans ziyalıya belə bir tərif verirdi: "Ziyalılar cəmiyyətdə oxumuşların elə bir dəstəsidir ki, onlar heç bir siyasi məqama malik olmadan öz ixtisasları üzrə fəaliyyət göstərməkdən əlavə, cəmiyyətin ümumi mənafeyi və rifahı ilə bağlı olan məsələlərə müdaxilə edir və mövqelərini bildirirdilər" [6]. Bu romanda Snou müxtəlif ziyalı obrazları yaratmaqla onların kollecə doğru-düzgün rektorun seçimi ilə bağlı keçirdiyi narahatlıqlarından bəhs edir. O bununla cəmiyyətdə daim ziyalıya ehtiyac olması məsələsini diqqətə çatdırır və eyni zamanda ingilis cəmiyyətində ziyalıların başının elmdən çox başqa lazımsız şeylərə qarışdığını göstərmək istəyir. Əgər belə olmasaydı, onlar daha çox uğur əldə edərdilər.

Snou öz qəhrəmanlarının daxili aləmini, xarakterlərini açmaq üçün onları müxtəlif hadisələrlə üzləşdirir. Onun qəhrəmanları daim hərəkətdə və inkişafdadırlar. Ensiklopedik bilik sahibi olan yazıçı yeri gəldikcə insan xarakterlərini dərinlən açmaq üçün elmi biliklərindən də sənətkarlıqla istifadə etmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Cooper W. C. P. Snow. L., 1959.- P.30
2. C. P. Snow "The Masters"; House of Stratus , 1951. - P. 345
3. Xəlilov S. Cavid fəlsəfəsi, birinci kitab, "İblis"də fəlsəfi motivlər, Bakı, Qanun, 1996-səh. 110
4. Xəlilov S. Əbu Turxanın hikmət dünyası, Bakı, Çarşıoğlu, 2011 - səh.444
5. G. Yunusova. İngilis ictimai gerçəkliyi Çarlz Persi Snou yaradıcılığında, Bakı - Mütərcim - 2012. - səh. 106
6. <http://mesiha.blogspot.com/2008/05/xosrov-naqid-yurgen-habermas-ziyalilar.html> - 10 İyul 2015, 15:00

Abstract

**THE PROBLEM OF THE INTELLECTUAL IN THE NOVEL “TEACHERS”
BY CHARLES PERCY SNOW**

Vusala MADATOVA

Ph.D. student of Azerbaijan University

Key words: Charles Percy Snow, Cambridge college, the master of the college, Jago

The main plot of the article is the election of a new Master to the Cambridge college and conflicts between fractions. In this work the writer shed light to the deep layers of the human psychology in the background of conflicts.

Резюме

**ПРОБЛЕМА ПРОСВЕЩЕНИЯ В РОМАНЕ ЧАРЛЬЗА ПЕРСИ СНОУ
“НАСТАВНИКИ”**

Вусалья МАДАТОВА

Диссертант Университета “Азербайджан”

Ключевые слова: Чарльз Перси Сноу, Кембриджский колледж, ректор университета, Джего

Главной идеей данного текста являются выборы ректора Кембриджского университета и противостояние между учительским и профессорским составом. Автор в произведении на фоне этих конфликтов осветил самые глубокие слои человеческой психологии.

BERNARD MALAMUDUN YARADICILIĞINDA “MİLLİ KİMLİK” PROBLEMİ

Bahar MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Universiteti, magistr

Rəyçi: fil.ü.f.d. Ülviyyə Əliyeva

Açar sözlər: yəhudi, seçim, oxucu, müəllif, antisemitizm

İngilisdilli yəhudi ədəbiyyatı bütün XX əsr boyunca dünya ədəbiyyatı çərçivəsində formalaşmışdır. Bu ədəbiyyat bir tərəfdən ümumi dil xüsusiyyətlərinə görə, digər tərəfdən isə müəlliflərinin milli mənsubiyyəti, mövzu, problem, motiv və obrazlarının ümumiliyinə görə xarakterizə edilir.

İdiş dilində yazılmış ədəbiyyatın kökləri bir qədər uzaq keçmişə gedib çıxsada da, bu dildə ədəbi yazılarda başlanan intibah özünü İ.Peresin, M. Moyxem-Sforinin və Şolom-Aleyxenin yaradıcılığında büruzə vermişdir. Y.Brennerin ivritcə yazıları da yəhudi ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynamışdır. O, Fələstinə mühacirət haqqında yazmışdır. Brennerin əsərləri köklərindən ayrılmış insanların yenidən öz kökünə qayıtmaq istəyini əks etdirirdi.

Yəhudi ədəbiyyatının inkişafında sonrakı mərhələ digər dillərdə yaradılan yəhudi ədəbiyyatı ilə bağlıdır. Faciələr milyonlarla yəhudini həyatdan aparmış, Avropada idiş mədəniyyətinin inkişafına, demək olar ki, son qoymuşdur. Yəhudi tənqidçisi Rut Vissenin fikrinə görə, bütün bunların nəticəsində bu mədəniyyət assimilyasiyaya uğramağa başlamış, idiş dilindən çox ingilis dilində danışmağa başlayan yəhudiliyin şüurunda yeni prinsiplər əsasında mədəni dəyərləri bərpa etməyə can atma mərkəzi yer tuturdu.

İngilisdilli yəhudi ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrinin əsərlərini dildən başqa ümumi problemlər, mövzular, motivlər, obrazlar birləşdirirdi. Bu əsərlərin mərkəzində iztirab çəkən, həyatın vurduğu zərbələr nəticəsində ağrılar içərisində qovrulan insanın çəkdiyi əzablar, həyat yolunda onun qarşısına çıxan çətinliklər durur. Antisemitizm, azadlıq mövzularını, iztirab motivlərini, məsuliyyət problemini digər yəhudi yazıçılarındakı olduğu kimi, Bernard Malamudun və İsaak Başəvis Zingerin əsərlərində, gündəmə gətirdikləri məsələlərdə də görmək mümkündür.

XX əsrin ən tanınmış ingilisdilli yazıçılarından, Amerika yəhudi ədəbiyyatının çox sevilən və çox oxunan nümayəndələrindən biri Bernard Malamuddur. Bernard Malamudun yaradıcılığı dünya ədəbiyyatı üçün ümumi olan problemlərlə çox bağlıdır. Onun yaradıcılığı iki istiqamətdə inkişaf edir. Bunlardan biri yəhudi ənənələri ilə sıx bağlı olan yəhudi ədəbiyyatıdır, digəri isə yəhudi adətləri, ənənələri ilə əlaqəsi olmayan ədəbiyyatdır. Yazıçının yəhudi romanları dünya ədəbi ictimaiyyətinin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Həyat haqqında düşüncələri, orijinal yazı üslubu, hekayə və romanları elə ilk dövrlərdən başlayaraq dünyanın müxtəlif guşələrində oxucu kütləsinin diqqətini çəkməyə başladı. Dərin düşüncə qabiliyyəti, istedadı, parlaq ideyaları onun erkən yaşlarından dövrünün tanınmış adamları,

ziyalıları, sənətkarları ilə tanış olmasına, ünsiyyət qurmasına səbəb oldu [1, səh.26].

Bernard Malamudu məhsuldar yazıçı adlandırmaq mümkündür. Hansı həyat şəraitinə düşməsindən, hara səyahət etməsindən asılı olmayaraq o, qələmini boş qoymamışdı. Qəhrəmanları əsasən yəhudilərdən ibarət olan ilk hekayələri çox keçmədi ki, ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etdi. Bunun ardınca onun digər əsərləri də işıq üzü gördü.

Yazıcının roman yaradıcılığı ingilisdilli yəhudi ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Onun dünyaya səpələnmiş xalqın dünya duyumuna həsr olunmuş yəhudi romanları mövzu və problemlərinin ümumiliyi etibarilə müxtəlif şəkildə xarakterizə olunur.

Bernard Malamud 1914-cü ildə Nyu-Yorka köçmüş yəhudi mühacirlərin ailəsində doğulmuşdur. O özü haqqında yazırdı ki, “əsər yazmaq mənim mənəvi ehtiyacımdan irəli gəlir. Mən çətin həyat sürmüşəm. Atam bir baqqal idi. Anam onun yanında çalışır və hər işdə atama kömək edirdi. Lakin anam uzun sürən xəstəlikdən sonra gənc ikən öldü. Mən ağır və tənha yaşamışam. Atam və anam incə xarakterli və mədəni insanlar idi. Onlardan sonra mən özümü həyatda tənha hiss etdim” [2].

Yazıçı mühacirlik həyatını, insanın ən çətin şəraitə alışa bilmə imkanlarını bir çox əsərlərində ifadə edə bilmişdir. Burada onun qarşısına qoyduğu əsas vəzifə insanların diqqətini dünyada baş verən hadisələrin mahiyyətinə və yəhudilərin başına gələnlərə yönəltməkdir. Bernard Malamud Amerikada yəhudi həyatını ən yaxşı bədii təsvirçisi kimi tanınırdı. Oreqon onun ədəbi tarixinin bir hissəsini təşkil edirdi. Oreqonda yaşayan Malamud kiçik hekayələr yazmaqla ən yaxşı yazıçı olmaq uğrunda mübarizəyə başladı [2].

Onun 1952-ci ildə nəşr etdirdiyi “Fitri istedad” adlı ilk romanında da reallıq fantaziya ilə qarışır, üzvi vəhdət təşkil edir. 1957-ci ildə çapdan çıxmış “Köməkçi” romanında sənətkar Amerikaya yenidən gəlmiş mühacir yəhudi ailələrinin əxlaqi- etik dəyərləri məsələsinə toxunur. Əsərdə göstərilir ki, bu ailələr həyatda yaşamaq, yeni şəraitin çətinliklərinə dözmək üçün müxtəlif yollar axtarırlar. Tənhalıq onları sıxır, tarixi vətənləri, qoyub gəldikləri yerlər üçün darıxırlar. Tənhalığa qarşı mübarizə Malamudun bütün əsərlərində hiss olunur. “Yeni həyat” (1961), “Fəhlə” (1966), “Fidelmanın tabloları” (1969), “Sakinlər” (1971) romanlarında da oxucularına Amerika yəhudilərinin ağır mənəvi həyatı haqqında məlumat verir.

Bernard Malamud hekayə ustası kimi də tanınır. “Şehirli kiçik çəllək” (1958), “Əvvəlcə yaramazlar” (1963), “Rembrandın şlyapası” (1973) toplularına daxil olmuş hekayələrində də yəhudilərin dünənki və bu günkü həyatını realistikasına təsvir edə bilmişdir. Yazıçı bütün əsərlərində insanın taleyi probleminə toxunur. Bu əsərlər vasitəsilə yazıçı bildirmək istəyir ki, əsərdə insanın taleyi həll olunmuş olsa da, həyatda onu düzəltmək, yenidən qurmaq mümkündür.

Yazıçı ədəbiyyata verdiyi töhfələrə görə dəfələrlə müxtəlif mükafatlara layiq görülmüşdür (Məsələn, Milli kitab mükafatı, Amerika ədəbiyyatı və incəsənəti akademiyası tərəfindən ədəbiyyat sahəsində verilən qızıl medal və s.). O, Amerika İncəsənət və Elmlər Akademiyasının üzvü, Amerika PEN klubunun prezidenti olmuşdur (1971-1981). 1988-ci ildən etibarən Amerika PEN klubu Bernard Malamudun xatirəsinə həsr olunmuş mükafatı ən yaxşı müasir hekayə ustasına verir [1. səh-53].

XX əsrin ikinci yarısının Amerika yəhudi ədəbiyyatı üçün doğma ocaq mövzusu böyük əhəmiyyət daşıyırdı. İkinci dünya müharibəsindən sonra yəhudi ictimaiyyətinin və mədəniyyətinin qarşısında özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamaqla yanaşı, özünü ayrı mədəniyyətin tərkib üzvi kimi eyni zamanda ona qaynayıb-qarışmaq, qoruyub saxlamaq və ya Amerika cəmiyyətinə assimilyasiya olmaq məsələsi dururdu. İkinci dünya müharibəsində baş verən hadisələr yəhudi xalqının düşüncə tərzini, şüurunu dəyişdirdi. Belə ki, bütün Şərqi Avropa yəhudiləri məhv olma təhlükəsi altında idi.

Müharibə o qədər dəhşətli idi ki, bəşəriyyət bütünlükdə insanın yer kürəsində yeri, dünyanı öz evi kimi qəbul edə bilməsi haqqında düşünməyə məcbur oldu. Yer kürəsi hamının evinə çevrilməli idi. Amerika yəhudiləri üçün özünütəyin etmə, öz xalqı arasında yerini axtarma problemləri Şərqi Avropada yaşayan yəhudilərdən olduğundan heç də az vacib məsələ deyildi. Doğma yuvanın axtarılması və yenidən əldə edilməsi mövzusu Bernard Malamudun bütün yaradıcılığından ana xətt kimi keçirdi. Bu mövzu onun "Sakinlər" romanında xüsusilə hiss olunurdu.

Romandakı hadisələr iki əsas baş qəhrəmanın arasında gedən münaqişə əsasında qurulmuşdu. Onların hər ikisi - zənci Villi Spermint və yəhudi Harri Lesser yazıçı idilər. Lakin onlar heç yola getmirdilər. Bu sənətkarların arasında milli mənsubiyyətinə görə heç bir konflikt yox idi. Onlar bir evin sakinləri idilər. Ev onları birləşdirir, qonşu, əməkdaş, düşmən edirdi. Burada ev - dünya, yaşadıkları mühit anlamındadır. Dünya bizim evimizdir. Romanda sakinlər evdən çıxıb gedirlər. Bu zaman o boşalır, sanki qocalır, dəhşət saçan səhraya çevrilir. Buraya gələn yeni sakinlər məskən salmaq üçün deyil, yerləşmək üçün gəlirlər. Yazıçı bildirmək istəyir ki, Anamız - Yer də belədir. Ana qoynundan, doğma ocaqdan övladları həmişəlik çıxıb getdikdə ana bir anda qocalır, tənhaləşir. O evdə ocaq sönmür. İnsan övladı harada yaşamaq istəyirsə, orada məskən salmalı, gələcək nəsillərinin taleyini düşünməlidir. O, elə övladlar tərbiyə etməlidir ki, öz köklərini unutmamaqla yanaşı, qovuşduqları mühitin də əbədi sakinlərinə çevrilsinlər, bu yeni evin əsl vətəndaşı olsunlar.

Roman eyni zamanda Amerika mühitinin reallıqlarını inikas edir. Villi Spermint - Amerika zəncisi, Harri Lesser - Amerika yəhudisidir. Onların hər ikisi Amerikaya bütün hallarda gəlmədir. Nə zənci, nə də yəhudi Amerikanın sakinləri deyildirlər. Lakin Amerika onların hər ikisinin evinə - vətəninə çevrilir. Bu cəhətdən Bernard Malamud ev - vətən obrazını Amerikanın nümunəsində yaradır. Və yazıçının Amerikanı ev - vətən obrazına çevirməsi təkcə reallıqdan irəli gəlmiş, həm də Amerikanın dünyadakı yerini və rolunu da ortaya qoyurdu. İngilis dilində danışan ABŞ-in hakim etnosunun özü də buraya məlum bir tarixdən başlamaqla gəlmiş və Amerikanı vətənə çevirmişdir. B.Malamud bununla insanın öz evindən hər hansı bir səbəbdən qopub, daha sonra nə qədər ağırlı və çətin olsa da, yeni bir ev qura bilməsini və bu yeni evi doğmalaşdırma bilməsini təsvir edirdi. Bu halda əsərin ideya xəttində alt qatda duraraq mətnin bütün elementlərini mənalandıran "Amerika - Dünya evi" konsepti B.Malamudun romanının aparıcı ideyasına çevrilir. Öz evlərindən hansı səbəbdənsə ayrılmalı olan insanlar Amerikada yaşamağa və xoşbəxt olmağa məhkumdurlar. Beləliklə, B.Malamudun romanında alt qatda bir Amerika obrazı da var. Bunu romanın süjetində görmək olur.

Təsadüfi deyildir ki, romanın baş qəhrəmanları sayılan Lesser və Villi evdə üstünlük əldə etmək uğrunda mübarizə aparırlar. Bu, iki yaradıcı adamın arasında yaranmış münafiqlikdir. Evi itirmək, çöldə qalmaq qorxusu onları daima izləyir. Onların hər ikisi yalnız bu evdə yazıb-yaratmaq iqtidarındadırlar. Bura onların fantaziyası üçün əvəzolunmaz şərait yaradır. Harri öz kitabını yarımçıq ata bilmirsə, deməli, evi də qoyub çıxıb bilmir. O, hər səhifə üçün, eyni zamanda evdə keçirdiyi hər gün üçün narahatdır. Kitab yazılıb qurtardıqdan sonra Harri üçün həyat bir heçə dönəcək. Çünki o, yazıçı olmaq üçün doğulmuşdur. Onun həyatı bu evə, bu kitaba yönəlmişdir. Sənətkarın həyatı sanki qapalı bir çevrəyə bənzəyir, bu dairə isə yaşadığı evdə qapanır. Evin yoxa çıxması Harri Lesserin faciəsi və məhvi deməkdir. Harridən fərqli olaraq, Villi Spermint müxtəlif yerlərdə yaşasa da, yalnız evində özünü sərbəst hiss edir. Burada o, kitabın yaza, zənci xalqının problemləri, istəkləri və gələcək arzuları barədə sərbəst danışa bilər. Məhz buna görə də o, evində öz yerini möhkəmlətməyə çalışır. Bir-birlərini öldürərək onlar sanki bütövləşir, tamlşırlar. B. Malamudun fikrincə, bütün insanlar aralarındakı milli fərqlərə baxmayaraq, onların hamısı Yer planetinin övladlarıdır. Onlar keçmişlərini, tarixlərini yaşatmaqla bərabər, bu günlərini, gələcəklərini də yaşamaladırlar.

Malamud hər vasitə ilə özünün ortodoks yəhudi mədəniyyətinə bağlılığını nəzərə çarpdırmağa çalışırdı. Yazıcının əsərlərində göstərilirdi ki, “yəhudi mübarizəsi sosial və dini bir məsələ deyildir. Buna baxmayaraq hadisənin bu şəkildə başa düşülməsi ehtimalı vardır. Ancaq bu, daha çox ifrat millətpərəstlikdir” [1, səh-2].

Yazıcının fikrincə, yəhudilərin bütün tarixi düşüncəsi yəhudiliyə heyranlıqdan daha çox yəhudiliyi həmişə itirilməyin sərhədinə düşdüyü üçün qınamaq üstündə qurulub. Ancaq itirilməyə görə yəhudi özünüdanlağına baxmayaraq, məhz yəhudilər itirilmişliyə qələbə çalmağa ən böyük uğurlar əldə ediblər.

Malamud bununla yəhudi etnik psixologiyasının mental və tarixi köklərinə işarə etmişdir. Onun fikrindən anlaşılır ki, yəhudilərdə həmişə seçilmiş xalq, Allah tərəfindən xüsusi fərqləndirilmiş xalq anlayışı var. Lakin yazıçıya görə, dünyadakı yəhudiləri birləşdirən, onları yəhudi olmaqdan çıxmağa qoymayan yəhudilik kompleksindən daha çox yəhudiliyi itirmək qorxusudur. Bu, elmi mənada etnik identifikasiya məsələsidir. Hər bir yəhudidə harada və hansı mühitdə yaşamasından asılı olmayaraq, yəhudi etnik kimliyini saxlayan dəyərlər var. Bu dəyərlər ümumi məcmu halında etnik identifikasiya əlamətlərini təşkil edir. Yəhudi hər bir millətdə olduğu kimi, öz etnik identifikasiya dəyərləri sayəsində özünü yəhudi kimi dərk edə və qoruya bilər. Lakin yəhudilərin tarixi taleyi onları daima etnik kimliyi itirmək, assimilyasiya olunmaq qorxusu ilə üzbəüz qoymuşdur. Bu təhlükə yəhudi şüurunu və bu şüurun mühüm tərkib hissəsi olan yəhudi kimliyi etnopsixoloji kompleksini daima ayıq və ayaq üstə saxlamışdır. Yəhudi mövzusunda yazan yazıçılar, o cümlədən Bernard Malamud bu nöqtəyə fikir verməklə yəhudi düşüncəsi üçün aktual və son dərəcə həssas olan bu məsələni daima diqqətdə saxlamış, onu bir milli ideya, yaxud milləti birləşdirən, onun üzvlərini harada olursa-olsun vahid məhvər ətrafında saxlayan milli davranış sxemi kimi təbliğ etmişlər. Beləliklə, B. Malamud yəhudi ideyası və sxemini dərk etməklə yanaşı, yəhudiliyi itirmək qorxusunun yəhudi şüurunun əsas təkanverici qüvvə olduğunu da ortaya qoymuşdur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Засурский Я.Н. Американская литература 167 с.
2. Литература США в 70-е годы XX столетие Москва: Художественная литература 1951, 287 с
3. Spankeren V. Amerika ədəbiyyatı, Bakı, 2006 322 s

Abstract

**“NATIONAL IDENTITY” PROBLEM IN THE WORKS OF BERNARD
MALAMUD**

Bahar MEMMEDOVA

Azerbaijan University

Key words: Jews, selection, reader, author, antisemitism

The ethnic identification problem in the works of one of the famous representatives of American Jews literature Bernard Malamud is analysed in this article. The writer wants to show the value of Jews identity not depending where and which condition this life.

Резюме

**ПРОБЛЕМА “НАЦИОНАЛЬНОЙ ЛИЧНОСТИ” В ТВОРЧЕСТВЕ
БЕРНАРДА МАЛАМУДА**

Бахар МЕММЕДОВА

магистр Университета “Азербайджан”

Ключевые слова: еврей, выбор, читатель, автор, антисемитизм

В статье исследуются проблемы этнической идентификации в творчестве одного из популярных представителей американской – еврейской литературы Бернарда Маламуда. Писатель стремился выявить причины сохранения евреями своей идентичности в любых условиях.

AFRO-AMERİKAN DİALEKTİNİN LİŖVİSTİK ASPEKTLƏRİ

Nurlanə ƏYYUBOVA

Azərbaycan Universiteti, magistr

Rəyçi: Azərbaycan Universiteti, “Dillər” kafedrasının müdiri dos. H. Hüseynov

Açar sözlər: Afro-Amerikan dialekti, dialektin linqvistik aspektləri, dialektin qrammatik xüsusiyyətləri

Hadisələrin müvəqqəti zaman kəsimində, daxili quruluşunun öyrənilməsi qrammatik kateqoriyadır. Aşağıda göstərilən xüsusiyyətlər, AAVE dilinin sistemli təbiətini və üslubunu əhatə edir:

- “to be” feilinin istifadəsi. Afro-Amerikan ingilis dilinin bu xüsusiyyəti özündə İrlandiya və Amerikanın cənub əyalətlərinin xüsusiyyətlərini daşıyır. “to be” feili, rus, yəhudi, ərəb və bir çox başqa dillərdə də cümlə daxilində ixtisara düşə bilir. “She late” (“She is late”). “She be walkin’”. (“She is walking”) [1.s,87]. Bu formalar, yalnız vurğulu olduğu təqdirdə ixtisar edilmir. Məsələn: “I don’t know where he is” cümləsi, “I don’t know where he” şəklində ixtisar edilə bilməz çünki standart ingilis dilində “I don’t know where he is” şəklində bir cümlə qurulması mümkün deyil. (Baxmayaraq ki, “I don’t know where he at” demək mümkündür). Bu hala sual cümlələrində də rast gəlmək olur: Who you? (“Who’re you”) və ya Where you at? (“Where are you at?”)
- İsmi yiyəlik hal şəkilçisi olan -’s həm istifadə edilə, həm də edilməyə bilər. Bu çox sayda Kreol dillərinə, xüsusi ilə də Karib kreol dilinə xarakterik xüsusiyyətdir. Məsələn: “Jack money.” (“Jack’s money.”)
- Bəzi hallarda nisbi əvəzlilərdə ixtisar oluna bilər. “That’s the man come here” (“That’s the man who come here”) [2.s,77] və obyekt halındakı əvəzlilər, şəxs əvəzliləri kimi istifadə edilə bilər. Məsələn: “myself” əvəzinə “me”
- 3-cü şəxsin təkindəki “s” şəkilçisinin yoxluğu. Afro-Amerikan ingilis dilində 3-cü şəxsin təkini göstərən “s” şəkilçisi ixtisar edilərək, aid olmadığı sözə belə qoşula bilər. “We gots to do that.” Bundan əlavə “doesn’t” əvəzinə “don’t” “has” əvəzinə “have” işlədilir. “Young man don’t count” (“Young man doesn’t count”). “She have it.” (“She has it.”) [3.s,121-49].
- Təkrarlanan inkarlıq. Dildə təkrarlanan inkarlığın baş verməsi qədim ingilis dilinə xas olan xüsusiyyətdir, həmçinin günümüzədək fransız dili və bir çox slavyan dillərində də bu xüsusiyyət qalmaqdadır. Lakin standart ingilis dilində rastlanılmayan haldır. Amerikada isə gündəlik nitq zamanı əsasən etnik qruplar tərəfindən istifadə edilir. Konkret qayda kimi isə aşağıdakı proseslər baş verir:

SAE: feil inkar formada olarkən:

something, somebody, some .. → anything, anybody, any .. şəklinə çevrilir.

AAVE: feil inkar formada olarkən:

something, somebody, some .. → nothing, nobody, none .. şəklinə çevrilir.

SAE: I didn't do anything.

AAVE: I didn't do nothing.

SAE: He isn't here

AAVE: He ain't here

Bundan əlavə ain't AAVE dilində "do" feilinin formasıdır [4.s,8].

SAE: Nobody is home.

AAVE: Ain't anybody home.

- İsimdən öncə say gələrsə, cəm şəkilçisi "s" qeyd olunmur. "He here for three year now". ("He here for three years now") five cent, two boy. (five cents, two boys) Qaydasız cəmləşən isimlər qaydalıya çevrilə bilər məsələn: childrens, mens
- Afro-Amerikan ingilis dilində ikinci şəxsin tək və cəm forması fərqlidir. Belə ki, standart ingilis dilində tək halda 2-ci şəxs əvəzlik you [ju:], Afro-Amerikan ingilis dilində y'all [jɔ:l] kimi oxunur. (you + all sözlərinin birləşməsi). Cəm formada isə ye, yez kimi yazılır. İngilis dilinin çox dialektlərində bu formalar işlənir.
- AAVE dialektində eyni feili söz birləşməsi tərkibində iki modal feil işlədilə bilər. "He might could do the work" və ya "She may can do the work". Lakin istisna hallarda mövcuddur, bunlara as hould could, may would modal feil birləşmələri daxildir. Lakin ikili modal birləşmələrinin daha dəqiq istifadə qaydalarını öyrənmək üçün əlavə tədqiqatlara ehtiyac var.
- İsimlə onun işarə etdiyi əvəzliyin birgə işlədilməsi. Məsələn: "My father, he work there." ("My father works there")
- Uzun zamandan öncə başlamış hadisəni bildirən "bin", "been" feilinin vurğulu formasıdır. Məsələn: "She bin had dat han'-made dress". ("She's had that hand-made dress")
- Bəzən, qrammatik xüsusiyyətlər fonoloji qaydaların nəticəsində də yarana bilərlər. Bunlara misal olaraq ixtisara düşmüş 'll zaman formasını, "He be here". ("He'll be here"), və ya gələcək zamanı bildirən going to ifadəsinin abbreviaturası, "I'ma go" ("I'm going to go"), "fixin to," əvəzinə finna, yaxud fitna kimi formaları göstərmək olar.
- AAVE variantında keçmiş bitmiş zaman feil şəkilçisi olan "en" əvəzinə "ed" şəkilçisi yazılır. "He had bit" əvəzinə "He had bitted" yazılır və ya əksinə "She seen him yesterday" əvəzinə "She saw him yesterday"
- It və ya they sözləri, standart ingilis dilindəki "there is", "there are" ifadələrinin ekvivalenti olaraq nəyinsə mövcudluğunu göstərmək üçün istifadə edilir. Bu daha çox Amerikanın cənub hissəsində istifadə edilən ingilis dili üçün xarakterikdir. Məsələn: "Is a doughnut in the cabinet?" ("There's a doughnut in the cabinet") və ya It ain't no spoon ("There isn't a spoon", ya da "They ain't no spoon") [5.s,80].
- Sual cümlələrində yerdəyişmə: "Why they ain't growin?" ("Why aren't they growing?") və "Who the hell she think is?" ("Who the hell does she think she is?")

Nəticə: Sonda onu qeyd etmək istəyirəm ki, bir çox başqa dillərdə olduğu kimi AAVE

dilində də vəziyyətə, mühitə, formalaşma mərhələsinə, mövzuya uyğun olaraq dəyişikliklər baş verə bilər. Bundan əlavə AAVE dili sadəcə sadalanan əlamətlərdən ibarət deyil, bacarıqlı dil daşıyıcısı bu xüsusiyyətləri, mükəmməl söz ehtiyatı ilə bir çox fərqli funksiyalarda işlədə bilər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Language in the inner city: Studies in the Black English Vernacular. Labov, William. (Philadelphia: University of Pennsylvania Press.1973.s, 87).
2. Africanisms in Afro-American Language Varieties. Mufwene S S. (University of Georgia Press, Athens, GA. 1998. s,77).
3. Tense marking in Black English: A linguistic and social analysis.Fasold. (Urban Language Series 8. Washington.1972.s.121-49).
4. African American Vernacular English. Rickford, John R. (Oxford: Blackwell Publishers Ltd. 1999.s,8).
5. African American English: A Linguistic Introduction, Green, Lisa J. (Cambridge University Press, 2002,s.84-89)

Abstract

LINGUISTIC ASPECTS OF THE AFRO-AMERICAN DIALECT

Nurlana AYYUBOVA

Graduate student of Azerbaijan University

Key words: Afro-American Vernacular English, linguistic aspects of AAVE, grammatical features of AAVE

This article analyzes the linguistic features of Afro-American Vernacular English. Linguist William Labov, for the first time in 1965 has researched and published African-American English grammar. Taking into account the rules of pronunciation and grammatical forms in language, W. Labov said: "The biggest difference between the standard English and Afro-American English is based on grammar"

Резюме

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ АФРО-АМЕРИКАНСКОГО ДИАЛЕКТА

Нурлана ЭЙУБОВА

магистр Университета "Азербайджан"

Ключевые слова: Афро-американский диалект, лингвистические аспекты диалекта, грамматические особенности диалекта

Цель написания этой статьи анализировать лингвистические особенности Афро-Американского диалекта в английском языке. Впервые Афро-Американская англий-

ская грамматика была опубликована и исследована в 1965 со стороны У.Лабов. Принимая во внимание правила произношения и грамматические формы в языке, У.Лабов сказал: "Самая большая разница между стандартным английским и афро-американским вариантом английского языка основана на грамматике".

İNGİLTƏRƏDƏ CƏNUB-QƏRB DİALEKTLƏRİNİN FONETİK VARIASIYALARI

Leyla SARIVƏLLİ

Azərbaycan Universiteti, magistr

Rəyçi: Azərbaycan Universiteti Dillər kafedrasının müdiri, f.e.n. dos. H.Hüseynov

Açar sözlər: qəbul olunmuş tələffüz, Cənub-Qərb dialekti, kokni ingiliscəsi, vokalizasiya

Giriş: İngilis ədəbi dili birdən – birə yaranmamışdır. O, uzun tarixi inkişaf prosesi keçmişdir. Uzun tarixi inkişaf prosesində dil müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu dəyişikliklər işğalçı dövlətlərin, miqrantların, müharibələrin, geniş ticarət əlaqələrinin, təhsilin, sosial və iqtisadi faktorların nəticəsində təzahür etmişdir. Ədəbi dil özü dialektlərdən formalaşmışdır. Zaman keçdikcə dialektlərdən biri daha üstün mövqeyə sahib olmuş və digərlərinin arasından çıxaraq ədəbi dil səviyyəsinə qədər yüksələbilmişdir. Şəhərləşmələrin genişlənməsi ilə standart dil formalaşdı: bu əsasən Cənubi – Şərq dialektinin London forması idi. Zamanla o öz yerli xüsusiyyətlərini itirdi və nəticədə təhsilli sinfin nitqi kimi formalaşdı. Bu əsasən ictimai məktəblərdə (özel olan) təhsil alanların tələffüzü idi. Bir qədər sonra bu məktəblərdə Qəbul Olunmuş Tələffüz Received Pronunciation (RP) rəsmiləşdirildi.

Müxtəlif zamanlarda bir sıra alimlər Britaniya dialektlərini özlərinəməxsus kriteriyalara görə qruplaşdırsalar da A. Ellisin sxemi zənnimizcə daha məqsədəuyğundur. A. Ellis Britaniya dialektlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

- a. Şimal dialektləri
- b. Mərkəzi dialektlər
- c. Şərq Dialektləri
- d. Qərb Dialektləri

e. Cənub Dialektləri. Dialektoloqların ingilis dilinin variantlığı haqqında yekdil rəyləri belədir ki, ingilis dili bir sıra ölkələrin rəsmi dövlət dili olsa da, bu ölkələrdə müxtəlif etnik qruplar yaşayır, onların da öz danışiq dilləri, dialektləri vardır və bu da özlüyündə ingilis dilinin bu və ya digər variantını təşkil edir [1.səh.34]. Britaniya variantları içərisində aşağıdakılar xüsusi diqqət cəlb edir.

Britaniya ingiliscəsinin variantlığı ənənəvi olaraq fonetik işlənmə xüsusiyyətləri etibarilə Londonun kokni tələffüzüdür və bu tələffüz də yuxarı təbəqəyə aid olduğu üçün standart dil hesab edilir. Londonun kokni dialekti (tələffüzü) İngiltərənin ən təmiz sosial-məhəlli dialekti sayılmaqdadır. Bu dialekt XVII-XIX əsrlərdə Londonun ərazisindən kənara da yayılmağa başlamışdır. Bununla da kokni dialekti öz məhəlli xüsusiyyətlərini dəyişmişdir. Kokni ingiliscəsi Böyük Britaniyada yeganə məhəlli dialektdir ki, həm Britaniyada, həm də ölkə xaricində yaşayan ingilislər onu bilirlər. Keçən əsrin 60-cı illərində hətta tanınmış ingilis yazıçısı Bernard Şou “Piqmalyon” əsəri əsasında yazdığı “Mənim gözəl ledim (xanımım)”

tamaşasını məhz kokni ingiliscəsində qələmə almış və əsər səhnədə elə bu dialektə oynanılmışdır [2.səh.54]. Koknidən sonra İngiltərənin ikinci böyük dialekti cənub-qərb ingiliscəsidir. Bu dialekt variantından geniş istifadə olunmasını biz bədii əsərlərdə də görə bilərik. O dövrün görkəmli yazıçısı olan Tomas Tekkerenin “Şöhrət bazarı” (Vanity Fair) əsərinin baş qəhrəmanı, kənd ziyalıları Pit Krouley cənub-qərb dialektində danışır [3.səh.25]. Cənub-qərb dialektinin fonetik xüsusiyyətlərindən ən başlıcası [s] və [f] səslərinin cingiltili tələffüz edilməsidir. Məsələn: six[ziks], seven[zevn], father [vazə], fox[vəks] və s. 3. İngiltərə ingiliscəsinin ən çox tanınmış tələffüz variantlarından biri də şimal aksentidir ki, o dövrün məşhur yazıçısı Elizabet Qaskel “Meri Barton” romanını bu danışiq formasında yazmışdır. Burada nəzərə çarpacaq cəhətlər bunlardır:

a) RP-də standart ingilis dili fonetik variativdə bəzi sözlər qısa [ʌ] səsi əvəzinə qalın [u] səsi ilə tələffüz edilir. Məsələn: sun [sun], cup[kup], love[luv], but[but], butter[butə] və s. Thank you very much[muts] (çox sağ olun). Come now, hush up love[kum nau huç up lav] (gəl, əzizim, səs salma). Düzgün ingilis dilində isə belə olmalıdır [kʌt nau hʌʃ ʌp lʌv] ; b) Şimal danışiq tərzinin başqa bir fonetik xüsusiyyəti [ei] diftonqunun qısa tələffüz olunmasıdır. Məsələn: paper[pepə], day[de], make[mek] və s. Düzgün (RP-də) formada: [peipə], [dei], [meik]. Böyük Britaniya ingiliscəsində RP tələffüz forması aksentinin öyrənilməsinin bir sıra üstünlükləri vardır: 1. bu aksent cənubi İngiltərədə yaranmasına baxmayaraq, Britaniyanın hər yerində işlənir və o qədər sabitləşmişdir ki, RP-də danışan şəxsin İngiltərənin hansı bölgəsindən olduğunu təyin etmək olduqca çətinidir. Bu isə o deməkdir ki, bu aksent Britaniyanın hər yerində başa düşülür və qəbul edilir [4.səh.43].

2. bu aksentdə İngiltərə mətbuatında, radio və televiziya verilişlərində geniş istifadə olunur.

RP-nin də spesifik xüsusiyyətləri vardır. Yaş, danışiq tərzii ilə bağlı olan bu xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1) /oə/ diftonqunun əksər hallarda uzun /o:/ kimi tələffüz olunması.

Məsələn: Yaşlıların tələffüzündə: paw-pore-poor [po:] [po:] [po:], orta yaşlıların tələffüzündə [poi] [poi], [puə], cavanların tələffüzündə [po:] [po:] [po:].

2) [oə], [oi], [ai], [ou] diftonqları və triftonqları monofonq kimi tələffüz olunur. tower-fləuəj(qqş.a) /ta/ kimi.

3) ”o” hərfi [fj], [θ], [t] kar samitlərin qarşısında gəldikdə bəzi yaşlı adamlar onu uzun [o] kimi tələffüz edirlər. Məsələn: off[o:f], froth[fro:θ], lost[lo:st] və s. Cavanlarda isə əks proses gedir. Salt[səlt] (duz) və fault[fəlt] (səhv) tipli sözlər də əslində uzun [o:] səsi ilə tələffüz olunmalıdır, lakin cavanların danışığında bu sözlər qısa [o] səsi ilə tələffüz olunur [5.səh.56].

RP sait sistemi ilə Cənubi İngiltərə aksenti arasındakı fərq aşağıdakılardan ibarətdir:

1) [i] səsi vurğusuz hecəda həmişə RP –də həmişə [i] kimi tələffüz olunduğu halda, başqa variantda [ə] kimi səslənir, məsələn:

RP-də village[vilidʒ] (kənd), honest[onist] (namuslu, şərəfli), horses[ho:siz] (atlar), başqa variantda isə village[vilədʒ], horses[ho:səz], rouses[rouzəs] və s. tələffüz olunur.

2) Aşağıdakı sözlərdə [æ] və [ɑ:] səslərinin tələffüzü ziddiyyət təşkil edir.

Məsələn: [æ]	[ɑ:]
Cat[kæt]	cart[kɑ:t]
Pat[pæt]	part[pɑ:t]

Səslərə görə sözlərin tələffüzündəki belə müxtəliflik aşağıdakı kimidir:

a) RP-də uzun [ɑ:] səsinə verən “a” hərfindən sonra [f], [θ], [s] səsləri gəlir, məsələn: laugh[lɑ:f], path[pɑ:θ] və s.

b) “a” saitindən sonra burun səsləri [nt, ns, nd] gəlirsə, RP-də “a” uzun [a] kimi tələffüz olunur: branch[brɑ:ntʃ], demand[dɪmə:nd], sample[sɑ:mpl] və s.

Qeyd edək ki, dediklərimizdən başqa, Cənubi İngiltərədə branch[brɑ:ntʃ] sözü uzun səsə deyildiyi halda, Şimali İngiltərədə [bræntʃ] kimi tələffüz olunur.

Britaniyanın regional aksentindən danışarkən ən maraqlı cəhətlərdən biri RP-də [ʌ] səsi ilə tələffüz olunmalı, İngiltərənin şimalında və Midlənd ərazisində [u] səsi ilə tələffüz edilməsidir. İngiltərənin cənub hissəsində [ʌ] səsi ilə tələffüz olunan bir çox sözlər Şimali İngiltərədə [o] səsi ilə işlənir. Məsələn: Cənubi İngiltərədə (one) [vʌn] (bir), tongue [tʌŋ] (dil), none [nʌn] (heç bir), Şimali İngiltərədə isə one [on], tongue [tonq], none [non] və s. Grass (ot), grant (mükafat tipli sözlərin tələffüzündə də Şimali və Cənubi İngiltərənin ərazisi arasında variantlıq vardır. Bəzi alınma sözlər, məsələn banana, tomato və s. Cənubi, Şərqi və Şimali İngiltərədə [æ] ilə [bə nənə] tələffüz olunduğu halda, digər əyalətlərdə isə [ʌ] ilə işlənir. İngiltərənin geniş ərazisində, məsələn, Essen, Lankəşşir, Norveç, Kembric və Pitesburq bəzi diftonqlar aşağıdakı kimi tələffüz edilir:

[ei] diftonqu [æi] səsi ilə əvəz olunur; Paper [pæipə] (kağız, vərəq, qəzet);

[ou] diftonqu [æe] səsi kimi scaked [sæekt]; [ai] diftonqu [ɑ:] səsi kimi: inside [insɑ:d]; [au] diftonqu [sæə] səsi kimi: surrounded [sərəndid] və s.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, İngiltərənin cənub-qərb dialektlərinin fonetik xüsusiyyətləri saitlər və samitlər fonemi sistemində özünü göstərir. Bu da consonantism və vocalizm termini ilə əlaqəlidir. İngiltərənin qeyri – regional aksentləri Cənub, Şimal və Mərkəzi olaraq qruplaşdırılır. Bu qrup aksentlər arasında ən başlıca fərq fonem inventarındadır – fonemlərin iştirakı və ya buraxılması.

ƏDƏBİYYAT:

1. Sokolova M.A. English Phonetics. A Theoretical Course. M., 1996.
2. Cheshire J. Variation in an English Dialect. Cambridge., 1982.
3. Trudgill P. “Dialects in Contact”, Oxford, 1986.
4. Jones D. An outline of English Phonetics. Cambridge, 1960.
5. Husein Maqsud oğlu “Regional Varieties of the English Language”, Baku, 2013.

Abstract

PHONETIC VARIATIONS OF THE SOUTH -WEST DIALECTS OF ENGLAND

Leyla SARIVELLY

Graduate student of Azerbaijan University

Key words: Received Pronunciation (RP), South-West Dialect, Cockney English, vocalization

This article discusses phonetic variations of the South–West dialects of England that is caused by some specific features of pronunciation, stress or spelling standards. The comparative analysis of the phonetic system of the South –West dialects of England shows peculiarities in the system of consonant and vowel phonemes (vocalization).

Резюме

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ВАРИАЦИИ ЮГО-ЗАПАДНЫХ ДИАЛЕКТОВ АНГЛИИ

Лейла САРИВЕЛЛИ

магистр Университета “Азербайджан”

Ключевые слова: Признанное произношение , Юго Западный Дialect, Кокни Английский, вокализация

В статье рассматриваются фонетические вариации Юго-Западных Дialectов Англии, которые имеют характерные особенности в произношении ударения и написания. Сравнительный анализ фонетических вариаций Юго-Западных Дialectов Англии показывают также особенности в системе консонантизма и вокализации.

“İPƏK YOLU” JURNALINA MƏQALƏLƏRİN TƏQDİM OLUNMA QAYDALARI

HÖRMƏTLİ MÜƏLLİFLƏR,

Azərbaycan Universitetinin (AU) məqalələr toplusu “İpək yolu” jurnalında elmin bütün sahələri üzrə məqalələr dərc olunur. Beynəlxalq, elmi, ictimai-siyasi və çoxprofilli “İpək yolu” jurnalı rübdə bir dəfə nəşr edilir. Müxtəlif ölkələrin alimləri redaksiya heyətinin üzvüdür.

“İpək yolu” jurnalına Azərbaycan, türk, ingilis və rus dillərində məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul olunur:

I. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı və əlaqə nömrələri göstərilməlidir.

II. Məqalənin həcmi 20 səhifəyə qədər, Word proqramında, 1.5 aralıq, Times New Roman şrifti ilə, 12 pt. hündürlüyündə olmalıdır. Məqalənin əvvəlində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmalı, sonunda isə işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.

III. Məqalədə açar sözlər (3-5 söz), başlıqdan sonra qara hərflərlə qeyd olunmalıdır, xülasələrə də tərcümə olunaraq əlavə edilməlidir.

IV. Məqalə onun və rəyi jurnalın elektron ünvanına göndərilməli və ya CD-də redaksiyaya təqdim edilməlidir.

V. Azərbaycan və türk dillərində yazılan məqalələrin ingilis və rus, ingilis dilində yazılan məqalələrin Azərbaycan və rus, rus dilində yazılan məqalələrin isə Azərbaycan və ingilis dillərində xülasələri də yazı ilə birlikdə göndərilməlidir. Xülasələr minimum 500 simvol olmalıdır. Xülasədə məqalənin qısa məzmunu, məqsədi və nəticə yer almalıdır. Bundan başqa xülasələrdə müəllif(lər)in adı, titulları və məqalənin adı da göstərilməlidir.

VI. İstifadə olunan ədəbiyyat məqalənin sonunda yer almalı və iqtibaslar məqalənin içərisində [1, səh-342], [2, səh-78] və s. şəkildə göstərilməlidir.

- İstifadə olunan ədəbiyyat iqtibas olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəni ardıcılıqla nömrələnməlidir.

- İnternetdən (saytlardan) istifadə olunmuşdursa link tam şəkildə, götürüldüyü tarixlə birgə yer almalıdır.

Nümunə:

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə iqtisadi inkişafı dövlət Proqramı// “İqtisadiyyat” qəzeti. 29 aprel - 5 may 2009-cu il.

2. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV cild., Bakı: “Elm”, 2000, 456 s.

3. Həbibov İ. Romantik lirikanın imkanları, Bakı: “Yazıçı”, 1984, 167 s.

4. <http://palm.newsru.com/finance/11mar2009/default.html> - 11 mart 2009, 19:00.

5. tr.wikipedia.org/wiki/Türkiye-Avrupa_Birliyi_ilişkileri - 9 iyun 2009, 21:35.

VII. Jurnalə göndəriləcək məqalələr başqa yerdə yayımlanmamış və ya yayım üçün təqdim edilməmiş olmalıdır.

VIII. Məqalənin yayımlanmasına müvafiq (o cümlədən anonim) rəylər alındıqdan sonra jurnalın redaksiya heyəti qərar verir.

IX. Məqalənin hər səhifəsi 4 azn məbləğində qiymətləndirilir.

Qeyd: Azərbaycan Universitetinin magistrləri tamamilə pulsuz, müəllimləri, dissertant və doktorantları isə 50% güzəştə (yəni səhifəsi 2 azn olmaqla) məqalələrini təqdim edə bilərlər.

Məqalələrin göndəriləcəyi ünvan:

Azərbaycan Universiteti

Nəsimi rayonu, Tbilisi pr-72,

Bakı, Azərbaycan

Tel: (+99412) 431-41-12, 13, 16, 17

E-mail: venera.sharifzade@au.edu.az

RULES OF SUBMISSION OF ARTICLES TO İPEK YOLU PUBLICATION

DEAR AUTHORS,

Articles from all fields of science can be submitted to İpek Yolu publication of AU. Being an international, scientific, public-politic publication, İpek Yolu is published once in a term. Editorial board includes scientists for different countries.

Articles in Azerbaijani, Russian and English can be submitted to İpek Yolu according to the following rules:

I. Name, surname, employer and office address and email address of the author will be indicated.

II. The article will be submitted up to 20 pages in Word program, with 1.5 intervals, Times New Roman, 12 pt. The importance of the article will be indicated in the beginning with the novelty, use and economic benefits noted at the end.

III. Key word (3-5 words) will be written in bold after the name of the article and their translations will be added to the abstracts.

IV. The article will be sent to the email address of the publication or be presented in CD. The review of the article will be included.

V. Resumes for the article in Azerbaijani will be in Russian and English; for articles in Russian will be in Azerbaijani and English; and for articles in English will be in Azerbaijani and Russian respectively. The abstracts will be 500 symbols at least. The abstract will include the short summery, purpose and results of the article, as well as the name(s), title of the author and the name of the article.

VI. The used literature will be indicated at the end of the article with quoted indicated in the article as (1, p 342), (2, p 78).

- The literature will be numbered according to the order of the quoted literature.
- The data taken from websites will be added to the end of the list with the whole link and the date of the use indicated. Example:

Literature:

1. State Program (years of 2009-2013) on economic development of the regions of the Republic of Azerbaijan/"Economy" newspaper, April 29-May 5 2009
2. Azerbaijan history in 7 volumes, IV volume, Baku: "Science", 200, 456 pages.
3. Hebibov I. Options of romantic literature. Baku. "Yazichi", 1984, 167 pages.
4. <http://palm.newsru.com/finance/11mar2009/default.html> - 11 mart 2009, 19:00.
5. tr.wikipedia.org/wiki/Türkiye-Avrupa_Birliyi_iliskiləri - 9 iyun 2009, 21:35.

VII. The articles published in or submitted to other publications are not accepted.

VIII. The editorial staff of the publication decide on the article after obtaining reviews (including anonym reviews).

IX. Each page of the article costs 4 azn

Note: Graduate students of AU can submit their articles for free, while AY faculty members and Ph. D. students will have 50% discount (2 AZN per page).

Articles will be send to:

Azerbaijan University

Nesimi district, Tbilisi av-72

Baku, Azerbaijan

Phone: (+99412) 431-41-12, 13, 16, 17

Email: venera.sharifzade@au.edu.az

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin Siyahısı”na daxil edilmişdir.

Журнал включён в «Список научных изданий, рекомендуемых для публикации основных результатов диссертаций в Азербайджанской Республике», утверждённый Высшей Аттестационной Комиссией при Президенте Азербайджанской Республики.

The magazine was inscribed in “The scientific edition list, recommended to publication of main results of the dissertations in Azerbaijan Republic”, confirmed by Superior Examination Board under President of Azerbaijan Republic.

Dergi Azərbaycan Cumhuriyyəti Cumhurbaşkanı yanında Yüksək Tasnif Komissiyonu tərəfindən onaylanmış Azərbaycan Cumhuriyyətində bilimsel araştırmalarının genel sonuçlarının yayınlanması önerilen bilimsel yayınların listesine dahil edilmişdir.